

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

92

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS OF MATICA SRPSKA FOR HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници
Академик Славко Гавриловић (1970–2004),
Академик Милош Благојевић (2005–2012),
Проф. др Војин Дабић (2013–)

Уредничко
Др Ђорђе БУБАЉО
Др Војин ДАБИЋ
Др Петар В. КРЕСТИЋ
Др Ненад ЛЕМАЈИЋ
Др Мира РАДОЈЕВИЋ
Др Александар ФОТИЋ
Др Андреј Леонидович ШЕМЈАКИН
Др Биљана ШИМУНОВИЋ БЕШЛИН

Главни и одговорни уредник
Проф. др Војин ДАБИЋ

ISSN 0352-5716 | UDC 93/99(05)

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

92

НОВИ САД
2015

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ и РАСПРАВЕ
ARTICLES and TREATISES

Јелена Илић Мандић
ПОСЛЕДИЦЕ РАТА И КУГЕ У
ПАНЧЕВАЧКОМ ДИСТРИКТУ
(1737–1739)	Jelena Ilić Mandić
THE CONSEQUENCES OF THE WAR
AND THE PLAGUE IN THE PANČEVO
DISTRICT (1737–1739)
9–18	
Ненад Карамијалковић
ХЕРМАН АВГУСТ МАЈНЕРТ,
ДОКТОР БЕЗ ГРАНИЦА	Nenad Karamijalković
HERRMANN AUGUST MEINERT,
DOCTOR WITHOUT BORDERS
19–37	
Борис Милосављевић
СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ У
МИНИСТАРСТВУ ИНОСТРАНИХ
ДЕЛА (1892–1897) [Први део]	Boris Milosavljević
SLOBODAN JOVANOVIĆ IN
THE MINISTRY OF FOREIGN
AFFAIRS (1892–1897) [Part one]
39–59	
Душан М. Илијин
ОДШТЕТНА ПОЛИТИКА
КРАЉЕВИНЕ СХС НА
КОНФЕРЕНЦИЈИ МИРА
(ЈАНУАР–ЈУН 1919)	Dušan M. Ilijin
REPARATIONS POLICY OF
THE KINGDOM OF SERBS, CROATS
AND SLOVENIANS AT THE PEACE
CONFERENCE (JANUARY–JUNE 1919)
61–76	
Мира Радојевић
ДРАГИША ВАСИЋ И
СОВЈЕТСКА РУСИЈА	Mira Radojević
DRAGIŠA VASIĆ AND
THE SOVIET RUSSIA
77–91	

ОСВРТИ
REVIEWS

Предраг М. Вајагић
ПРВИ СВЕТСКИ РАТ И СРБИЈА
(Данило Шаренац, *Тој, војник и сећање: Први светски рат и Србија 1914–2009*,
Београд: Институт за савремену историју, 2014, 277 стр.)
93–93

ПРИКАЗИ
BOOK REVIEWS

Танита Бабовић
ВИЗАНТИЈА ИЗМЕЂУ ОСМАНСКОГ ЦАРСТВА И ЗАПАДА
(Nevra Necipoğlu, *Byzantium between the Ottomans and the Latins:
politics and society in the late empire*,
Cambridge: Cambridge University Press, 2009, 374 pg.)
97–100

Ненад Нинковић
СУНОВРАТ СРПСКЕ АУТОНОМИЈЕ
(Горан Васин, *Сабори раскола: Српски црквено-народни сабори у
Хабзбуршкој монархији 1861–1914*, Службени гласник, Београд 2015, 816 стр.)
100–103

Нино Делић
ДОКУМЕНТА О УЈЕДИЊЕНОЈ ОМЛАДИНИ СРПСКОЈ
(Василије Крестић, *Аустроугарска краља о Уједињеној омладини српској*,
Матица српска, Нови Сад 2015, 343 стр.)
104–105

Дејана Оцић
КАРИКА У ЛАНЦУ ПОСТОЈАЊА
(Боривој Чалић, *Трагови у истрајању. Поретрети и скице*.
Вуковар: Веће српске националне мањине града Вуковара и
Загреб: Српско културно друштво „Просвета”, 2014, 280 стр.)
105–107

Михаел Антоловић
ПРВИ СВЕТСКИ РАТ: СТАРЕ И НОВЕ КОНТРОВЕРЗЕ
(Миле Бјелајац, *1914–2014: зашто ревизија?*
Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата
Београд: Медија центар „Одбрана”, 2014, 248 стр.)
108–109

Стефан Радојковић
СВЕТ У РАТУ 1939–1945.
(Maks Hejstings, *Pakao: Svet u ratu, 1939–1945*, vol. I–II, Laguna,
Beograd, 2013, 432 i 502 str.)
110–111

НЕКРОЛОЗИ
OBITUARY

Славенко Терзић
In memoriam
АКАДЕМИК МИЛОРАД ЕКМЕЧИЋ
(1928–2015)
113–116

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
117–118

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES and TREATISES

UDC 94(497.113 Pančevo)"1737/1739"

579.844:616.98-036.22(497.113 Pančevo)"1737/1739"

Оригинални научни рад

Др ЈЕЛЕНА ИЛИЋ МАНДИЋ
Историјски институт Београд, Србија

ПОСЛЕДИЦЕ РАТА И КУГЕ
У ПАНЧЕВАЧКОМ ДИСТРИКТУ (1737–1739)

САЖЕТАК: Страдање становништва и имовински губици у Панчевачком дистрикту током аустро-турског рата 1737–1739. године били су велики због тога што је овај дистрикт био не само погранична већ и ратом захваћена област. Крајем 1739. године пописано је стање затечено у овом дистрикту. Упоређени са подацима других пописа из периода 1717–1753. године, подаци овог пописа указују на то да су ратна збивања и кужне године проузроковали дисконтинуитет у демографском и економском развоју области. Други коришћени савремени извори (изводи из ратних извештаја, турске хронике, записи и натписи) допуна су скромним знањима о приликама у овом дистрикту крајем четврте деценије 18. века. Показало се да су на страдање утицали проласци домаће војске, упади турске војске и разбојника, и највише – куга.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Хабзбуршка монархија, Банат, Панчевачки дистрикт, депопулација, куга, аустро-турски рат 1737–1739. године, 18. век

Турска управа у Банату (Темишварском ејалету) окончана је аустро-турским ратом 1716–1718. године, када је ова област припала Хабзбуршкој монархији. Захтеви Угарске да јој освојена област буде препуштена нису остварени пре 1778. године. У међувремену, Темишварски Банат подељен је на 12 дистриката и стављен под управу Земалске администрације у Темишвару, филијале централне финансијске установе (Дворске коморе). Банат је током прве половине 18. века одликовала слаба насељеност. Између два аустро-турска рата (1716–1718. и 1737–1739), уложени су значајни напори да би насељеност у новоосвојеним областима била побољшана. Већина тада колонизованих породица и насеља, међутим, није опстала ни до друге генерације, па су резултати државних напора у великој мери поништени до средине 18. века.¹ Поред природе терена и низ догађаја негативно је утицао на слабу насељеност Баната током прве половине 18. века. Реч је о последицама два

¹ A. Tintă, *Colonizările Habsburgice în Banat 1716–1740*, Timișoara 1972.

аустро-турска рата, али и о кужним годинама, од којих су неке од најтежих биле 1730, 1738. и 1739. година.² Уређење прилика и увођење далекосежних реформских мера које су трајно побољшале насељеност Баната, уследило је тек након дуготрајног и тешког Рата за аустријско наслеђе (1740–1748), односно после Седмогодишњег рата (1756–1763).

Слаба насељеност нарочито је одликовала подручје ниског, мочварног и пешчаног терена на југозападу Баната, омеђеном токовима Дунава и Тамиша. Насеља у овом подручју, на спољашњем појасу лесне заравни око Делиблатске пешчаре, административно су организована у оквиру Панчевачког дистрикта. Овај дистрикт је уочи рата 1737–1739. обухватао највећи број насеља (22) још од времена турске управе. Мало пре рата новонасељена су два места – Идвор и Глогоњ (*neu angesetztes Orth*), због чега су поштеђења плаћања контрибуције (државног пореза) за 1736. и 1737. годину. Дистрикт је још 1734. био подељен у три *процеса* – Ковински, Неузински и Панчевачки. Насеља у њима су по статусу била цивилна, са изузетком два мешовита, чије је становништво сврстано делимично у цивиле, а делимично у *хајдуке* (Ковин и Дубовац).³ После рата из Панчевачког дистрикта искључен је Неузински процес (обухватао је Томашевац, Боку, Неузину, Иланцу, Добрицу, Јарковац, Маргитицу и Идвор) и подређен управи Бечкеречког дистрикта. Након што је до средине века основано још три нова насеља (Делиблато, Плочица и Острово), 1753. године било их је укупно 15 у дистрикту. Становници ових насеља били су Срби („*Raitzen*”), како је евидентирано у пописима из 1743. и 1753. године. Међутим, нека од насеља су нестала у овом периоду. Тако се насеља пописана у овом дистрикту уочи рата (1737) и непосредно по његовом завршетку (1739) – Борча, Овча и Дубовац, не наводе у попису из 1743. године.⁴ Њихов нестанак вероватно је био последица транзитног положаја у време рата и куге. До 1753. године од поменутих обновљено је само насеље Дубовац. На нестанак појединих насеља утицали су и други разлози, па су у пустаре 1761. године убројана, поред раније запустелих насеља Овче, Борче и Зовика (*Posbick, Psoveck*), и у међувремену запустели Глогоњ и Идвор.⁵

РАТ

Панчевачки дистрикт је током рата 1737–1739. био је једна од највише погођених области Баната. Његово страдање може се мерити само са страдањима у Новопаланачком и делу Вршачког и Оршавског дистрикта, тј. у

² Ђ. Орлић, Куга у Војводини и сусједним покрајинама од 1737–1740 године, *Зборник за друшћивене науке* 19 (1958), 97–115; С. Пецињачки, Подаци о насељима Бечкеречког дистрикта у 1729–1731. год., *Зборник за историју* 9 (1974), 87–93; Исти, Подаци о куги 1738. године у Бечкерек, Дески и Ђали, *Зборник за историју* 11 (1975), 111–117.

³ *Quellen und Wirtschafts-, Sozial- und Verwaltungsgeschichte des Banats im 18. Jahrhundert*, hgb. Josef Wolf, Tübingen 1995, 139.

⁴ *Quellen und Wirtschafts-, Sozial- und Verwaltungsgeschichte des Banats*, 252–295.

⁵ Д. Ј. Поповић – Ж. Сеченски, *Грађа за историју насеља у Војводини од 1695. до 1796*, Нови Сад 1936, 74–78; О проблему променљивог броја насеља у саставу Панчевачког дистрикта, у: С. Пецињачки, *Панчевачки дистрикти 1717–1773*, Нови Сад 1985, 31–35.

оним деловима Баната у којима су од првих до последњих дана рата трајали сукоби, а турска војска званично била протерана тек почетком 1740. године. На то је, несумњиво, утицала његова близина стратешким тачкама у Србији – тврђави Београд, војним логорима и лазаретима (Вишњица, Винча), мостовима и прелазима на Дунаву којима се војска кретала до Вишњице, Гроцке, Смедерева и Рама. Поред тога, подручје Панчевачког дистрикта било је изложено упадима турске војске и разбојника, нарочито након што је аустријска војска разорила утврђење и напустила положај у Панчеву у јесен 1738, а одступницу изградила код Томашевца са друге стране Тамиша, као и код Борче и Јабукe. Ово су била аустријска упоришта и када је, у данима после одлучујуће битке код Гроцке (22. јула 1739), код Панчева дошло до последњег великог сукоба зараћених страна (30. јула 1739).⁶

Турска војска је 1738. године извршила продор дубоко у унутрашњост Баната, од Оршаве пробила се чак до Бегеја. Током маја 1738, по повратку из Београда, генерал Најперг је обавестио Дворски ратни савет у Бечу о турском и разбојничком девастирању у Банату.⁷ Вести о томе да су од пустошења турске војске страдали Вршачки и Панчевачки дистрикт стигле су у Дворски ратни савет и током јесени те године, у периоду између турског заузимања Нове Паланке и аустријске евакуације из Панчева.⁸ Успомена на упаде турске војске и разбојника сачувана је у исказима становника Бечкеречког дистрикта, који су своја насеља током рата напустили у страху „од непријатеља и разбојника”, како су забележили пописивачи 1740. године.⁹

Нису само непријатељски упади проузроковали штету локалним домаћинствима, већ су то чиниле и домаће трупе на логоровању или у транзиту. Темишварска администрација је децембра 1737. године истакла да су „ексцесе” у Бечкеречком, Панчевачком и Новопаланачком дистрикту починили „рачки граничари из околине Сегедина” (тј. поморишки граничари), марширајући преко Тисе пут Оршаве.¹⁰ У таквим околностима, на пример, становници Бечеја су, као и бројни други становници Бечкеречког дистрикта, избегли преко Тисе. Објашњено је да су се раселили „делимично из страха од непријатеља, делимично због проласка царских трупа”, као и то да је село руинирано „због проласка царских трупа, и то у највећој мери, због проласка коморе”. Нема сумње да је положај на путној траси утицао на то да су у Бечкеречком дистрикту највећи губици забележени у насељима Бечеј, Кумане, Бечкерек, Чента, Фаркаждин, Ботош и Сиге/Перлез.¹¹ Војна траса настављала се јужно низ Тамиш и Дунав, водећи са територије Бечкеречког на територију Панчевачког дистрикта, одакле се код Борче и Омољице могло прећи у Вишњицу, односно Гроцку. Пут је даље водио преко Ковина ка Дубовцу,

⁶ Овај сукоб се назива битком код Панчева од 30. јула 1739: *Die türkische Wiedereroberung von Belgrad 1739 – Die Reichsgeschichte Mehmed Subhi's 1738–1740*, hg. F. Hauptmann, M. Vasić, A. Polimac, R. Malli, Graz 1987, 124–125, 129; М. Митровић, *Подаци о Србији уiproшкололима Дворског райног савеша у Бечу (1717–1740)*, Споменик СХХХ, САНУ, Београд 1988, 347.

⁷ М. Митровић, *Подаци о Србији уiproшкололима Дворског райног савеша*, 313.

⁸ F. Grizelini, *Pokušaj proučavanja političke i istorije prirode Temišvarskog Banata (u pisanim arhivnim nekim viđenijim osobama i naučnicima)*, Pančevo 2008, 147.

⁹ Д. Ј. Поповић – Ж. Сечански, *Грађа за историју насеља у Војводини*, 47–66.

¹⁰ М. Митровић, *Подаци о Србији уiproшкололима Дворског райног савеша*, 286.

¹¹ Д. Ј. Поповић – Ж. Сечански, *Грађа за историју насеља у Војводини*, 47–66.

где се налазио мост за прелазак у село Петку у Пожаревачком дистрикту. Још маја 1737. године генерал Марули је истицао да је за потребе трупа на маршу неопходно поправити пут од Ковина ка логору код Пожаревца.¹²

Будући изложена домаћој и страномј војсци и разбојницима, до краја 1739. године највеће имовинске губитке на територији Панчевачког дистрикта претрпела су насеља уз Дунав – Овча, Панчево, Старчево, Омољница, Ковин, Брестовац, Гај и Дубовац. За нијансу мање изложена насеља простирала су се од ушћа Тамиша у Дунав узводно – Борча, Јабука, Глогоњ, Сефкерин, Опово. Положајем више заштићена и истовремено мање пострадала била су насеља уз Тамиш, у дубини дистрикта – Сакуле, Идвор, Томашевац, Неузина, Бока и Иланца, док у насељима скрајнутим од војних путева – Маргитици, Јарковцу и Добрици, попис не бележи никакве губитке.¹³

У Панчевачком дистрикту су у заплени новца и стоке учествовале обе војске. Вишеструко више коња, оваца и готовог новца однето је у упадима Турака, док је домаћа војска, по наређењу „немачке команде”, одузела већи број свиња, кошница и рогате стоке. У првом случају, предмет пљачке били су новац и стока која се могла гонити и продавати, попут коња и оваца. У другом случају, предмет одузимања пре свега су били ситна и рогата стока, губитак који су локални становници подносили услед обавезе издржавања војске. Ову правилност потврђују и искази о имовинским губицима у Бечкеречком дистрикту, где је стоку такође одузела домаћа војска, а готов новац отела турска. Имовински губици били су тако велики да је након рата, у просеку, на једно домаћинство Панчевачког дистрикта долазио приближно тек по један коњ, во и крава, а на свако друго домаћинство по овца и свиња. Драстичност ситуације у овом дистрикту је очигледнија ако се имовинске прилике упореде са приликама у Бечкеречком дистрикту, у коме је после рата једно домаћинство располагало са, у просеку, по скоро два коња, вола, краве и свиње, и по три овце.¹⁴

Становништво је имало све разлоге да главом без обзира напусти Панчевачки дистрикт. Исељавање је вероватно било масовно и пре него што је аустријска војска октобра – новембра 1738. године напустила положај код Панчева и у повлачењу за собом спаљивала и уништавала шанчеве. Због тога се почетком новембра одлучивало о томе да ли ће немачке породице избегле из Панчева бити насељене у Новом Араду.¹⁵ Избеглице потиснуте из јужнијих области такође се нису задржавале у овој области захваћеној ратом и кугом, већ су одлазиле северније у унутрашњост Угарске. Становништво је из Београда и Србије већином прешло у Срем, док се у Банат повлачила углавном војска. Учитељ школе у Београду, Петар Михаилов, писао

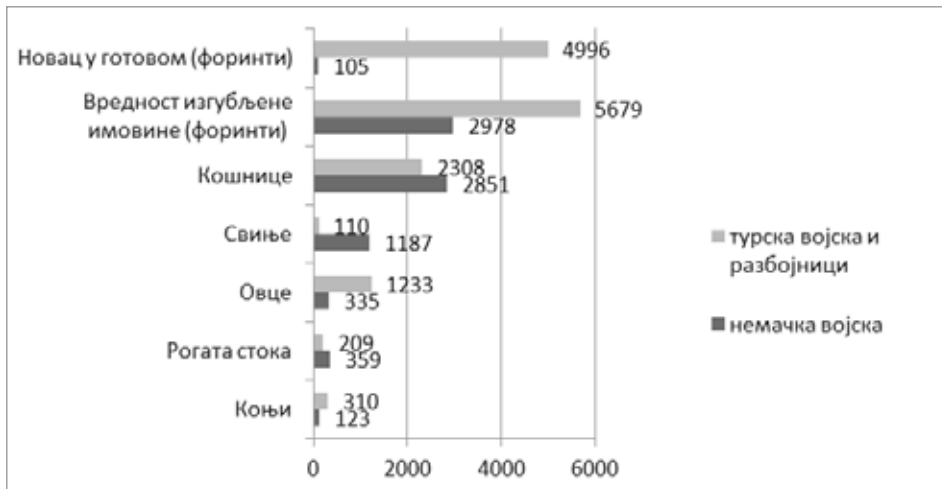
¹² М. Митровић, *Подаци о Србији у пројшоколима Дворског райног савеша*, 297, 286.

¹³ КА, АФА – 1739, 499 – Türkenkrieg XIII (1–86), 1739 – 13 – 67. Време пописивања Панчевачког дистрикта није наведено у документу, па је оквирно одређено на последњу четвртину 1739. године, на основу података о датуму пописивања у Карансебешком дистрикту између 23. новембра и 30. децембра 1739, и Чаковском дистрикту, за који је наведено да је пописан између 26. фебруара и 13. марта 1740. године. Извод из овог пописа објављен је у: С. Пецињачки, *Панчевачки дистрикти 1717–1773*, 35, 63.

¹⁴ КА, АФА – 1739, 499 – Türkenkrieg XIII (1–86), 1739 – 13 – 67; Д. Ј. Поповић – Ж. Сечански, *Грађа за историју насеља у Војводини*, 47–66.

¹⁵ С. Милекер, *Историја града Панчева*, Панчево 1925, 29.

Графикон 1: *Имовински губици у Панчевачком дисџриктиу током рата 1737–1739. године*

је јуна 1738. године будимском владици Василију Димитријевићу о томе да је „немачка армада своја прешла чрез Дунав в Банат темишварски”.¹⁶

Аустријски пораз код Гроцке није преиначен у сукобу код Панчева, иако се у њему турска војска разбежала у хаосу, као што ни склапање мира у Београду (1. септембра 1739) није окончало непријатности по становнике Панчева и околине. Већ крајем септембра 1739. године упућен је позив у Срем, Славонију, Трансилванију и Банат, као и потиским и поморишким граничарима, како би почело сакупљање људи за радове на рушењу београдске тврђаве. Наредног месеца је због ових послова кроз Панчево, на путу ка београдској тврђави, прошло 1.000 граничара отпремљених са Тисе. Војне и колоне радника пролазиле су овим путем и током првих месеци 1740. године.

КУГА

Највећи демографски губици у свим областима Баната у овом периоду, међутим, били су последица куге, а не непосредно војних дејстава. Куга се појавила крајем 1737. године у Ердељу, а почетком 1738. године избеглице и царска војска су је пренели и у Банат. Ширила се нарочито у лето 1738. године у целом Банату, превазилазећи његове ободне на Тиси и Моришу.¹⁷ Током

¹⁶ Д. Поповић – М. Богдановић, *Грађа за историју Београда 1717–1739*, Београд 1958, 251.

¹⁷ У октоиуху из манастира Бођана забележено је да „куга мори по Банату и Бачкои лета 1738 /.../ ва то време цар имаде битку с Турчином”, у: П. Момировић, *Сџари српски зајиси и најџиси из Војводине*, књ. I, Нови Сад 1993, 95 (бр. 468).

ове и наредне две године зараза је досезала чак до аустријских граница са Угарском, а вести о њој стизале су и из унутрашњости Балкана.¹⁸

Кретање војске и избеглица дуж главних путева додатно су утицали на погоршање здравствених прилика. Августа 1738. године генерал Марули је известио о томе да постоји сагласност Администрације у Београду да због јачања епидемије у Банату и Сегедину, саобраћај од Београда дуж Дунава треба да буде стављен под строжи надзор, нарочито на путевима ка Гроцкој где је требало поставити и једног „contagions physicus”. У једном другом извештају, из новембра 1738. године, помиње се могућност да куга поново буде пренета у Београд и међу војску – преко гарнизона у Новој Паланци и Панчеву, јер није поштована наредба о томе да војска која се кретала ка зимском квартиру треба да издржи двоструку контумацију.¹⁹ Опасност од ширења куге у селима дуж саобраћајница потврђују наводи становника села суседног Бечкеречког дистрикта, Акац, Сигет, Чента, Сечањ, који су током рата избегли у мочваре „из страха од куге”.²⁰

Панчевачки дистрикт је страдао као један од најтранзитнијих у Банату. Он, међутим, пре 1740. године није био погранична област, па у њему још увек није било уређених санитарних прелаза. Иако је у то време добијена сагласност за изградњу зграде контумаца поред моста преко Тамиша код Панчева, од њене изградње се одустало. Контумација је обављана на бродовима код мостова код Панчева (an der Brucken bey Panzova auf denen Schiffen angelegte Contumaz). Августа 1738. године предлагано је да се контумација пресели у напуштене куће предграђа Немачког Београда, Карлстала, а ради контроле путника из Баната у местима Овча и Борча постави стража. Лазарет у Малој Борчи постојао је и у пролеће 1739. године, када је предложено да се са овог места премести у Бановце, чији је положај оцењен као доступнији за оне који су долазили преко Саве и Земуна.²¹

Куга је до краја 1739. године однела жртве у сваком од насеља Панчевачког дистрикта. Удео контрибуената, тј. пореских обвезника (одрасли мушкарци и удовице старешине домаћинства) страдалих од куге чинио је 43,62 % од броја предратних контрибуената у овом дистрикту, док је тај удео био нешто мањи у насељима дистриката у залеђу дунавске границе, Бечкеречком (36 %), Вршачком (33,61 %) и Чаковском дистрикту (27,21 %). После две године, 1738. и 1739, у којима су нарочито погубна била лета, куга је у овом дистрикту однела 332 контрибуента и 1.027 „осталих” становника, дакле, укупно 1.359 особа.²²

Због куге је највећи број контрибуената настрадао у насељима уз путеве који су водили токовима Дунава и Тамиша. У насељима Томашевац, Сакуле, Опово, Јабука, Овча, Панчево, Старчево и Омољница губитак ове популације износио је 50–60% предратне. У групу насеља мање страдалих од куге убрајали су се Неузина, Иланца, Добрица, Сефкерин, Идвор и Гај, где је

¹⁸ Ђ. Орлић, Куга у Војводини и сусједним покрајинама од 1737–1740 године, 97, 101; С. Пецинјачки, Подаци о куги 1738. године у Бечкерек, Дески и Ђали, 111.

¹⁹ М. Митровић, *Подаци о Србији у њојоколим Дворској райној савези*, 314, 316.

²⁰ Д. Ј. Поповић – Ж. Сечански, *Грађа за историју насеља у Војводини*, 47–66.

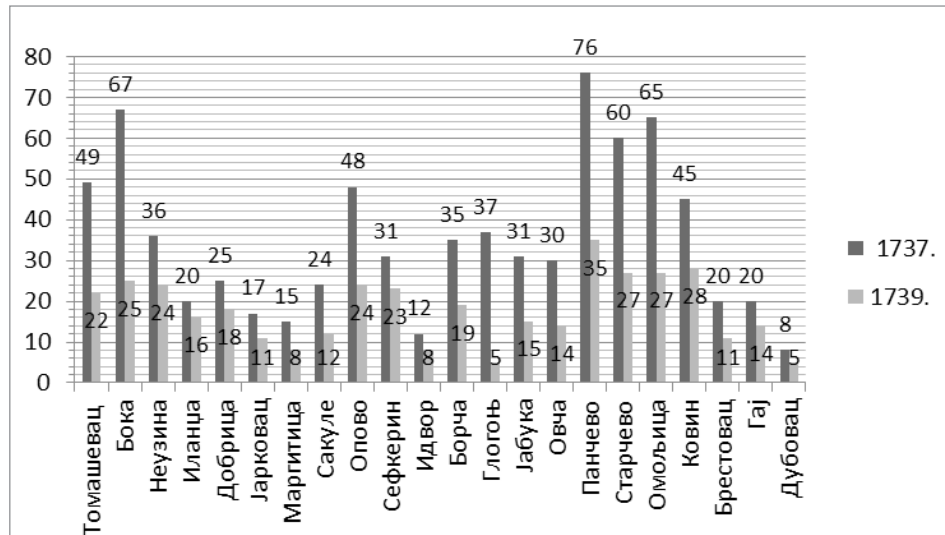
²¹ М. Митровић, *Подаци о Србији у њојоколим Дворској райној савези*, 315, 333.

²² КА, АФА – 1739, 499 – Türkenkrieg XIII (1–86), 1739 – 13 – 67.

нестало 25–33% предратних контрибуената. Највећи број жртава од куге међу „осталим” становништвом, тј. женама, децом и старима, имала су места Панчево (239 душа), Омољица (150), Ковин, Томашевац и Бока (по шездесетак) и Јабука, Овча, Старчево и Гај (по педесетак). Међутим, изгледа да су у „остале” жртве куге у појединим насељима Панчевачког дистрикта убројани и други цивили затечени у њима током рата. Ово би се могло закључити на основу података за два насеља – Панчево и Дубовац, у којима је број умрлих од куге премашивао предратну популацију ових места (додуше процењену). Стога су подаци о контрибуентима који су страдали од куге поузданији елемент за процену предратне популације и оне изгубљене током рата.²³

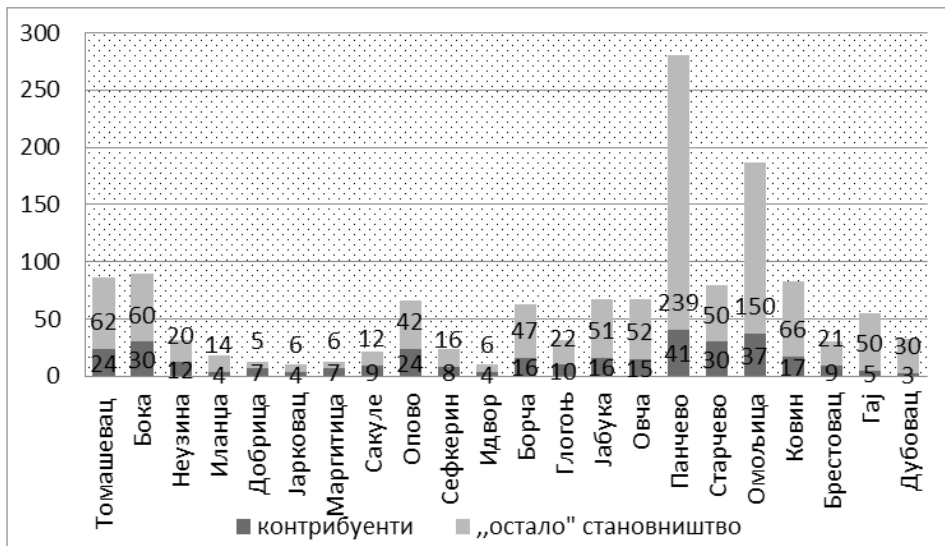
Ако би се веровало попису, на територији Панчевачког дистрикта није било убијених и заробљених од стране турске или немачке војске. Забележен је само један мушкарац кога је погубила немачка војска у селу Сакуле и један кога су заробили Турци у Омољици. Заробљених жена и деце од стране Турака било је свега три, и то у три насеља на самој граници – Овчи, Панчеву и Старчеву. Од укупно 36 мушкараца у бекству преко Дунава, чак 22 су била из села Глогоњ, па изгледа као да ни бежанија није била масовна појава у целом дистрикту. Претпостављамо да је на бежанију из, уочи рата „новооснованог села” Глогоњ, утицало присуство аустријске војске стациониране код суседне Борче, где је изграђен и мост, а сам положај коришћен за пристајање бродова и смештај болесних. Ипак, подаци који се односе на бежанију и заробљавање у овом дистрикту, пре се могу сматрати непотпуним него тачним. Тешко је поверовати да на територији Панчевачког дистрикта није било

Графикон 2: *Контрибуенти 1737. и 1739. године у насељима Панчевачког дистрикта*

²³ Исто.

Графикон 3: *Сйрадали од куџе у насељима Панчевачкоџ дисйтрикйџа до краја 1739. ѓодине*

више оваквих случајева, имајући у виду ратне околности и епидемију куге, као и чињеницу да је у његовим административним границама између краја 1739. и 1743. године нестало чак три насеља.

Степен запустелости насеља у Панчевачком дистрикту може се утврдити поређењем података о демографским приликама уочи и непосредно након рата, из 1737. и с краја 1739. године. Пописним подацима о губицима од куге смо указали поверење иако мали број лица у бежанији, заробљених и убијених, сугерише да су исказане вредности непотпуне, те да податке треба узети са извесном резервом.²⁴

Присуство војске и работара на релацији Панчево – Београд утицало је на то да куга није престала ни током 1740. године. Јануара 1740. године генерал Шметау је тражио да се прелази и путеви између Београда и банатских места подвргну строжем надзору, због тога што се на њима појавила зараза. Фебруара 1740. године, генерал Енгелсхофен је у свом извештају Дворском ратном савету указао на банатска места која су запустела у време епидемије (*dasiger Orthen die Contagion Zeither zimlich nachgelassen*) и тражио да буде наређено да се људи који су отпуштени из Београда или из лазарета и заражених места не шаљу у Банат. Предлагао је да за људе који долазе из Београда треба подићи „нешто“ за контумацију. У том тренутку су зимски услови ометали комуникацију са Београдом, па је одложена изградња контумаца за оне који су прелазећи Дунав преносили кугу у Банат.²⁵ Куга је на простору Баната

²⁴ КА, АФА – 1739, 499 – *Türkenkrieg XIII (1–86), 1739 – 13 – 67.*

²⁵ М. Митровић, *Подаци о Србији у њројкокоlima Дворскоџ райноџ саветџа*, 337, 347, 354, 361.

јењавала од пролећа 1740. године, задржала се у суседној Славонији, а наредних година још само у Србији и Босни.²⁶ Непостојање уређених санитарних прелаза на територији Панчевачког дистрикта током целог рата и провизорно решавање питања контроле кретања уз доста пропуста, били су последица чињенице да овај дистрикт све до 1740. године није имао положај па ни организацију пограничне области.

Табела: *Стијановничийиво у насељима Панчевачког дистрикта уочи и после аустро-турског рата*

Насеља	Укупно контрибуената		Настрадали од куге 1737–1739.		
	1737.	1739.	„Контрибуенти”	„остали”	Укупно
Томашевац	49	22	24	62	86
Бока	67	25	30	60	90
Неузина	36	24	12	20	32
Иланца	20	16	4 ²⁷	14	18
Добрица	25	18	7	5	12
Јарковац	17	11	4	6	10
Маргитица	15	8	7	6	13
Сакуле	24	12	9	12	21
Опово	48	24	24	42	66
Сефкерин	31	23	8	16	24
Идвор	12	8	4	6	10
Борча	35	19	16	47	63
Глогоњ	37	5	10	22	32
Јабука	31	15	16	51	67
Овча	30	14	15	52	67
Панчево	76	35	41	239	280
Старчево	60	27	30	50	80
Омољица	65	27	37	150	187
Ковин	45	28	17	66	83
Брестовац	20	11	9	21	30
Гај	20	14	5	50	55
Дубовац	8	5	3	30	33
Укупно у 22 насеља	761 (771) ²⁸	391	332	1027	1359

²⁶ Ђ. Орлић, Куга у Војводини и суседним покрајинама од 1737–1740 године, 106.

²⁷ У попису је убележено 74, али готово сигурно грешком, јер збирови одговарају податку о четири умрла контрибуента од куге у овом месту.

²⁸ У попису је убележено 761, али стварни збир наведених бројева износи 771. У обрачунама смо користили број наведен у попису.

THE CONSEQUENCES OF THE WAR AND THE PLAGUE IN
THE PANČEVO DISTRICT (1737–1739)

by

JELENA ILIĆ MANDIĆ, PhD
The Institute of History Belgrade, Serbia

SUMMARY: The sufferings and losses of property in Pančevo district during the Austro-Turkish War 1737–1739 were huge because this district was not only a borderline area but also an area ravaged by war. At the end of 1739, the conditions were listed in which the Pančevo district had been found. The data from this census demonstrate that the war and the plague years caused a discontinuity in both demographic and economic development of the area. It turned out that the sufferings had been caused by the passing of the domestic army, attacks by the Turkish army and the bandits, but mostly – by the plague.

It was recorded in the census that the household property had been plundered by the Turkish army and the bandits as well as by the domestic army. The former would usually take the cash and the cattle that was easily driven – horses and sheep, and the latter would take small and horned cattle that was used for maintenance. Losses were so huge that after the war, in average, each household of the Pančevo district had approximately just one horse, ox and cow, and every second household had a sheep and a pig. Since the Pančevo district settlements were exposed to domestic and foreign armies and bandits, up to 1739, major property losses had been the ones in the settlements by the Danube river – Ovča, Pančevo, Starčevo, Omoljica, Kovin, Brestovac, Gaj and Dubovac, whereas in the settlements far from the military transit – Margitica, Jarkovac and Dobrica, the census does not note any loss whatsoever.

Until the end of 1739, the plague had claimed its victims in each settlement of the Pančevo district. The share of the contributing people i.e. tax payers (adult men and widows running the households) who had died from the plague, was 43.62% out of the total number of tax payers from the pre-war period. This share is slightly smaller for the settlements of the districts in the hinterland of the Danubian border, such as Bečkerek (36.0%), Vršac (33.61%) and Čakovo (27.21%). After two plague-stricken years, 1738 and 1739, where the summers were particularly fatal, the plague killed 332 tax payers and 1,027 “others” which is a total of 1,359 persons. Because of the plague, tax paying people mostly died in the settlements by the roads along the riverflows of the Danube and Tamiš. In the settlements of Tomaševac, Sakule, Opovo, Jabuka, Ovča, Pančevo, Starčevo and Omoljica, the loss of the population was 50–60% of the pre-war population. The settlements that had smaller losses due to the plague are as follows: Neuzina, Ilandža, Dobrica, Sefkerin, Idvor and Gaj, where the share of the pre-war tax payers who had died from the plague was 25–33%. The lack of well-ordered sanitary crossings at the Pančevo district territory during the whole war and the provisional solutions to the problem of the movement control with much oversight, these were the consequence of the fact that the Pančevo district, up to 1740, had not had the position or even the organization of the borderline area.

KEY WORDS: The Habsburg Monarchy, Banat, the Pančevo district, depopulation, the plague, Austro-Turkish war 1737–1739, 18th century

НЕНАД КАРАМИЈАЛКОВИЋ

Историјски архив Шумадије,
Крагујевац, Србија

ХЕРМАН АВГУСТ МАЈНЕРТ – ДОКТОР БЕЗ ГРАНИЦА

САЖЕТАК: У раду се говори о животној причи лекара Хермана Августа Мајнерта (1805–1858), једног од заборављених пионира раног српског санитета. Његова делатност у Србији (1836–1858) произвела је више значајних последица, од којих су неке биле фаталне, док су друге имале изразито позитиван утицај на народно здравље и развој српске медицине. Уједно, реч је о веома занимљивој и интригантној личности, чији је живот био прожет обиљем не свакидашњих догађаја.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Херман Август Мајнерт, српски санитет, колера, куга, Алексиначки карантин, београдска војна болница, крагујевачки окружни физикус, београдски окружни физикус

ЗАЧЕЦИ СРПСКОГ САНИТЕТА

Током XIX века вођена је револуционарна борба за организовање српског санитета и развој српске медицине. У великом културном заостатку у односу на западноевропске и средњоевропске земље, а као последица вишевековне османске управе, Србија је била лишена лекара, не само за време оба устанка већ и дуго након тога. Немаштина и непросвећеност, тешко променљива застарела схватања и навике народа, неретко и саме елите, биле су главни узроци мукотрпног развоја српског санитета. Појмови о лечењу били су веома примитивни, а у борби против болести главну улогу није играла медицина, према којој је народ, као великој непознаници, гајио дубоко неповерење и подозрење, већ сујеверје и религија. Зато није чудно што се и након доласка учених лекара народ чешће обраћао бројним надрилекарима (видари, гатаре/врачаре, ећими, лекари самоуци, видовњаци, бербери) или Српској цркви. Објашњавајући реч *молишва*, Вук Стефановић Караџић у првом *Српском рјечнику* наводи: „Код Срба кад се које разболи, слабо траже љекара, него

попа или калуђера да му чати молитву *малу* или *велику*”.¹ Слично запажање износи и пруски официр Ото Дубислав Пирх у свом путопису из 1829. године: „Колико сам пута гледао кукавце како се тресу од зиме и готово пеку уз ватру (грозницу) у колибама, с главобољом која се једва могла издржати. При свем том, може бити да је лакше привући у земљу ваљане лекаре него сељаку улили поверење према лекарима”.²

Први дипломирани лекари у Србији били су странци (рачунајући и Србе из Аустријског царства), који су дуго премошћавали јаз између потребе за лекарима и могућности да их Србија сама школује.³ У српску службу најпре ступа Грк Константин Александриди 1819. године, као лични лекар кнеза Милоша Обреновића, али је напушта већ 1821, пошто му је упорно смањивана договорена плата.⁴ Ни многи други школовани лекари који су пристигли после њега нису се дуго задржавали у Србији, како због опште несигурности тако и због очајних услова за рад и непоштовања од стране народа, али и самог кнеза Милоша, који није био превисше наклоњен образованим људима. Десет година након доласка Александридија, у Србији је радило свега пет лекара – Бартоломео Силвестро Куниберт (Италијан) у Крагујевцу и Београду, Ђорђе Новаковић (посрбљени Јеврејин из Лавова) у Јагодини, Глигорије Рибак (Рус) у Пожаревцу, Јован Стејић (Србин из Арада) у Шапцу, као и један турски лекар у Чачку, чије име није забележено.⁵ Помак је наступио Хатишерифом из 1830. године, којим је Османско царство признало Србији пуну унутрашњу аутономију, што је значило и дозволу за изградњу болница. Тиме су се стекли почетни услови за организовање санитетске службе. Постепеним развитком политичког живота по објављивању поменутог хатишерифа, а потом и доношења Сретењског устава (1835), почела се ширити државна управа формирањем попечитељстава (министарстава), а са њом и српски санитет. У почетку је приоритет имала војска, па су током 1836. године подигнуте прве војне болнице у Крагујевцу, Београду и Пожаревцу, уз обезбеђивање лекара за све четири војне команде – Емерих Линденмајер (Немац) у Подринско-савској команди у Шапцу, Карло Белони (Словак) у Моравско-подринској команди у Чачку, Јосиф Ребрић (Хрват) у Дунавско-тимочкој команди у Неготину и Карло Пацек (Словак) у Средоточној команди у Крагујевцу.⁶ Упркос овим значајним помацима, Владан Ђорђевић истиче да су здравственом службом руководиле нестручне особе из Књажевке канцеларије, док су санитетски услови у поменутим болницама били изузетно лоши.⁷ У таквим околностима у Србији се појавио лекар са несвакидашњом животном причом. Реч је о Херману Августу Мај-

¹ В. Стефановић Карацић, *Српски рјечник*, Београд 1935, 379.

² О. Д. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд 2012, 112.

³ Први медицински факултет у Србији отворен је у Београду тек 1920. године.

⁴ Т. Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша: културне њриликe од 1815. до 1839. године*, Београд 1983, 160–161.

⁵ О. Д. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, 111. Детаљније о првим дипломираним лекарима у Србији: В. Михаиловић, *Први дипломирани лекари у обновљеној Србији*, Београд 1938.

⁶ А. С. Недок, „Оснивање и почеци рада прве војне болнице у Београду”, *Војносанишeјски њреглед*, бр. 3 (2009), 245.

⁷ В. Ђорђевић, *Историја српског војног санишeјства*, књ. 1, 1835–1875: *историја српског војног санишeјства за њрвих 40 година његовог развѡјка*, Београд 1879, 434–443.

нерту (1805–1858), родом из Лајтмерица (данас Литомњержице) у Бохемији, чешкој покрајини Аустријског царства.⁸ Он је био етнички Немац који је потицао из Судета – пограничне чешке области, где је до краја Другог светског рата (1945) већином живело немачко становништво.

ВАТРЕНО КРШТЕЊЕ КУГОМ

С обзиром на поменуте опште и санитетске прилике у Србији прве половине XIX века, није познато који су мотиви водили доктора Мајнерта да напише молбу за пријем у српску службу, посебно када се има у виду да је по дипломирању годину дана радио у Будиму,⁹ другом по значају центру Аустријског царства, где су услови за рад и плата били далеко повољнији од оних у Србији. Остаје претпоставка да је реч о човеку са израженом емпатијом, односно жељом да помогне онима до којих медицинска помоћ није стизала, или пак о човеку авантуристичког духа, жељном нових изазова. Његов будући живот у Србији говори у прилог обема овим претпоставкама. Било како било, др Мајнерт се 15. јуна 1836. из Пеште обратио Књажеској канцеларији молбом да буде уврштен у лекаре практичаре у Србији, притом је поткрепивши следећим подацима: 1) да је докторску диплому добио у Пешти 10. августа 1835;¹⁰ 2) да је током студија, а за време колеричне епидемије која је погодила Аустријско царство 1831. године (посебно Угарску и Галицију), радио као лекар и за свој рад добио похвалну оцену; 3) да српски језик разуме добро као чешки; 4) да је спреман да одмах пође за Србију чим добије вест о пријему.¹¹ Поред Пеште, где је стекао диплому, др Мајнерт је медицину студирао и у Бечу, а пре доласка у Србију течно је говорио немачки, италијански и латински језик, касније и српски.¹²

Здравствене околности у којима се Србија нашла након пристизања молбе др Мајнерта свакако су битно, ако не и пресудно, утицале на позитиван одговор Књажеске канцеларије, који је уследио после непуних шест месеци. Наиме, током лета 1836. епидемија колере, која је харала Босном, прешла је Дрину и протутњала Србијом, посебно погодивши Подриње (само у Лозници за месец дана умрло је 119 особа), и убрзо потом пронела се вест да се куга (*чума*) шири европским делом Турске и приближава Србији. Чувши ову вест, кнез Милош је, са живим сећањем на страшне последице епидемије куге из 1814. године и тек утихнуле епидемије колере, најзад увидео значај постојања бројне и добро организоване санитетске службе у земљи,

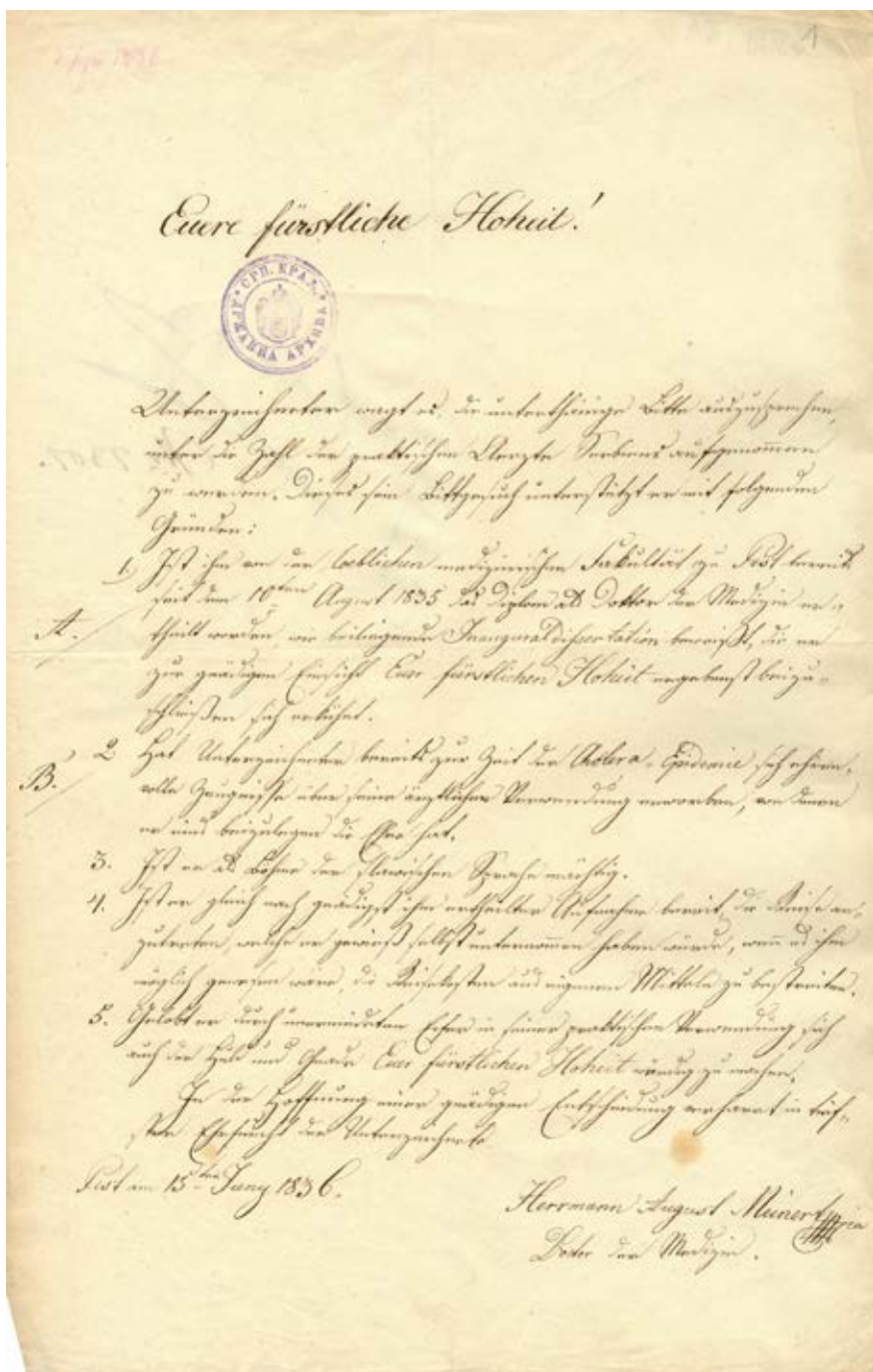
⁸ *Исиџо*, 301; В. Михаиловић, *Ујугујсиџво о сузбијању и лечењу колере у Србији љре сџио џодина*, Београд 1936, 2; Т. Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша: културне љрилике од 1815. до 1839. џодине*, 164.

⁹ В. Михаиловић, *Из исџиџорије Саниџиџеџа у обновљеној Србији од 1804–1860*, Београд 1951, 438.

¹⁰ Мајнертова инаугурална дисертација гласила је: „*Ogromnost vitalne (životne) snage ljudskog organizma*” (М. D. Grmek, *Inauguralne disertacije hrvatskih, srpskih i slovenačkih liječnika*, 1951, 187).

¹¹ Архив Србије, фонд *Књажеска канцеларија – Лекари и аџиџекари* (АС, КК), XVIII – 61.

¹² Архив Србије, фонд *Минисџарсџиво унуџираџњих дела – Саниџиџеџско одељење* (АС, МУД С), 1845, II – 21.

Молба др Мајнерића Књајеској канцеларији за њијем у срјску службу – Пешћа,
 15. јун 1836 (АС, КК, XVIII – 61).

па је наредио хитно успостављање санитарско-полицијског кордона према Турској, а потом и ангажовање нових лекара из Аустријског царства.¹³ До пролећа 1837. широм српско-турске границе подигнуто је тринаест карантинских установа (пет *конјуумаца* и осам *сасџанака*),¹⁴ међу којима је најзначајнији и највећи био карантин у Алексинцу, који се налазио на главној балканској саобраћајници за трговину и путнике – Цариградском друму. За директора Алексиначког карантина одабран је Никола Кефала, грчки поморски капетан познат по градњи првог српског брода,¹⁵ а за лекара др Јосиф Ребрић, дотадашњи лекар Дунавско-тимочке команде у Неготину. Међутим, незадовољан санитарским условима у Карантину и преоптерећен наметнутим обавезама, директор убрзо подноси захтев за смену, чему је кнез Милош одмах удовољио, а са њим је уједно смењен и лекар.¹⁶ Управо је Ребрићева смена створила изгледну прилику за др Мајнерта, чија је молба и даље чекала на одговор. Уследило је именовање искусног београдског комисионера Ристе Роме за новог директора, а потом и др Мајнерта за новог лекара Алексиначког карантина, и они званично ступају на дужност 8. децембра 1836.¹⁷ Тако је др Херман Мајнерт први пут крочио на тло непознате Србије, за које ће остати доживотно везан.

Међутим, почетак рада др Мајнерта у Србији није обећавао, штавише, претио је да га кошта каријере, а можда и теших последица. Иако стручан у питању колере, куга је, у пракси, за њега била велика непознаница. То неискство допринело је одлуци која се показала погубном за Србију. Наиме, лета 1837. куга је продрла у Лесковац и Ниш, приближивши се тадашњој српској граници. Мере опреза су одмах појачане, како од стране војске тако и карантинског особља, а кнез Милош издао је строже наредбе, које су чак предвиђале и смртну казну у случају непоштовања епидемијских мера.¹⁸ Оне, ипак, нису помогле. Од 53 турска војника, који су се средином јула 1837. нашли у Алексиначком карантину, двојица су умрла од куге. Др Мајнерт је погрешно проценио да се не ради о куги, већ о грозници, појачаној услед исцрпљености од дугог путовања. Упркос опоменама чувара који су виђали случајеве куге још 1814. године, као и савету једног аустријског официра придодатог на службу у болници, др Мајнерт је тврдоглаво остао при свом гледишту, па је преживеле војнике 21. јула 1837. отпустио као здраве, а они су наставили пут турског гарнизона у Београду. На том путу заражени вој-

¹³ Детаљније о борби Србије против колере (1836) и куге (1836–1837): В. Михаиловић, *Ујуиство о сузбијању и лечењу колере у Србији пре сто година*, Београд 1936; В. Михаиловић, *Борба против куге у Србији пре сто година*, Београд 1937.

¹⁴ *Конјуумац* је био строги карантин у који су ради провере и дезинфекције примана сва лица и роба на које се сумњало да су могући носиоци заразе, а *сасџанак* блажи карантин, односно у епидемијским условима место за састанак и трговину људи под надзором лекара и војника.

¹⁵ Реч је о једрењаку „Србија”, саграђеном у Смедереву 1833. године.

¹⁶ В. Михаиловић, *Борба против куге у Србији пре сто година*, 40–44.

¹⁷ Архив Србије, фонд *Књажевска канцеларија – Алексиначка нахија* (АС, КК), I – 145, 146.

¹⁸ В. Михаиловић, *Борба против куге у Србији пре сто година*, 86; В. Станојевић, „Ликови и дела истакнутих лекара у Србији пре оснивања Српског лекарског друштва”, [у:] *Српско лекарско друштво (1872–1972)*, Споменница, Београд 1972, 25; Т. Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша: културне прилике од 1815. до 1839. године*, 182.

ници су пренели кугу у Ражањ, Ћићевац, Параћин и Јагодину, док је један цинцарски трговац, који је заједно са њима издржавао карантин, пренео болест у два села ваљевског краја. Куга више није била на прагу српске државе, већ је продрла дубоко у њено средиште.¹⁹ Земљом је убрзо завладала паника, па су почеле да се шире нетачне вести, као она да је куга стигла у престони Крагујевац, што је још више узнемирило народ. Општи страх је толико узео маха да је и сам кнез Милош, иако научивши временом да цени знање и способност лекара, услед вести да је куга стигла до Јагодине, одлучио да се за сваки случај обрати врачарама и њиховој магији. Тако је у Пожаревцу, а према причи коју је забележио Милан Ћ. Милићевић, наредио да: „девет баба, голих као од мајке рођених, за једну ноћ, према ватри, без свеће, тајно, оперу и изаткају кошуљу, кроз коју се, потом, провуче кнез Милош, сви чланови његове породице, сва његова свита, и сви војници у пожаревачкој касарни”.²⁰

Како је стање у држави постало алармантно, брзо је установљен извор заразе, након чега је прст кривице уперен ка човеку од кога се најмање могло очекивати да ће направити фаталну грешку – према карантинском лекару Мајнерту. Јавност је била огорчена, а тај бес најбоље су илустровале *Новине србске*: „И тако неспособност, или небрежније Доктора учини Отечеству нашем тако велику штету и тако јавну опасност, које тим већма мучи, што смо се у Карантине наше уздали, да ћемо бити обезбеђени, јербо преварене надежде муче више, него зла, од кои смо се заиста бојали. Ето надежде и од учени Доктора!”²¹ Кнез Милош је одмах реаговао слањем др Мајнерта у легло кухне заразе – Ражањ,²² који је по завршетку епидемије имао највише страдалих (68 особа). С обзиром на то да је по објављеном тексту у *Новинама србским* свима постало јасно ко је главни кривац за продор куге у земљу, изненађује податак да је др Мајнерт порицао своју грешку и након доласка у Ражањ, тврдећи сада да је реч о случајевима дизентерије и црног пришта,²³ вероватно страхујући од последица признавања кривице, које су у датим околностима могле бити драконске. Још више изненађује што се извукао од тешке казне, нарочито у оно доба и нарочито од преког човека какав је био кнез Милош. Као поданик Аустријског царства др Мајнерт је био заштићен од могуће смртне казне, али је зато владало уверење да му следе „тешке батине”, што се тада често практиковало, или бар протеривање из земље уз нечасни отпуст, чиме би му готово извесно била запечаћена лекарска каријера, пошто је и његова матична Аустрија била живо заинтересована да се куга заустави у Србији и не пређе преко Саве и Дунава. Та казна га, на велико чуђење свих, ипак није сустигла, како због оскудице у лекарима тако и због упорног инсистирања Карла Нађа, главног управника српских карантинских установа, који је уживао велики углед и поштовање код кнеза Милоша. Карло Нађ је био лекар Земунског карантина и експерт за сузбијање куге, кога су аустријске власти послале у Србију након молбе кнеза Милоша за помоћ. Др Нађ је стигао у Србију 15. августа 1837, срећном игром случаја само неко-

¹⁹ В. Михаиловић, *Борба против куге у Србији пре сто година*, 94–99.

²⁰ М. Ћ. Милићевић, *Кнез Милош у причама*, Београд 1909, 118.

²¹ *Новине србске*, бр. 33 (21. август 1837), 258–259.

²² АС, КК, I – 308.

²³ АС, КК, I – 300.

лико дана пре сазнања о појави куге на њеном тлу.²⁴ Могуће је да су се др Мајнерт и др Нађ познавали још током студија у Бечу и Пешти, што би објаснило тако снажно заузимање др Нађа за свог колегу.

Захваљујући енергичним и мудрим мерама др Нађа, које су, између осталог, подразумевале изоловање кужног и селидбу здравог становништва, као и *предају ођњу* заражених кућа (посебно у Ражњу), епидемија је почетком новембра стављена под контролу, након чега је уследила концентрација преосталих болесника у Алексиначком карантину, а онда и званична објава о престанку епидемије куге у Србији 1. децембра 1837.²⁵ Тако је мала Србија, као санитетска капија Европе, зауставила ову опасну пошаст са свега 230 жртава, што је имало снажан одјек у европској јавности. Иронично, један од заслужних био је и др Мајнерт, који је преживео двомесечни пакао у Ражњу, доприневши храбрим ангажовањем сопственом искупљењу и некој врсти помиловања, и кнежевог и српске јавности. *Новине србске* сада су писале: „Доктор Мајнерт, који с почетка заразу ову ни познао није, за време трајања болести ове собственим опитом извештио се у истој, и сад је постао у познавању и руковођенију исте заразе способнији него други, који болест ову никад видели нису. По овому, а нарочито на представленије г. Доктора Нађа, смислио се Светлеји Књаз наш, њега – Доктора Мајнерта – и опет за лекара Карантина Алексиначког задржати. Надати се, да ће он, собственем опасностију извикнут, боље услуге у Карантину учинити, него други, кои о болести кужној само теоретическо сведеније има”.²⁶ Дакле, уз исказану храброст и стечено знање, Мајнертовом повратку у Алексиначки карантин допринело је поновно залагање др Нађа, о чему говори и кнез Милош у писму Карантину: „Доктору пак Мајнерту нека каже Карантин, да сад добро отвори очи, да пази и поступа по упустованијама Доктора Нађа, будући смо га Ми на препоруку Нађа опет ставили за лекара Карантинског, уздајући се на речи Нађове, да ће Мајнерт његову препоруку оправдати”.²⁷

Завршетак драматичне 1837. године, Мајнертове прве године службе у Србији, није му донео предах. Неколико месеци радио је на опоравку кужних болесника стационираних у Алексиначком карантину, а на пролеће 1838. био је послат као помоћ у београдску војну болницу, како би искоренио још две епидемије, овога пута великих богиња и трбушног тифуса, од ког се заразио и сам управник болнице др Карло Белони.²⁸ Заменивши измореног Белонија на челу болнице, др Мајнерт је уз пуно опреза, поучен претходним искуством, успешно савладао поверени задатак, након чега му је додељено звање београдског гардијског лекара, који је био задужен за цео Београдски гарнизон (*солдаџи* и *звардејце*).²⁹

²⁴ В. Михаиловић, *Борба њројшив куџе у Србији њре сџо џодина*, 131, 140.

²⁵ Исто, 126–133.

²⁶ *Новине србске*, бр. 49 (11. децембар 1837), 385.

²⁷ АС, КК, I – 372.

²⁸ В. Ђорђевић, *Исџорија срџскоџ војноџ саниџеџа, књ. I, 1835–1875*, 371–372.

²⁹ М. Игњатовић, „Опште и санитетске околности у Србији пре оснивања Српског лекарског друштва”, *Срџски архив за целокујно лекарсџтво*, бр. 5/6 (2007), 381; Б. Димитријевић, „Мајстор из Немачке”, [у:] *Др Емерих Линденмајер – живои и дело*. Зборник радова 38. састанка Секције за историју медицине Српског лекарског друштва, Београд 2013, 24. *Солдаџи* су били припадници стајаће војске распоређене по нахијским средиштима (први пут

Начални Караџина, Анекта.

набави

С. № 4679.

1. Децембра 1837.

2. Крајујевац.

Трансакција
у Крају.

Будући се крива заједно,
Омрежњем, станом беога и мр
дана, као и саобраћао онега
Доктору Мејнеру на Анекта
Караџина Анектаменту, у
попузоту Караџина, да се са
макотоу ојумом, а не јазилу,
басиона Анекта Мејнеру,
као робота устаном у до,
устану криво, а бајомога

Лит. Мајнова Караџина, а ојумом
у стану онега беогага кривога, ојумом
устаном, да се онега кривога са
пара онега онега онега онега
устаном; Анекта устаном
буја да ојумом устаном у
Крајујевац. Сподога онега, као и
иште јазу криво, сека Караџина
устаном устаном, да се онега
Лит. да ојумом онега устаном

Ја да се једном
не појави устаном
устаном, док се у
устаном устаном
устаном не јазилу.
Устаном устаном
Устаном устаном
Устаном устаном
Устаном устаном
Устаном устаном
Устаном устаном
Устаном устаном
Устаном устаном

Доктору устаном Мејнеру
сека Караџина, да се
дојум онега онега, да се
устаном устаном
Доктору устаном, будући сека са
устаном на устаном устаном
устаном устаном устаном
устаном, устаном устаном
устаном, да се Мејнеру устаном
устаном устаном

Наредба кнеза Милоша о враћању др Мајнерића на место лекара у Алексиначком каранџину – Крајујевац, 1. децембар 1837 (АС, КК, I – 372).

НА ЧЕЛУ КРАГУЈЕВАЧКОГ САНИТЕТА

У то време у Србији се јавља снажна потреба за грађанским лекарима с јасним подручјем и опсегом рада, односно за цивилним санитетом који би био доступан ширим слојевима становништва. Прилику за формирање овакве службе пружио је тзв. Турски устав из децембра 1838, на основу ког је образовано *Оделеније карантинско са саниџијом* (претеча Министарства здравља), као саставни део *Појечийељсџива внуџрењи дела* (Министарство унутрашњих дела). За првог начелника Оделенија изабран је словачки лекар Карло Пацек, дворски и лични лекар кнеза Милоша, који је административно уредио српско здравство, због чега се може сматрати његовим утемељивачем.³⁰ Добро упознат са медицинским приликама и потребама Србије, као и са организацијом санитетске службе у својој матичној Аустрији, др Карло Пацек је, између осталог, саставио први закон о српској санитетској струци – *Насџавленија за окружне лекаре и физикусе*, којим установљава функцију *окружноџ физикуса*,³¹ најзначајнију здравствену институцију Србије у XIX веку.³² Закон (објављен 21. августа 1839) је у 23 тачке одређивао дужности окружног физикуса, као начелника санитетског округа, који је под ингеренцијом имао све среске и општинске лекаре, као и апотекаре и бабице, уколико их је било. У пракси, то је значило да је био одговоран за организацију и контролу комплетног деловања у здравству округа (цивилног, али и војног, уколико у вароши и округу није било војног лекара), набавку санитетског материјала, медицинско истраживање и писање стручног штива, уз истовремено обављање редовних лекарских послова, као што су лечење пацијената, хирургија, вакцинисање (и људи и животиња) и друге врсте спречавања зараза. Окружни физикус морао је бити *докџор медицине* или, уколико таквак није могао да се пронађе, *маџистџар хирурџије*, као привремено решење.³³ Уједно, захтевано је да буде особа беспрекорног морала, којој није било дозвољено да се бави политичким делима, „имајуџи довољно посла занимати се у своим лекарским дужностима”.³⁴ Иако се, због малог броја школованих лекара у држави *Насџавленија* нису могла у потпуности спровести у дело у првим годинама по објављивању, овим законом је српска санитетска служба

се јављају 1825. године као *беџари*), док су *џвардеџци* представљали личну кнежеву гарду – Књажеску гвардију (настала 1830. године), махом стационирану у местима у којима је боравио кнез Милош, односно у Крагујевачком, Пожаревачком и Београдском гарнизону (Ж. Ђорђевић, *Срџска народна војска*, Београд 1984, 9–10).

³⁰ В. Ђорђевић, *Исџорија срџскоџ војноџ саниџиџеџа, књ. 1, 1835–1875*, 135–136.

³¹ *Физикус* је, за разлику од обичног лекара, био и надзорни орган, односно лекар задужен за контролу рада свих осталих лекара под његовом надлежношћу.

³² В. Михаиловић, *Први диџломирани лекари у обновљеној Србији*, 4–5.

³³ Реч је о највишим медицинским звањима стицаним на факултетима оновремене Аустрије и Европе. Мада је формална разлика између доктора медицине и маџистра хирургије била велика (пре свега у погледу плате), није било значајнијих разлика у њиховој едукацији која је трајала пет година, а ни касније у пракси (С. Вељковић, „Српски посинак”, [у:] *Др Емерих Линденмајер – живоџи и дело*. Зборник радова 38. састанка Секције за историју медицине Српског лекарског друштва, Београд 2013, 65).

³⁴ „Насџавленија за окружне лекаре и физикусе”, [у:] *Сборник закона и уредба и уредбеџи указа издаџи у Књажесџиву Србском од времена обнародованоџ Усџава Земаљскоџ (13. Февр. 1839. до Аџр. мес. 1840)*, Београд 1840, 108–112.

најзад добила чврсту подлогу у виду стручних и одговорних окружних физикуса. Иначе, уз 17 окружних физикуса, био је предвиђен и посебан физикус за београдску варош, нову српску престоницу.

Као један од ретких доктора медицине у Србији, с великим искуством стеченим у борби против разних заразних болести (колера, куга, велике богиње, трбушни тифус), др Мајнерт 7. августа 1839. бива проглашен за првог физикуса Крагујевачког округа,³⁵ који су чинили Крагујевачки, Лепенички, Гружански и Јасенички срез (реч је о територији која се махом подударала с границама данашњег Шумадијског округа). То звање носио је наредних осам година, а само га је крајем 1843. године, због породичних обавеза у матици, накратко заменио чачански окружни физикус др Јосиф Шауенгел, зет првог српског капелмајстора Јосифа Шлезингера.³⁶ Тако је млади др Мајнерт (тада је имао 34 године) за релативно кратко време прешао дуг пут од јединог кривца за продор куге у Моравску долину, до завидне позиције окружног физикуса прве престонице обновљене Србије. Међутим, већ после две године затражио је премештај у Београд, чувши да је место београдског варошког физикуса постало упражњено након пребацивања др Ђорђа Мушичког у Лицеум Књажевства србског.³⁷ Ову вест др Мајнерт је схватио као изгледну прилику за напредовање, пошто је у међувремену за нову српску престоницу одабран управо Београд, па је 11. октобра 1841. понудио своје услуге Управитељству вароши београдске.³⁸ Без обзира што је Управитељство благонаклоно гледало на пристиглу понуду, ново именовање преваходно је зависило од одлуке др Карла Белонија, Мајнертовог познаника из београдске војне болнице, који је раније већ био позван да попуни упражњено лекарско место. Пошто је др Белони прихватио понуду и положио заклетву као београдски варошки физикус,³⁹ др Мајнерт је остао са службом у Крагујевцу. То га, међутим, није спречило да и даље професионално обавља своју дужност у овом граду.

Радећи у Крагујевачком и повремено помажући у Рудничком округу који је био без физикуса,⁴⁰ др Мајнерт је имао пуне руке посла, с обзиром да је у том тренутку био једини цивилни лекар у Шумадији (први општински лекар у Крагујевцу забележен је 1857. године – др Јосиф Светић, док је први

³⁵ *Новине србске*, бр. 38 (26. август 1839), 298. Неки аутори погрешно наводе да је од 1839. године први окружни физикус у Крагујевцу био др Јосиф Ребрић из Сремских Карловаца, а потом као други др Мајнерт од 1841. Међутим, приложени исечак из *Новина србских* о постављењу првих окружних физикуса у Србији демантује такве наводе. До забуне је вероватно дошло због њихове пређашње службе у Алексинцу, где је др Мајнерт заменио др Ребрића на месту карантинског лекара, а не касније у Крагујевцу на месту оружног физикуса.

³⁶ АС, МУД С, 1843, VI – 104; М. Бановић, Д. Обрадовић, *Правителство и филијална аидијека у Крагујевцу у XIX веку*, Крагујевац 2006, 15.

³⁷ Лицеум Књажевства србског (Лицеј) отворен је октобра 1838. у Крагујевцу, као прва виша школа у Србији. Премештен је у Београд 1841. године, а 1863. прерастао је у Велику школу, претечу Универзитета. Др Мушички је предавао физику на Лицеју од 1841. до 1842. године.

³⁸ Историјски архив Београда, фонд *Управа града Београда* (ИАБ, УГБ), 1841, К.15, Ф V 720.

³⁹ ИАБ, УГБ, 1841, К.15, Ф V 778.

⁴⁰ АС, МУД С, деловодни протокол за 1845. годину, бр. 127, VI/40; регистар за 1846. годину, бр. 1076.

УКАЗЪ.	УКАЗЪ.
<p>Попечительству Внутрення Дѣла.</p>	<p>Попечительству Внутрення Дѣла.</p>
<p>По представленію Попечительства Внутрення Дѣла поставямо:</p>	<p>Указанаго представленію Попечительства Внутрення Дѣла одъ 20го Юнія т. г. С. № 380. и одъ 11го тек. С. № 744. Намѣстничество Княжескогъ Достоинства поставя при Карантинна и Састанцма прирременно саѣдующа Лица:</p>
<p>Доктора Максима Н. Мишковиѣа Аькаронь Окруж. Пожаревачногъ,</p>	<p>При Карантину Алексиничкомъ Писаронь Петра Яношевиѣа и Практикантомъ Михаила Димчоговиѣа;</p>
<p>— Караа Белона Аькаронь Окруж. Ягодивскогъ,</p>	<p>При Састанку Грамади Надзирателѣмъ Састанка Николу Стояновиѣа;</p>
<p>— Константина Михайловиѣа Аькар. Окруж. Смедеревскогъ,</p>	<p>При Састанку Пандирала Надзирателѣмъ Састанка Райка Милековиѣа;</p>
<p>— Юсефа Ребриѣа Аькаронь Окруж. Вадѣскогъ,</p>	<p>При Састанку Рашии Надзирателѣмъ Састанка Петра Весовиѣа;</p>
<p>— Ювана Цомпа Аькаронь Окруж. Чачанскогъ,</p>	<p>При Карантину Радувачкомъ Осмотрителѣмъ Ювана Анастасѣвиѣа и Писаронь Бансея Вукаловиѣа;</p>
<p>— Хермана Майерта Аькаронь Окр. Крагуевачногъ,</p>	<p>При Састанку Вршкој Чупи Надзирателѣмъ Састанка Максима Марковиѣа;</p>
<p>— Антонія Гродера прирремен. Аькар. Окруж. Шабачногъ,</p>	<p>При Карантину Рачванскомъ Осмотрителѣмъ Ђеу Симаѣа и Писаронь Ђоку Остоѣа;</p>
<p>Хирурга Ђоку Новачковиѣа Аькаронь Окр. Гургусовачногъ,</p>	<p>При Састанку Шешачке Аде Надзирателѣмъ Лазара Ирѣѣа;</p>
<p>— Флоріяна Бирга Аькаронь Окр. Бьградскогъ,</p>	<p>При Карантину Любодѣйскомъ Осмотрителѣмъ и Писаронь Аѣма Моловиѣа;</p>
<p>Навъцаваюѣи о поставленію томъ Попечительству Внутрення Дѣла, препоручено му, да Указъ настоѣій у извршеніе приведе к обнародуе.</p>	<p>При Карантину Мозрогорскомъ Писаронь Маноѣла Шверина и</p>
<p>В. № 704. 7го Августа 1839. у Бьграду.</p>	<p>При Састанку Василіной Чесми Надзирателѣмъ Здравка Живковиѣа.</p>
<p>Навъстници Княжескогъ Достоинства:</p>	<p>О комъ постановленію извъштата се Попечительству Внутрення Дѣла ради приведенію у дѣйство и обнародована овогъ Указа.</p>
<p>Княжескій Представникъ, Попеч.</p>	<p>В. № 782. 16го Августа 1839. у Бьграду.</p>
<p>Иностранна Дѣла, Кавалѣръ</p>	<p>Навъстници Достоинства Княжескогъ:</p>
<p>АВРААМЪ ПЕТРОНИВЪИЪ с. р.</p>	<p>Княжескій Представникъ, Попечитель Иностранна Дѣла, Кавалѣръ</p>
<p>Предсѣдатель Совѣта, Генералъ-</p>	<p>АВРААМЪ ПЕТРОНИВЪИЪ с. р.</p>
<p>Маіоръ, Кавалѣръ</p>	<p>Предсѣдатель Совѣта,</p>
<p>БФРЕМЪ ОБРЕНОВИЪИЪ с. р.</p>	<p>Генералъ Маіоръ, Кавалѣръ</p>
<p>Членъ Совѣта, Полковникъ</p>	<p>БФРЕМЪ ОБРЕНОВИЪИЪ с. р.</p>
<p>ТОМА ВУЧИЪИЪ ПЕРИШИЪИЪ с. р.</p>	<p>Членъ Совѣта, Полковникъ</p>
<p></p>	<p>ТОМА ВУЧИЪИЪ ПЕРИШИЪИЪ с. р.</p>

Укази Попечительствѣа вънутреѣни дела о ѣосѣавъѣеѣу ѣрвиѣи девѣѣи окружниѣи физикуса у Србиѣи, као и карантинскихъ службеника – Беоѣрад, 7/16. авѣусѣи 1839 (Новине србске, бр. 38, 26. авѣусѣи 1839).

срески лекар дошао тек 1862. године – др Јосиф Лунда у Јасеничком срезу).⁴¹ Упркос овој неповолној околности, истицао се добрим и савесним радом, успутно пишуѣи о разним медицинским темама у *Новинама србским*.⁴² Као

⁴¹ В. Марјановиѣи, *Здравствѣена кулѣтура Краѣуѣвѣа у XIX веку*, Крагуѣвац 1979, 286, 292.

⁴² *Градинари Краѣуѣвѣа* (прир. Д. Обрадовиѣи), Крагуѣвац 2008, 22.

одговорно лице осећао је снажну потребу за подизањем *Окружног шийишаља* (сталне болнице) и *Филијалне айошке* у Крагујевцу, па је 31. децембра 1844. у свом годишњем извештају поднео званичну иницијативу за њихово подизање, објашњавајући ову потребу разним болестима које лечи по кућама (стомачне болести, запаљиве грознице, магарећи кашаљ, срдобоља, сифилис, чиреви, шуга, карцином итд.).⁴³ Дотадашње болнице у вароши биле су привремене и импровизоване, попут *Војеног шийишаља* из 1836. године и *Болнице за убоге болеснике од венеричних и других иррилејчивих болести* из 1844. године, а због непостојања адекватне зграде често су се селиле у неприкладне и нехигијенске просторије.⁴⁴ С друге стране, прва државна (*Правиљелсџивена*) аптека у Србији, отворена 1836. године и Крагујевцу, била је дефинитивно пребачена у Београд 1841, па је варош остала и без неопходних лекова.⁴⁵ На жалост, иако је др Мајнерт наставио са борбом за остварење поменутих циљева, ова његова иницијатива окончана је неуспешно. Нова државна аптека почела је да ради у Крагујевцу 1853. године, а Окружна болница, као прва стална болница у Србији, тек 1860, дакле шест, односно тринаест година након Мајнертовог одласка из Крагујевца.

Попут залагања за подизање државне болнице и апотеке у Крагујевцу, др Мајнерт се са једнаким жаром ангажовао у решавању питања сахрањивања, односно гробаља у Крагујевачком округу, које је по њему било алармантно. Наиме, живећи и радећи у Србији, уочио је многе недостатке у обичајима српског народа, међу којима се посебно истицао готово застрашујући однос према мртвима – лешеви су често ископавани и сахрањивани ван дозвољеног места, неретко су закопавани и живи људи за које се веровало да су умрли, гробља нису чувана, била су неограђена, па је по њима пасла стока, риле су свиње, ширећи разне заразе итд. У сврху уређења гробаља и самог поступка сахрањивања, др Мајнерт је апеловао да се ово питање реши што пре. Као пример, навешћемо у целини један његов детаљан и живописан допис крагујевачком Окружном начелству поводом овог питања, од 19. јуна 1842 (преведено са немачке готице): „У сваком народу који има неко религијско образовање полаже се посебна пажња месту где почивају умрли. Пирамиде, споменице, капеле, које су сачуване кроз хиљаде година разарања, довољно сведоче о великом поштовању које се некад посвећивало умрлима. То исто постоји и данас у свим земљама у којима цвета виша култура и где се гаји истинска брига према гробљима. Капеле умрлих, споменици и спомен-каменови, уздижу се свечано изнад засвођених гробова, око којих се најбрижљивијом негом засађују чепреси и цвеће, тако да гробља у тим земљама личе на најлепше вртове.

Зачујује да се гробље – Божја башта – најчешће у Србији налази у подивљалом и запуштеном стању и да му се не посвећује већа пажња и нега.

⁴³ В. Марјановић, *Здравствена култура Крагујевца у XIX веку*, 104.

⁴⁴ Исто, 105; М. и В. Пантовић, „Здравствене прилике ‘на путу београдском... а деветнаест дана од Цариграда’”, *Медицински часопис*, бр. 1–2 (1998), 15–16.

⁴⁵ С. М. Јанковић, „Набавка и примена лекова у Крагујевцу током XIX века”, *Медицински часопис*, бр. 1–2 (1998), 27. Државни совјет је 31. маја 1839. за нову српску престоницу одабрао Београд, да би одлуком кнеза Михаила од 25. маја 1840. она била враћена у Крагујевца. Ипак, кнежевим указом од 25. априла 1841. престоница се поново, овога пута бесповратно, сели у Београд, а са њом и сва државна надлештва, укључујући Правитељствену апотеку.

У том смислу и размишљању о неким злоупотребама које се дешавају на гробљима, потписани у овом извештају налази за потребно да званично подсети и препоручи следеће:

- а) да се гробље са свих страна огради каменом или бар дрвеном оградом;
- б) да се плати, односно запосли сталан гробар и једино њему повери закопавање умрлих, као и дужност надзора над гробљем;
- в) на сваком гробљу подићи капелу;
- г) ставити под строге казне потајно сахрањивање на другим местима, нарочито новорођенчади, ископавање мртвих и костију у циљу преношења и закопавања у црквена и манастирска дворишта, без званичног одобрења.

Само на тај начин је могуће поправити стање гробља и спречити даље злоупотребе. Ова је пажња нужна не само из моралних обавеза, него и јавни обзири то захтевају. Јер, веома вређа људско достојанство и ружно изгледа када по гробовима скоро умрлих рију свиње. Треба ли посвећено место на светој земљи, где влада вечни мир, да остане без пажње и труда, да не буде ограђено заједничком оградом, без чувара и настојника гробља?

Полицијским наредбама ће нестати овај неред, нарочито самовољно и превремено закопавање привидно или стварно умрлих, као и ангажовањем гробара одговорног за тај посао. Капела је веома потребна за умрле, па макар за прво време била скована само од дасака, нарочито у приликама у којима нема посебних одаја за смештај мртваца, па се често жури са сахрањивањем пре законом прописаног времена. У такву капелу би могао бити пренет сваки умрли без сметње и опасности, и одатле трећег дана сахрањен.⁴⁶

За разлику од болнице и апотеке, ова интервенција др Мајнерта била је плодотворна. Наиме, наведена сугестија, заједно са сличним предлозима и молбама других окружних физикуса, добро је примљена у Попечитељству внутрењи дела, па је 1843. године донета *Уредба о гробљима*, након чега су српска гробља коначно почела са добијају пристојан изглед.⁴⁷

Међу бројним извештајима др Мајнерта током његовог ангажовања у Крагујевачком округу (писани Окружном начелству или Попечитељству внутрењи дела и његовом Санитетском оделенију) може се наћи још мноштво занимљивих података. Наравно, због специфичне природе посла ови медицински извештаји садрже готово искључиво ону ружну и мрачнију страну људског живота, од чега се не може побећи ни дан-данас. Међутим, њима се на најнепосреднији начин оживљава не само здравствена него и општа друштвена историја Шумадије, али и предочава обим мисије првих здравствених радника у Србији, који су дејствовали с једнаком снагом на два тешка фронта – медицинском и просветном. Навешћемо само неке од њих: ванредни извештај од 7. марта 1844. у коме др Мајнерт захтева да се леш кажњеника (вероватно присталице Обреновића) који је био окретан на точку одмах сахрани, уместо да стоји на точку и распада се на сунцу, кужећи околину својим тешким задахом; извештај од 10. јануара 1845. о томе да је дванаестогодишње дете из Кнића преваром једне жене са венеричном болешћу „опогањено”,

⁴⁶ АС, МУД С, 1842, IV – 557.

⁴⁷ В. Марјановић, *Здравствена култура Крагујевца у XIX веку*, 98; М. и В. Пантовић, „Здравствене прилике ‘на путу београдском... а деветнаест дана од Цариграда’”, 16.

Wenn es auch bei der Maifraucht und gewöhnlich einem
 wichtigen Anblick auf den Fruchtzustand jenseit der
 pflanzliche gewöhnliche aber wissen zu lassen. Was soll
 der gewöhnliche Nache in gewissen Grade der Auf-
 kündigung und Mische nicht wenig sein wie man gewöhnlich,
 den Maifraucht einflusslos zu werden und können
 Maifraucht und pflanzliche der gewöhnliche, wie man
 Maifraucht pflanzlich, pflanzlich?

pflanzlich wiederum Maifraucht sind zu dem Gewöhnlichen,
 besonders gewöhnlichen und zu gewöhnlichen der,
 gewöhnlichen Maifraucht oder gewöhnlichen Maifraucht
 der Maifraucht gewöhnlichen werden, wenn man nur und
 den gewöhnlichen der Gewöhnlichen gewöhnlichen der,
 der gewöhnlichen Maifraucht werden, sein Gewöhnlichen
 (und Maifraucht derselbe für den Anfang Maifraucht
 einem Maifraucht Maifraucht,;) ist man
 so gewöhnlichen, so gewöhnlichen, besonders auf den
 Maifraucht der Gewöhnlichen sind, so Maifraucht man für
 den Maifraucht oft einen Gewöhnlichen Maifraucht
 und Maifraucht mit den Gewöhnlichen oft man
 der gewöhnlichen Maifraucht gewöhnlichen. In einem
 gewöhnlichen Maifraucht Maifraucht oder gewöhnlichen
 und Maifraucht für die gewöhnlichen Maifraucht der
 Maifraucht gewöhnlichen und man in man Maifraucht
 Maifraucht gewöhnlichen Maifraucht.

Was zu Maifraucht Nr. 2. In der Gewöhnlichen der Gewöhnlichen
 man Maifraucht
 Maifraucht.

In der Gewöhnlichen der Gewöhnlichen
 man Maifraucht
 Maifraucht.

Допис од Мајнерија крађујевачком Окружном начелству у вези с ређулисањем
 ишћања зробоља – Крађујевац, 19. јун 1842 (МУД С, 1842, IV – 557).

али и излечено по извештају од 31. јануара исте године; предлог од 23. маја 1845. да се извор буковичке киселе воде боље уреди и да тамо држава подигне „једно здање” за госте у духу Карлсбадске сале; тужба од 27. маја 1845. против кметова из села Сушице и Петровца који нису хтели сеоску децу да доведу на пелцовање; извештај од 9. јуна 1845. у коме обавештава надлежну власт да се народ приликом сахрањивања не држи прописа из Уредбе о гробљима; предлог од 16. јуна 1845. да се забрани берберима да лече и пуштају крв без одобрења окружног физикуса; молба од 1. децембра 1845. да се у Крагујевац упути једна изучена бабица, пошто има доста приучених које наносе многа зла трудним женама (чести случајеви откидања плода, што доводи до стерилности, па чак и смрти); годишњи извештај од 31. децембра 1845. у коме изнова предлаже да се у Крагујевцу установи убожиште за сиромашне и оне који немају никога да их болесне понегује; преписка са Попечитељствомнутрењи дела од 1842. до 1846. године о потреби да се уклони штала за коње која се налази у непосредној близини Милошеве цркве у Крагујевцу из 1818. године, будући да се тиме скрнави ова светиња, као и да штала кужи ваздух око цркве и у самој цркви, па је готово немогуће одржати службу због несносног смрада. Нека од поменутих залагања др Мајнерта била су успешна (нпр. рушење поменуте штале), док су друга остала без разумевања надлежних државних органа.⁴⁸ Тако је, дакле, изгледала санитетска слика Шумадије четрдесетих година XIX века, и у њој борба др Мајнерта за осавремењивање здравствене културе овог дела Србије.

За реконструкцију живота др Мајнерта, али и других српских лекара тога доба, непроцењиву вредност имају *кондуит листе* државних лекара, које су као обавезне почеле да се воде од 1841. године, а које су за потребе Санитетског оделенија сваке године састављали начелници свих 17 окружија у Србији.⁴⁹ И после 170 година те старе листе (досијеи) пружају нам мноштво драгоцених података о највећем броју српских здравствених радника и санитетском стању у земљи средином XIX века. Оне су вођене врло исцрпно и савесно, обухватају не само опште генералије лекара, односно њихову професионалну биографију (подаци о стручној спреми, посвећености послу и пацијентима) већ и информације о њиховим цртама личности и другим занимљивим детаљима из свакодневног живота, уз крајњу оцену начелника округа. Међу њима су сачувани и извештаји о др Мајнерту за 1844. и 1845. годину, који нам пружају детаљан увид у његов рад у Крагујевцу, али и у његов карактер.⁵⁰

Доктор Херман Август Мајнерт је био веома интересантна личност. Романтичарски настројен, испољавао је особењачку природу још по доласку у Србију (током бурних дешавања у Алексинцу и Ражњу), а потом и на месту окружног физикуса у Крагујевцу. Иако прилично ревностан и пожртвован у раду са пацијентима – „иде свагда и у свако време”, није показивао инте-

⁴⁸ В. Марјановић, *Здравствена култура Крагујевца у XIX веку*, 100–118.

⁴⁹ В. Станојевић, „Ликови и дела истакнутих лекара у Србији пре оснивања Српског лекарског друштва”, 30.

⁵⁰ Треба истаћи да се у кондуит листама погрешно наводи да је др Мајнерт ступио у српску службу 1835. године, иако је из његове молбе за пријем у исту (вид. први прилог у тексту) јасно да то није могло бити пре 1836. године.

Службени извештај (кондуитни лист) мајора Јовице Николајевића, начелника Крађујевачког округа, о др Мајнерту за 1845. годину – Крађујевац, 2. јануар 1846 (АС, МУД С, 1845, II –21).

ресовање за бирократске обавезе окружног физикаса – „прилежно појављујуће се болести испитује, но слабо известија о том Начелнич. подноси”. Обавезне осмодневне, петнаестодневне и тромесечне рапорте подносио је ретко, и то после опомињања, због чега је изазивао често негодовање Окружног начелства, које га је оптуживало и за пристрасност. Мада је научио да говори српски језик прилично добро, није био превише заинтересован да савлада да га чита и пише. Будући да је то био један од услова за обављање посла окружног физикаса (3. тачка *Настављенија*), извештаје је на српском сачињавао његов писар. Пошто у то време у Крагујевцу није било цивилне апотеке (војна је постојала од 1839. године), др Мајнерт је држао приватну (*ручну*) апотеку, која је била мала (састојала се од 108 сировина, полуготових и готових лекова),⁵¹ али није извештавао Начелство да ли даје лекове по прописаној такси. Иако веома пријатне нарави – „не може бити боље”, здрав и просечне снаге, био је подложен пићу и „разкошћу”, што га је вероватно коштало слабљења здравља, али и изостанка брачног живота и потомства. Међутим, упркос свим манама и појединим негативним оценама од стране Начелства, др Мајнерт

⁵¹ В. Марјановић, *Здравствена култура Крађујевца у XIX веку*, 99.

је уживао значајну подршку обичног света – „код кога иде врло је добар и пријатан, а с људима вообште добро живи”, па су се зато и годишњи извештаји начелника Округа завршавали генерално позитивним закључком о овом чудном странцу, будући да је био „привржен и добар отечествољубац”, који савесно „тежи за благостаније Народње”, иако је према својим надређенима био „свакојак”.⁵² Све наведено из кондуит листи о др Мајнерту говори нам да је реч о својеглавој особи која није трпела ауторитет и формалности, што је, као што смо видели, често могло скупо да га кошта, али и особи са израженом емпатијом према пацијенту и љубављу према Србији (упркос тешким условима за рад и скромној плати),⁵³ лекару који је у једном новом свету пронашао своју будућност.

БЕОГРАДСКИ ОКРУЖНИ ФИЗИКУС

Након осам година проведених у Крагујевцу др Мајнерт напушта град на Лепеници, пошто је 24. октобра 1847. промовисан за трећег београдског окружног физикуса (његови претходници били су др Флоријан Бирг 1839–1841. и др Павле Штекер 1841–1847),⁵⁴ остварујући тако своју стару жељу о повратку у Београд, док на његово место у Крагујевцу долази чувени др Јосиф Панчић (крагујевачки окружни физикус 1847–1853). Поред свакодневних управно-лекарских активности у Београдском округу, др Мајнерт је био активан члан Београдског читалишта,⁵⁵ а 1853. године постао је и члан новоформиране Сталне лекарске комисије⁵⁶ која је уживала велики углед у здравственим круговима, а чије је задужење било да решава проблеме који су се нагомилавали у српском санитету, као последица његове све веће експанзије – доношење санитарских прописа (нпр. значајан пропис о цени лекарских услуга из 1856), издавање лекарских уверења и слично.⁵⁷ Прву Сталну лекарску комисију чинили су др Емерих Линденмајер (председник), др Аћим Медовић

⁵² В. Михаиловић, *Из историје Саниитета у обновљеној Србији од 1804–1860*, 438–439; АС, МУД С, 1845, II – 21.

⁵³ Плата др Мајнерта у Алексиначком карантину износила је свега 250 талира на годишњем нивоу (В. Михаиловић, *Из историје Саниитета у обновљеној Србији од 1804–1860*, 434–435), а доласком на место крагујевачког окружног физикуса она је повећана на 300 талира (Б. Димитријевић, „Мајстор из Немачке”, 29). Стање је донекле побољшано 1846. године, увођењем категоризације за све окружне физикусе према стручном звању, труду и величини или важности округа, по којој је др Мајнерт ушао у прву класу физикуса и добио плату од 400 талира (В. Марјановић, *Здравствена култура Крагујевца у XIX веку*, 112–113; Б. Димитријевић, „Мајстор из Немачке”, 30). Иначе, од бројних монета које су се користиле у Србији до увођења динара (1873), односно његовог пуштања у промет (1875), најзаступљенији су били сребрни талир и бакарни грош.

⁵⁴ Љ. А. Поповић, *Шемајтизам Кнежевине Србије: 1839–1851*, Београд 1999, 60.

⁵⁵ Архив Србије, збирка *Поклони и ошкунци* (АС, ПО), 125: 174, 1848, 19/106. Београдско читалиште је било прва јавна читаоница у обновљеној Србији, основана 1846. године.

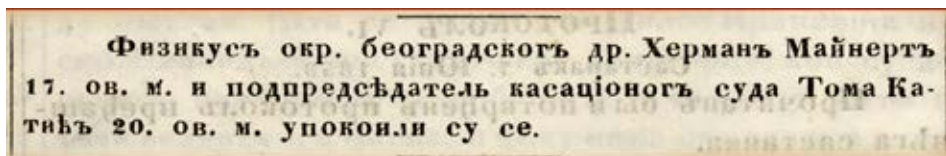
⁵⁶ С. Вељковић, „Од Сталне лекарске комисије до Сталног санитарског савета” – предавање одржано 24. априла 2014. у оквиру обележавања 175 година српског цивилног и војног санитета (<http://www.rastko.rs/rastko/delo/15019>).

⁵⁷ С. Вељковић, „Судскомедицински случајеви у извештајима окружних лекара Кнежевине Србије”, [у:] *800 година српске медицине*, Зборник радова 15. Студеничке академије, Београд 2011, 104.

(деловодитељ), и три члана – др Карло Белони, др Херман Мајнерт и др Јован Машин.⁵⁸

Последњу деценију живота и рада др Мајнерт је с једнаким жаром посветио пацијентима, наилазећи у Београду, као и у Крагујевцу, на бројне препреке у свом послу. Као илустративан пример проблема са којим су се суочавали здравствени радници и институције у Србији средином XIX века, навешћемо један интересантан случај др Мајнерта из 1855. године. Реч је о сукобу између два сељака који се завршио ватреним окршајем и рањавањем једног од њих. Повреда је била толико тешка да је ампутација ноге остала као једино решење. Др Мајнерт је био спреман да је изврши, али се поново јавио проблем непостојања адекватне просторије и опреме за ту сложену хируршку интервенцију, будући да Београд у то време није имао цивилну болницу (она ће почети да ради тек 1868). Ипак, Попечитељствонутрењи дела је хитро реаговало, наредивши да се операција обави у војној болници. Ампутација је успешно извршена, након чега је уследио једномесечни опоравак сељака у истој болници. Међутим, када је након опоравка пацијента војна болница од Попечитељства затражила 282 гроша и 36 пари чаршава, колико је утрошено на његово лечење као цивила, иста је убрзо послата на суд као једини кривац за поменуте трошкове.⁵⁹

Иако у Београду, др Мајнерт је још дуго био особа од великог утицаја и значаја за Крагујевац. О поштовању које су крагујевачки грађани осећали према овом странцу говори податак да су током избора првог крагујевачког варошког лекара 1857. године општинске власти одлучиле да упуте позив др Мајнерту да заузме ову позицију, упркос већ пријављеном кандидату на конкурс. На њихову жалост, др Мајнерт је одлучио да ипак остане у главном граду.⁶⁰

Новинска умрлица др Мајнерта (Србске новине, бр. 118, 25. октобар 1858).

Доктор Херман Август Мајнерт је умро у Београду 17. октобра 1858,⁶¹ након чега је био неоправдано скрајнут у проучавању историје српске медицине. Упркос ексцентричности и контроверзним догађајима у Алексинцу, реч је о човеку који је био први крагујевачки и трећи београдски окружни физикус, односно један од пионира и организатора цивилног санитета Србије. Уједно је реч о првом трајно настањеном досељенику из Чешких земаља

⁵⁸ *Календар са шемајтизмом Књажевства Србије за 1854*, Београд 1854, 20.

⁵⁹ В. Ђорђевић, *Историја српског војног саниитета*, књ. 1, 1835–1875, 473.

⁶⁰ В. Марјановић, *Здравствена култура Крагујевца у XIX веку*, 291.

⁶¹ *Србске новине*, бр. 118 (25. октобар 1858), 453.

(Бохемије, Моравске и Чешке Шлезије), односно данашње Чешке Републике,⁶² чији је рад отворио врата српског санитета многим лекарима из поменутих крајева, који су потом масовније кренули пут Србије и ту оставити неизбрисив траг – Јован Машин, Јован Валента, Антоније Зајичек, Јосиф Холец, Едвард Михел, Венцеслав Стејскал, Јосиф Маржик, Јарослав Кужељ, Игњат Феликс, Адам Фердинанд и многи други.⁶³ Све наведено је више него довољно да се име овог значајног здравственог просветитеља отргне од заборава и да му се посвети одговарајућа пажња.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

HERRMANN AUGUST MEINERT, DOCTOR WITHOUT BORDERS

by

NENAD KARAMIJALKOVIĆ
The Historical Archives of Šumadija,
Kragujevac, Serbia

SUMMARY: The important historical fact, as under-emphasized as it is, states that during the comprehensive 19th century restoration of Serbia, the most noted doctors, who assisted the establishment and organization of medical services, were from the areas of today's Czech Republic and Slovakia. The first among them was a Czech physician of a German origin, Herrmann August Meinert (1805–1858), whose more than interesting work biography is almost entirely related to Serbia (1836–1858) and which in the best possible way reflects the development of early Serbian Medical Corps and the problems faced by medical workers in setting its foundations.

KEYWORDS: doctor Meinert, Serbian Medical Corps, cholera, plague, Aleksinac Quarantine, Belgrade Military Hospital, medical chief of Kragujevac and Belgrade County

⁶² Термином *Чешке земље* или *Земље чешке круне* означавају се наследне историјске земље носиоца чешке круне у време средњовековне самосталности и под влашћу аустријских Хабзбурговаца, односно након распада Аустроугарске монархије чешке административне регије новоформиране државе Чехословачке. Чине их Бохемија (латинско-германски назив за Чешку у ужем смислу речи), Моравска и Чешка Шлезија (позната до 1918. под именом Аустријска Шлезија). Моравска и Чешка Шлезија су 1928. године спојене у Моравско-шлеску област, а 1949. године комунистичке власти укидају аутономију чешким земљама, тј. оне престају да постоје као административне јединице у Чехословачкој, што се одржало и у савременој Чешкој Републици.

⁶³ Детаљније о улози чешких (и словачких) лекара у развоју српског санитета: С. Жижић-Борјанић и М. Јеринић, „Примери поштовања и оданости међу народима и њиховим лекарима који се не смеју заборавити”, [у:] *800 година српске медицине*, Зборник радова 15. Студеничке академије, Београд 2011, 111–124.

Др БОРИС МИЛОСАВЉЕВИЋ
Балканолошки институт САНУ,
Београд, Србија

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ У МИНИСТАРСТВУ ИНОСТРАНИХ ДЕЛА (1892–1897)¹ [Први део]

САЖЕТАК: Слободан Јовановић, након завршетка студија и повратка из Париза у Београд, пет година је радио у Министарству иностраних дела Краљевине Србије. Био је чиновник Просветног одељења (Пропаганде), посебног одељења Министарства иностраних дела, налик на одељења за источне послове у страним Министарствима иностраних дела. Након годину дана рада Слободан Јовановић је именован за аташеа Посланства у Цариграду, где је на дипломатској дужности био заједно са Михаилом Г. Ристићем (1893/94). По повратку у Београд почео је да сарађује са политичим листом *Ред*, који је покренуо Павле Маринковић, иначе његов школски друг и пријатељ. У уводницима *Ред*а Јовановић је објавио спољнополитичке анализе, у којима је, повећујући чланке из различитих британских новина, показао како аустроугарска пропаганда припрема европско јавно мњење за могућу интервенцију у Србији. На ове чланке реаговала је домаћа и страна штампа. Слободан Јовановић је (1894) унапређен у секретара 5. класе и одређен за шефа Пропаганде и деловођу Просветног одбора, саветодавног тела Министарства иностраних дела у националним, просветним и црквеним питањима српског народа у Старој Србији и Македонији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Балкан, Стара Србија, Македонија, македонско питање, пропаганда

УВОД

Слободан Јовановић (1869–1958) је рођен у Новом Саду, где су у то време живели његови родитељи – Владимир Јовановић (1833–1922), политички емигрант, либерални идеолог, један од оснивача Уједињене омладине српске,

¹ Рад је написан у оквиру пројекта бр. 177011 Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

будући министар финансија у влади која је водила ослободилачке ратове (1876–1878), професор Велике школе,² и Јелена Јовановић, рођ. Маринковић из Новог Сада.³ Након завршене Прве београдске гимназије, Слободан Јовановић је студирао у иностранству (1886–1891). У Женеви је завршио правни факултет (лиценцијат), након чега је студирао политичке науке у Паризу. У Министарству иностраних дела Краљевине Србије радио је пет година (1892–1897), скоро све време у Просветном одељењу (званом Пропаганда). Јовановићева сестра Правда удала се за Михаила Г. Ристића (1864–1925), који је такође радио на пословима пропаганде (шеф Пропаганде, конзул и генерални конзул у Скопљу и Битољу, посланик у Букурешту и Риму, и делегат Краљевине СХС у Међународној дунавској комисији у Братислави).

За ванредног професора Правног факултета Велике школе на предмету Опште и посебно државно право Слободан Јовановић је изабран и постављен 1897. године.⁴ На Правном факултету Велике школе и Универзитету у Београду предавао је као ванредни, редовни и хонорарни професор око четрдесет година (1897–1941),⁵ са паузама у време ратова. Био је декан Правног факултета, ректор Универзитета у Београду и председник Српске краљевске академије. У балканским ратовима и Првом светском рату обављао је дужност шефа Ратног пресбиора Обавештајног одсека Врховне команде (1912–1917), са прекидима између ратова. Као водећи правни стручњак учествује⁶ у раду једног одбора на Мировној конференцији у Паризу⁷ и потом у припреми *Нацрта устава* државе Срба, Хрвата и Словенаца (*Нацрт устава* стручног правничког саветодавног радног тела владе чији је био председник није

² „Најважнији догађаји у Владимировим животу били су његово учешће у Омладинском покрету и његов улазак у Владу која је водила турске ратове. И Омладински покрет и турски ратови били су плод националистичке идеологије, којом је цео јавни рад Владимирова био надахнут”. Вид. Слободан Јовановић, „Владимир Јовановић”, [у:] *Сабрана дела* 11 (ур. Р. Самарцић и Ж. Стојковић), Београд: БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, 1990–1991 (даље: *СД*).

³ Васа Стајић, „Маринковићи”, [у:] *Новосадске биографије* 3, Нови Сад 1938, 38–44. Сестра од стрица (др Вука Маринковића, ректора београдског Лицеја) Јелене Јовановић, рођ. Маринковић, Христина Маринковић, се удала за Николу Хаџи-Тому (26. августа / 7. септембра 1865), чијом сестром Софијом је био ожењен Јован Ристић.

⁴ У указу пише Државно право. У то време пун назив предмета је Опште и посебно државно право. У ствари, реч је о два предмета, Општем учењу о држави и Уставном праву Србије (сваки по један семестар). Вид. чл. 2. Уредба Правног факултета (3/15. јануар 1897), [у:] *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитетској у Београду* (прир. Драгољуб Т. Баралић, Београд: Научна књига, 1967, 105.

⁵ Слободан Јовановић је после пензионисања (1940) изабран за хонорарног професора Правног факултета. Вид. Љубица Кандић, *Историја Правног факултета у Београду 1905–1941*, књ. 2, том 2, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 2002, 46, 308.

⁶ За приказивање догађаја из прошлости осим перфекта користи се (у српском језику и у страним језицима) приповедачки (историјски) презент. Употребом приповедачког презента смањује се оптерећење текста сталним понављањем глагола *јесам*. Користе га Стојан Новаковић, Богдан Поповић, Слободан Јовановић...

⁷ *Зайисници са седница Делегације Краљевине СХС на Мировној конференцији у Паризу 1919–1920*. (прир. Б. Кризман, Б. Храбак), Београд: Институт друштвених наука, 1960.

прихваћен).⁸ Као председник Српског културног клуба (1937–1941)⁹ ушао је у владу армијског генерала Душана Симоновића. Учествовао је у раду четири владе, два пута као председник и два пута као потпредседник.¹⁰ На предлог Слободана Јовановића, као председника владе (1942–1943), бригадни генерал Драгољуб Михаиловић унапређен је у дивизијског и армијског генерала и именован за министра војног и начелника Генералштаба. Јовановић је истовремено обављао дужност председника Министарског савета (владе) и заступника (заменика) министра војног. Крајем маја 1944. године краљ Петар II понудио је Јовановићу да га именује за председника владе и заступника свих осталих министара, до чега није дошло.¹¹ После рата Јовановић је председник Југословенског народног одбора у Лондону (1945–1958). Пресудом Војног већа Врховног суда Федеративне Народне Републике Југославије осуђен је на затвор с принудним радом у трајању од 20 година, губитак политичких и појединих грађанских права у трајању од десет година, конфискацију целокупне имовине и губитак држављанства (15. јул 1946).¹² Рехабилитован је 2007. године. Због пресуде (конфискација имовине) и (касније) рушења куће Јовановића и Ристића у Београду (Симица 25),¹³ породична библиотека и архива (заоставштина Владимира Јовановића, Михаила Ристића и Слободана Јовановића до 1941) делом су уништене, делом распарчане али сачуване,

⁸ Нацрт је предвиђао историјске покрајине (не и федерализам) и дводомни систем.

⁹ Борис Милосављевић, „Питање покретача и оснивача Српског културног клуба”, *Токови историје* 1 (2012), 27–51.

¹⁰ Борис Милосављевић, „Јовановићев портрет Драже Михаиловића”, [у:] Слободан Јовановић, *О историјској личности генерала Михаиловића* (прир. Б. Милосављевић), Београд: Фонд Слободан Јовановић, 2012, 7–32.

¹¹ На састанку са Слободаном Јовановићем нови енглески амбасадор пренео је Черчилову поруку да краљ треба да ода јавно признање партизанима. Убрзо је образована прва влада Ивана Шубашића (1. јун 1944). Вид. С. Јовановић, „Питање генерала Михаиловића” [написано 1946. године, објављено 1976], [у:] С. Јовановић, *О историјској личности генерала Михаиловића*, 43–45.

¹² Јовановић је дао јасну и прецизну анализу овог судског процеса. Вид. С. Јовановић et al., „Оцена о суђењу” [писмо светским медијима, 15. јул 1946], *Порука* 30–31 (1. август 1955).

¹³ Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Заоставштина Слободана Јовановића (ЗСЈ), 14891/2, Пријава стана (Слободана Јовановића), попунио Владимир Јовановић (7. октобар 1919). Кућу (Симица 25) купио је Владимир Јовановић на име своје малолетне деце од Стојана Бошковића, кума и колеге у влади. Уговор од 1/13. маја 1879 (Београд), цена куће била је 1.450 дуката, Олга Красић-Марјановић, *Слободан Јовановић (1869–1958)*, каталог изложбе [документи и фотографије], Београд: Правни факултет, Завод за уџбенике, 2009, Сведочанство, 1/13. мај 1879; Историјски архив Београда (ИАБ), Лични фонд Владимира Јовановића (ЛФВЈ), К-1/II, 5. Кућа је реновирана после Првог светског рата (1919, 1922), ИАБ ЛФВЈ К-6/VII, 3, Јелена Јовановић (унуку) Андрији (Андри) М. Ристићу, Београд 14. јул 1922. У кући су после Првог светског рата живели Владимир Јовановић, Јелена Јовановић, Слободан Јовановић, Михаило Г. Ристић (једно време на дужности у Братислави), Правда и Андрија Ристић (студирао и докторирао права у Београду 1932). Правда Ристић је била, у ствари, власник куће, пошто је Слободан Јовановић свој део куће уступио сестри после њене удаје за Михаила Ристића (5/17. септембар 1897). Због тога кућа није била конфискована (1946). На месту куће Јовановића данас се налази Дом здравља у Симициној улици у Београду.

а делом изгубљене, или још увек недоступне.¹⁴ И породична гробница Јовановића је „прекопана”, односно отуђена.¹⁵

Слободан Јовановић је објављивао радове (књиге, текстове, приказе) из општег учења о држави (филозофија политике и права), уставног права, опште и националне историје, уставне историје, историје политичке филозофије и теорије, политичке и формалне социологије, социологије религије, проучавања књижевности и књижевне и позоришне критике.¹⁶ Сарађивао је у политичком листу *Ред*, књижевном часопису *Српски њреџлед*, *Архиву за љравне и друшћивене науке*, *Полиџици* и бројним листовима и часописима. Један је од оснивача и уредника *Српског књижевног гласника* (1901–1941).

Јовановићева биографија из времена када је радио у Министарству иностраних дела (1892–1897) значајна је за разумевање његовог политичког рада и политичких гледишта. Јовановић је, као и Јован Ристић и Стојан Новаковић пре њега, у појединим случајевима био сведок, учесник догађаја и историчар. Његови мемоарски записи, сачувана писма и документи су важан извор за истраживање политике Краљевине Србије према Старој Србији и

¹⁴ Кућа је била оштећена у бомбардовању Београда за време Првог светског рата, када је и опљачкана. Део библиотеке је ипак сачуван. АСАНУ, ЗСЈ, 14891/13, Владимир и Јелена Јовановић Слободану Јовановићу, Врњачка бања, 19. децембар 1918. / 1. јануар 1919. У породичној библиотеци вероватно су некада биле и књиге и преводи (са немачког) прадеде Слободана Јовановића, Константина Маринковића, новосадског свештеника (објављени почетком XIX века), др Вука Маринковића, ректора Лицеја, и др Димитрија Матића, брата од тетке Владимира Јовановића. Сачуван је попис 77 књига Владимира Јовановића из 1856. године (са ценама у чаршијским грошевима). ИАБ, ЛФВЈ, К-1/II, 6, В. Јовановић, „Моје књиге (1854–1857), 25. фебруара 1856. у Хохенкајму”. Сачувано је сведочанство Лепосаве Беле Павловић о поступању са књигама и лично архивом Слободана Јовановића после доношења пресуде: „Ушла сам у кућу и тада сам видела да су у кући још три човека који су претурали по стварима ујака Слободана. Њих двојца су били у кући листајући по књигама и списима и претуралујући све што је имало везе са ујака Слободаном [...] износили их до прозора према дворишту, док је онај трећи који је био у дворишту све то уништавао. Соба ујака Слободана је била до улице а они нису хтели да се види шта раде па су ствари бацали кроз другу собу чији прозор је био окренут ка дворишту”. Нека документа и ствари су сачуване и касније даване рођацима на чување. Правда Ристић је Лепосави Бели Павловић дала једну књигу и сат да их однесе Слободану Јовановићу кад буде путовала у Лондон.” Вид. Желимир Марковић, „Слободан Јовановић у сећањима Лепосаве Беле Ст. Павловић” *Књижевне новине* 1027–1030 (1. 2 – 1. 3. 2001), 28–29. Део заоставштине из куће Јовановића и Ристића чува се у Архиву САНУ (*Успомене Владимира Јовановића, Заоставштина Слободана Јовановића, Заоставштина Михаила Г. Ристића*), а део у Историјском архиву Београда у Личном фонду Владимира Јовановића (ИАБ, ЛФВЈ), а део код сродника Јовановића и Ристића. Вид. Миле Станић, „Заоставштина Михаила Г. Ристића у Архиву САНУ у Београду”, *Архивска грана као извор за историју, Међународни научни скуп, 15–16 мај 2000*, Београд, 245–361; О. Красић-Марјановић, *Слободан Јовановић (1869–1958)*, каталог изложбе [документи и фотографије са изложбе], Београд: Правни факултет, Завод за уџбенике, 2009. До сада ниједан део Јовановићеве оставштине није пронађен у Безбедносно-информативној агенцији Републике Србије.

¹⁵ На месту где је била гробница Јовановића сада се налази друга гробница. У евиденцији сахрањених београдског Новог гробља нема имена Владимира Јовановића. Није, међутим, реткост да нису записана имена личности које су прве сахрањене у својим гробницама. Владимир Јовановић је сахрањен на београдском Новом гробљу у 3. парцели у гробници бр. 79 (3. реда). ЛФВЈ, К-1/1, 13, Владимир Јовановић, „Последња жеља”; „Жеља и наредба о начину сахране, 27. мај 1907.” и документа везана за сахрану (рачуни, признанице и др.).

¹⁶ Добрило Аранитовић, *Библиографија Слободана Јовановића*, Београд: Фонд Слободан Јовановић, 2010.

Македонији крајем XIX века. Јовановићеви радови, због поузданости, коришћења архивске грађе и извора (међу којима има данас недоступних), проблемског приступа и углавном непревазиђених оцена политичких ситуација и њихових актера, представљају веома сигуран ослонац за даља истраживања, што није чест случај.¹⁷

* * *

Државни питомци Краљевине Србије били су у обавези да по завршетку студија у иностранству у државној служби проведу време једнако времену примања стипендије.¹⁸ Пошто је на Правном факултету Универзитета у Женеви положио лиценцијатске испите и добио научни степен лиценцијата (1890),¹⁹ Слободан Јовановић наредних годину дана (1890/1891) проводи у Паризу, где студира на Школи политичких наука (*École libre des sciences politiques*).²⁰

¹⁷ Слободан Јовановић због стила не нарушава поузданост и објективност. Јовановићево оцење личности најчешће су сагласне са сачуваним оценама истих личности, које су имали Стојан Новаковић, Михаило Г. Ристић, Јован М. Јовановић, Богдан Поповић... Јовановић даје израз већ познатом мишљењу о појединим личностима које „виси у ваздуху” београдског друштва у једно време када су се „сви знали” (и то не само из сличних друштвених кругова). Погрешно је учитавати у Јовановићево оцење личне емоције, осветољубивост и бурне реакције, које су у кругу његових пријатеља презиране као типичне скоројевићке особине недостојне центлмента који мора да обуздава осећања и са пуном свешћу о својим могућим предрасудама, тежи непристрасности и објективности у оценама вредности државничког, научног и уметничког доприноса и карактерних особина личности истакнутих у политици, науци и уметности. Извесну потешкоћу несумњиво представљају предуслови које треба да испуни тумач Јовановићевог текста, као што су одговарајући степен, али и ширина образовања и културе („књижевно васпитање”, познавање књижевности и историје на страним језицима), увежбаност у логичком мишљењу и избегавању (не)намерних логичких грешака (софистерије) и, наравно, моћ расуђивања. Поред фактографије неопходно је познавати, односно осећати дух времена и друштво Јовановићевог доба и познавати језик његовог друштвеног круга, који је веома различит од социјалистичког и постсоцијалистичког језика, због чега постоји потреба и за „превођењем” његовог текста. Једино се тако може избећи једнострано интерпретирање Јовановићевог текста као лепе књижевности и наивно уношење данашњих и личних предрасуда у тумачење ставова које износи. Наводна „велика открића” Јовановићевих грешака, готово редовно су нетачна или макар проблематична, али могу послужити као добар „лакмус папир” за оцену самих критичара. Често у областима којима се бавио нема нових квалитативних оцена (у постмарксистичко време), већ само квантитивних допуна (или евентуално промена угла посматрања), које су често сасвим у складу са оценама које је он већ дао. Вид. Борис Милосављевић, „Богдан Поповић. Културни образац, књижевно васпитање и друштвена критика (Теорија скоројевића)”, *Књижевна историја* 153 (2014), 427–467.

¹⁸ Архив Србије (АС), Министарство просвете и црквених послова (МПс), Просветно одељење (АС, МПс–П), 1890, XXVI, 100, Правила за државног питомца.

¹⁹ АС, МПс–П, 1890, XXIX, 21; ИАБ, ЛФВЈ, К-6/VII, 6, Јелена Јовановић (мајци) Александри Маринковић, Женева, 20. април 1888. Не знамо о којем календару је реч у писму пошто су Јовановићи тада живели у Женеви.

²⁰ Студије права и политичких наука нису идентичне данашњим студијама. Програм студија и списак студената (1890/91) са париским адресама налази се у: Archives des Sciences Po, Ecole libre des sciences politiques, кутије 1 SP 3; 1 SP 13а. Две Јовановићево молбе за стипендирање студија политичких наука у Паризу министар просвете и црквених послова (Андра Николић) није одобрио. АС, МПс–П, 1890, XXIX, 21, Слободан Јовановић министру просвете и црквених послова Андри Николићу, Женева, 5/17. јул 1890; С. Јовановић А. Николићу, Београд, 22. октобар / 3. новембар 1890; АС, МПс–П, 1891, XXXIII, 96, С. Јовановић А. Николићу, Београд, 26. септембар / 8. октобар 1891.

Од пет година проведених на студијама у иностранству, стипендију је примао мање од годину и по дана.²¹ Као државни питомец био је дужан да прихвати државну службу „која му се да са могућим обзиром на науке које је учио”.²² Јовановић у писму министру просвете и црквених послова (Андри Николићу) предлаже да буде препоручен министру иностраних дела (Михаилу Кр. Ђорђевићу), јер би, с обзиром на своје студије, „у дипломатској струци могао свој дуг држави најбоље одужити”.²³ Напомиње да, ако није могуће да ступи у дипломатску службу, може као правник да служи и у судској струци.²⁴

Четири и по месеца касније (14/26. марта 1892)²⁵ постављен је за писара 2. класе Првостепеног суда Округа подунавског у Београду.²⁶ Да би се разумеле околности у време Јовановићевог повратка у Београд из Париза, промена политичких околности у наредном периоду, као и политичке, породичне и друштвене прилике у време када је Јовановић прешао из судства у Министарство иностраних дела, потребно је имати у виду позитивно законодавство тога времена, догађаје који следе, као и личности које у њима посредно и непосредно учествују, а налазе се на одговарајућим дужностима у тадашњој државној хијерархији. Неопходно је размотрити целину историјских околности, и осим политичког узети у обзир и друге аспекте, пре свега социолошке, водећи при томе рачуна и о променама у српском језику, пре свега у значењима појединих речи и појмова.

Указ о именовању Јовановића за писара 2. класе Првостепеног суда Округа подунавског у Београду, у име краља Александра I, донело је Краљевско намесништво, као вршилац краљевске уставне власти, у које је краљ Милан именовао Јована Ристића, свог некадашњег намесника, вођу либерала, генерала Косту Ст. Протића (поузданик краља Милана)²⁷ и генерала

²¹ АС, МПс–П, 1891, XXXVIII, 82, С. Јовановић А. Николићу, Београд, 30. октобар / 11. новембар 1891; Живорад Стојковић, „Слободан Јовановић, 1869–1958, Биографски подаци и прилози”, [у:] *СД* 12, 732. У овој школи студирао је годину дана и Михаило Г. Ристић.

²² АС, МПс–П, 1890, XXVI, 100, Правила за државног питомца.

²³ АС, МПс–П, 1891, XXXVIII, 82, С. Јовановић А. Николићу, Београд, 30. октобар / 11. новембар 1891; Ж. Стојковић, „Слободан Јовановић, 1869–1958, Биографски подаци и прилози”, 727, 732.

²⁴ Исто.

²⁵ Пошто се Слободан Јовановић у својим радовима придржава јулијанског календара (осим у случајевима од значаја за догађаје у спољној политици када напореда даје датуме из оба календара), због лакшег паралелног читања његових студија, у раду ће бити узимана у обзир оба календара. Тако се избегавају и грешке до којих долази због непрецизности или коришћења израза аутора који су се придржавали јулијанског календара, па се нпр. тврди да је краљ Александар Обреновић јуна 1894. године посетио султана у Цариграду. Према новом календару, међутим, државна посета није била само у јуну, већ и у јулу, када су, два суверена имала више састанка у царском двору, 19. јуна / 1. јула, 21. јуна / 3. јула, 22. јуна / 4. јула. У јулу је била и посета Васељенској патријаршији (19. јуна / 1. јула). Дакле, ако се у тексту стриктно придржавамо грегоријанских датума, морали бисмо, прецизно се изражавајући, да кажемо да је краљ Александар јуна и јула 1894. године посетио султана, за разлику од Слободана Јовановића, који може да каже да је посета била у јуну јер се у тексту придржава тадашњег званичног (јулијанског) државног календара: „Краљ Александар посетио је султана у току месеца јуна 1894”. Вид. С. Јовановић, *Влада*, 261. Слободан Јовановић има наслове поглавља који су непреводиви на георгијански календар, као што је нпр. поглавље под насловом „Девети август”.

²⁶ *Српске новине* (даље: *СН*), 18/30. март 1892.

²⁷ С. Јовановић, „Девети август”, [у:] *Влада*, 168.

Јована Бели-Марковића (Баба-Дудић).²⁸ Постављења судских чиновника предлаже, а указ премапотписује и спроводи у дело министар правде (у то време Глигорије Гершић).²⁹ У намесништву су били либерали, у влади радикали, а у опозицији напредњаци. Други намесник краљевског достојанства, генерал Константин (Коста) Ст. Протић, отац Драгутина Протића, друга Слободана Јовановића, умро је исте године.³⁰ Двочлано намесништво, које према *Устави* (чл. 71) отправља послове до првог састанка Народне скупштине, ускоро обара владу Николе Пашића (пошто Ристић није могао да се договори са радикалима око избора трећег намесника),³¹ а нову формирају либерали на челу са Јованом Авакумовићем (9/21. август 1892).³² Отац Слободана Јовановића, Владимир Јовановић, који се после абдикације краља Милана вратио у земљу и као (хонорарни) професор Велике школе (1890) предавао Народну (политичку) економију, у то време је члан Државног савета (1890–1901).³³ Иако се, наравно, не сме мешати редослед догађаја са њиховом узрочно-последичном везом (логичка грешка *post hoc ergo propter hoc*), некада и сам след догађаја може да наведе на исправне закључке. С обзиром на пад радикалске Пашићеве владе и образовање либералске Авакумовићеве владе, отворила се могућност да Слободан Јовановић (који је испуњавао све потребне формалне услове тога времена) пређе из судства у дипломатију, што му је, судећи према писму које је упутио министру просвете, била прва жеља. Треба имати у виду и да се у то време либерали и напредњаци у чијим редовима су представници дела старијих (виших) друштвених слојева, супротстављају радикалском преузимању власти (1889–1892).³⁴ При томе, не мора да значи да Јовановић не би и у другим околностима прешао у Мини-

²⁸ Краљ Милан је имао право да именује намеснике краљевског достојанства. Вид. чл. 70. *Устава за Краљевину Србију* (1888) у: *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије* (1835–1941) (прир. Д. Мрђеновић), Београд, Нова књига, 1988 (даље: *Устава*), 114.

²⁹ Вид. чл. 136. *Устава* (1888), 122. Глигорије Гершић (либерал, потом радикал), био је професор Државног права, Међународног права и Енциклопедије права на Великој школи. Вид. Љубица Кандић, *Историја Правног факултета 1808–1905*, 1, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997, 412–413.

³⁰ Јовановићи су били у пријатељским односима са Протићима. АСАНУ, ЗСЈ, 14891/12, Владимир Јовановић Јелени Јовановић и деци, Београд, 14/26. март 1890; АСАНУ, ЗСЈ, 14891/120, Драгутин Протић Слободану Јовановићу, Висбаден, 7. септембар 1928.

³¹ С. Јовановић, „Девети август”, *Влада*, 168–171, 237–238.

³² Јован Авакумовић је Бели-Марковићев сестрић у другом колону (Баба-Дудић). Краљевско намесништво оборно је краљ Александар (1. априла 1893), према плану краља Милана. Вид. Стојан Новаковић, *Двадесет година уставне политике у Србији 1883–1903*, Београд: Б. Цвијановић, 1912, 71.

³³ Владимир Јовановић, *Устомене* (ур. В. Крестић), Београд: БИГЗ, 1988 (даље: В. Јовановић, *Устомене*), 480; Љ. Кандић, *Историја Правног факултета*, 1, 319–320, 414; *Устава* (1888), чл. 142.

³⁴ Ни радикали нису лишени личности из ових виших и старијих друштвених редова (нпр. Андра Николић), али је први утисак који су остављали у то време био везан за радикално социјалистичко левичарство Светозара Марковића и „сељачку демагогију” којом су се вешто служили (чувени „гуњак и опанак”). По доласку на власт видело се да радикална странка није баш сасвим сељачка. Јовановић указује на три основне групе радикалских посланика – сеоске газде, паланачке трговце и варошку интелигенцију.

старство иностраних дела.³⁵ У сваком случају, само десетак дана након образовања нове либералске владе, Слободан Јовановић је постављен за писара 2. класе Министарства иностраних дела (20. август / 1. септембар 1892).³⁶ Истим указом именовани су Слободан Јовановић и Матеја Бошковић (већ у дипломатији), синови политичких истомишљеника, блиских пријатеља и кумова, Владимира Јовановића и Стојана Бошковића (тада посланик у Букурешту), некадашњег министра просвете и црквених послова, идеолога Либералне странке и професора Велике школе.³⁷

У време када Слободан Јовановић почиње да ради у Министарству иностраних дела увелико се води пропагандни рат балканских држава, „рат огорчен, на живот и смрт, без бирања средстава”, како га описује један од шефова Пропаганде Михаило Г. Ристић.³⁸ Овај пропагандни рат води се због решавања македонског питања, као дела источног питања.³⁹ Послови пропаганде били су усмерени на простор тадашње балканске Турске који се називао Старом Србијом (Рашка, Косово, Метохија и Скопско-тетовска област)⁴⁰ и Македонијом (Јужном Србијом). Границе области на Балкану различито се тумаче у различитим балканским државама (нпр. бугарско тумачење границе области Македонија другачије је од српског).⁴¹ За Србе Косово није само назив за област, већ појам који у континуитету има нарочит значај и због тога политичку тежину о којој се увек мора посебно водити рачуна.⁴² Стара Србија и Македонија биле су подељене на административне јединице турске државе и епархије Васељенске патријаршије и Бугарске егзархије.

³⁵ Могао је нпр. да га препоручи Андри Николићу Богдан Поповић по свом повратку у Београд из Париза, где су се Јовановић и Поповић спријатељили.

³⁶ Архив Србије, Министарство иностраних дела, Административно одељење (АС, МИД–А), 1892, 9483; *СН*, 25. август / 6. септембар 1892.

³⁷ У Политичком одељењу Министарства (1893) била су два секретара 5. класе, Михаило Г. Ристић и Матеја С. Бошковић, и један писар 2. класе, Слободан Јовановић (постављена лица). Вид. *Државни календар*, Државна штампарија (даље: *Државни календар*), Београд 1894. Податке о Матеји Бошковићу као конзулу у Скопљу вид. у: Милош Јагодић, „Српске чете у Македонији 1897–1901. године”, [у:] *Устаници и побуне Срба у Турској у XIX веку*, зборник радова (поводом 170 година од избијања Нишке буне) (ур. Р. Виденовић), Филозофски факултет Ниш 2012, 113, фн. 11, 119–121.

³⁸ Михаило Ристић, „Извештај о пословима пропаганде од године 1885. до наших дана” [1893], препис од 29. августа 1903, [у:] Биљана Вучетић, *Наџа сѝвар у Османском царству*, Београд: Историјски институт, 2012 (даље: М. Ристић, „Извештај [1893]”), 38.

³⁹ Вид. више у: Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд: Г. Кон, 1938.

⁴⁰ Називи области који су следили након старијег термина „српске земље” (С. Новаковић), као и њихове границе унутар административних граница турске државе, засебна су тема која има дугу предисторију. Сам појам Старе Србије није био јасније одређен до друге половине XIX века. Вид. Славенко Терзић, *Стара Србија, драма једне цивилизације (XIX–XX век)*. *Рашка, Косово и Метохија, Скопско-тетовска област*, Н. Сад, Београд 2012 (даље: *Стара Србија*), 15–44

⁴¹ Различито се тумаче области и различите су грчке, бугарске и српске претензије. Грци су и Скопље сматрали својим градом. Вид. Ј. М. Јовановић, „Новаковић у дипломатији”, [у:] *Сјоменица Стојана Новаковића*, Београд 1922, 161–169.

⁴² Пошто је ово више него познато, навешћемо само један пример. Није без разлога приликом ослобођења Старе Србије и Македоније (1912), дакле постизања крајњег циља свих активности пропагандне делатности и четничке акције, на ратној медаљи коју су добили учесници Првог балканског рата уписано „Освећено Косово”.

Административне јединице мењају се према проценама турске државне власти о њиховој целисходности.⁴³ Епархије православне цркве имају историјско порекло, али се усклађују и са новим државним и административним границама. Делови епархија са седиштем на подручју Босне и Херцеговине (Сарајевска и Мостарска епархија) остали су нпр. изван простора који је за посела Аустроугарска (што је питање које је дуго решавано).⁴⁴

Да би се разумела политика Краљевине Србије према Старој Србији и Македонији, треба имати у виду да је српска политичко-пропагандна акција на простору тадашње (балканске) Турске (са циљем коначног ослобођења и уједињења српског народа), након успешног почетка, имала дуг, скоро десетогодишњи прекид у свом раду (1876–1885), изазван српско-турским ратовима (1876–1878).⁴⁵ Пошто је главни циљ политике кнеза Михаила био рат са Турском,⁴⁶ склопљени су споразуми са Црном Гором, Грчком, Румунијом и Бугарским револуционарним одбором.⁴⁷ Србија је тада имала мрежу повереника на целом Балкану и четовође спремне да покрену добровољце кад дође до рата за ослобођење од турске власти.⁴⁸ У време након смрти кнеза Михаила, Кнежевско намесништво основало је 1868. године Просветни одбор за школе и учитеље у Старој Србији (митрополит Михаило, архимандрит Нићифор Дучић, Панта Срећковић, Милош Милојевић).⁴⁹ Три године касније отворена је Призренска богословија (1871), захваљујући Сими Андрејевићу Игуманову и руском призренском вицеконзулу Јастребову (Иван Степанович Јастребов).⁵⁰ Пре српско-турских ратова (1876–1878) турска власт није ометала оснивање српских школа, којих је било скоро седамдесет на подручју Старе Србије и Македоније.⁵¹ После ратова турске власти

⁴³ О административној подели вид. у: Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2009.

⁴⁴ Решено је одлуком Синода Васељенске патријаршије о припајању Рашко-призренској митрополији. АС, МИД, Политичко-просветно одељење (ПП), 1893, 179, XIII, пп бр. 307, Посланик, пуковник Јеврем Велимировић министру иностраних дела Андри Николићу, 10/22. октобра 1893; АС, МИД–ПП, 1894, 217, IV, Ј. Велимировић Ђорђу Симићу, председнику Министарског савета, министру иностраних дела, 9/21. марта 1894.

⁴⁵ С. Јовановић, *Влада*, 94. Уп. М. Ристић, „Извештај [1893]”, 38. О одређењу појма Старе Србије вид. С. Терзић, *Сџара Србија*, 17–44.

⁴⁶ С. Јовановић, *Друџа влада Милоша и Михаила*, [у:] *СД* 3, 347, 413.

⁴⁷ Исто, 448; Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија*, 76.

⁴⁸ С. Јовановић, *Друџа влада Милоша и Михаила*, 450.

⁴⁹ Ј. М. Јовановић, „Новаковић у дипломатији”, 167; *Јужна Србија*, 125; Јован Хаџи-Васиљевић, *Просветне и ђолийичке ђриликe у јужним српским обласџима у XIX веку*, Београд 1928.

⁵⁰ И. С. Јастребов, *Подаци за историју српске цркве. Из ђујичкоџ записника*, Београд 1879; Коста Н. Христић (кум Јастребова), „Солунске успомене (1889–1890)” [1922], [у:] *Записи сџароџ Беоџрађанина*, Београд: Нолит, 1989 (даље: *Записи*), 191–201; *Иван Сџејанович Јасџребов* (зборник радова), Београд, Призрен: Историјски институт САНУ, Призренски округ, Општина Призрен, 1997; С. Терзић, *Сџара Србија*, 427–435.

⁵¹ С. Јовановић указује на спискове српских школа код Јована Ристића и Михаила Ристића, чији списак је поузданији. Наводи да се Јован Ристић без проверавања послужио списком који је (1874) влади поднео архимандрит Нићифор Дучић, као председник саветодавног одбора за македонске ствари. Вид. С. Јовановић, *Влада*, 92. О српским школама вид. и Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија*, 126.

прогањају српске учитеље, а српске школе остају само северно од Шар-планине.⁵²

Почетком 1885. године аустроугарски министар финансија и управник Босне и Херцеговине (1882–1903) Бенјамин Калај (Béni Kállay de Nagy-Kálló), у намери да скрене пажњу Србије са Босне, указује на ширење Бугарске у Македонији, о чему тадашњи посланик у Бечу Милан М. Богићевић (брат од ујака оца краља Милана) извештава владу.⁵³ После ове поруке (упућене краљу Милану и председнику владе Милутину Гарашанину)⁵⁴ обнавља се српска политичко-просветна акција у Турској.⁵⁵ Напредњачка влада Милутина Гарашанина саставља програм просветно-културног рада под називом „Упутство за одржавање утицаја у Старој Србији и Македонији” (1885).⁵⁶ Посланик у Цариграду Јеврем Грујић покушава да постигне договор са Васељенском патријаршијом о постављању српских владика.⁵⁷ Наредне године за посланика у Цариграду именован је Стојан Новаковић (1886–1891) са задатком да склопи железнички, трговински и конзуларни уговор са турском владом.⁵⁸ После склапања привремене конзуларне конвенције (4/16. септембар 1886) и усвајања *Закона о усјиројсџиву Минисџарсџива иносџираних дела, диџломатџских засџуйниџџива и конзулаџа Србије у иносџираниџиву* (1/13. новембар 1886),⁵⁹ отварају се генерални конзулати у Скопљу и Солуну (21. јануар / 2. фебруар 1887) и конзулати у Приштини и Битољу (1889).⁶⁰ Пруга Београд–Солун отворена је маја 1888. године, док је трговачка конвенција

⁵² О општој државној политици у Македонији у време, пре и током Јовановићевог рада у Просветном одељењу МИД-а вид. С. Јовановић, *Влада*, 91–99; Михаило Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988.

⁵³ Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко одељење (АС, МИД–ПО), 1881–1886, VI, II, 9, Милан М. Богићевић, посланик у Бечу, Милутину Гарашанину, председнику Министарског савета и министру иностраних дела, Беч 10/22. фебруара 1885; АСАНУ, ЗМР, 14243, 4109, С. Јовановић М. Ристићу, Београд, март/април [нема датума] 1895. Јовановић упућује на ово Богићевићево писмо у *Влади*, 1, 92, фн. 2. Михаило Ристић преноси цело писмо у Извештају [1893], *Наџа сџвар у Османском царсџиву*, 40–41. Уп. Ј. М. Јовановић, „Новаковић у дипломатији”, 168.

⁵⁴ Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија*, 127.

⁵⁵ У односима између држава, а нарочито када је реч о великим силама, од посебног су значаја поруке које се упућују (на различите начине и преко преносилаца од поверења, чији формални ранг није од значаја). Поруке нису јасна и детаљна упутства, већ се односе на суштинска политичка питања. Актерима на највишем државном врху у датом тренутку су, углавном, јасне. Порука из Беча значи да Србија не треба да се бави Босном (у складу са Тајном конвенцијом 1881), али да неће имати сметњи ако се ангажује према југу и супростави Бугарској акцији која је узела великог маха. Све ово, наравно, треба узети у обзир у контексту целокупне напредњачке политике и политике краља Милана.

⁵⁶ АС, Фонд Милутина Гарашанина, бр. 836. Вид. М. Војводић, „Владимир Карић, српски конзул у Скопљу (1889–1892)”, *Вардарски зборник* 1 (1999), 4 (даље: М. Војводић, „Владимир Карић”).

⁵⁷ С. Терзић, *Сџара Србија*, 129.

⁵⁸ С. Јовановић, *Влада*, 93; М. Војводић, „Конзуларна конвенција између Србије и Турске (1879–1896)”, *Вардарски зборник* 3 (2004), 9–40 (даље: М. Војводић, „Конзуларна конвенција”).

⁵⁹ *СН* (7/19. новембар 1886). Према *Усџаву* (1888) законодавну власт врше краљ и народно представништво, а извршну власт има краљ. Врши је преко својих одговорних министара које поставља и разрешава. Према *Закону* (1886) посао Министарства иностраних дела је политичке и административне природе.

⁶⁰ Конзуларна конвенција између Србије и Турске закључена је тек 29. фебруара / 12. марта 1896. Вид. С. Јовановић, *Влада*, 93; М. Војводић, „Конзуларна конвенција”, 16–17.

потписана и ратификована јуна исте године.⁶¹ У то време се обележава петогодишњица Косовске битке (1889).⁶²

С обзиром на прилике у турској држави, основно питање у делокругу рада Пропаганде било је црквено питање. Слободан Јовановић Пропаганду назива и Просветно-црквеним одељењем.⁶³ Народ је у то време „још чувао стари ред”, постио и редовно одлазио у цркву,⁶⁴ а могао је да бира између литургије на грчком језику у црквама Васељенске патријаршије или на црквенословенском језику у црквама Бугарске егзархије. Васељенска патријаршија и Бугарска егзархија (у Турској) заступале су грчке, односно бугарске интересе.⁶⁵ Оне су правно признате од стране турске државе (имају правни субјективитет, правну способност). Правно (званично) признање (*de jure*) не мора се поклапати са стварним стањем (*de facto*), односно канонским признањем (за Васељенску патријаршију Бугарски егзархат је шизма настала из јереси етнофилетизма).⁶⁶ Пошто није било (позитивно-правно, а ни црквено-канонски гледано) признате српске цркве у Турској (нпр. Пећке патријаршије или Српског егзархата),⁶⁷ није било ни српске рубрике у турским пописима, па ни правног признања постојања Срба у Турској: „Срби, немајући своје признате цркве, остали су без своје рубрике у турским пописним књигама”.⁶⁸ Под изговором борбе за богослужење на словенском, насупрот

⁶¹ М. Војводић, „Рад на закључењу железничке и трговинске конвенције између Србије и Турске”, [у:] *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса* (пр. В. Крстић), Београд: СКЗ, 2012 (даље: М. Војводић, *Стојан Новаковић*), 113–138.

⁶² С. Терзић, *Стара Србија*, 64–67.

⁶³ С. Јовановић, *Влада*, 93.

⁶⁴ Миле Станић, „Успомене на митрополите с којима сам радио Михаила Г. Ристића”, *Вардарски зборник* 2 (2003), 69–141 (даље: М. Ристић, „Успомене на митрополите”).

⁶⁵ Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија*, 16, 65.

⁶⁶ Ј. М. Јовановић је назива Бугарском шизматичком црквом. Вид. Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија*, 65. Под термином црква може се подразумевати цела црквена организација, део црквене организације (са епископом или без њега) или само ниво парохије (црква, међутим, не може самостално да делује без барем три епископа). За разлику од државноправно признатих цркава, може се рећи да постоје оне које још нису признате, а *de facto* постоје са целом унутрашњом организацијом на одговарајућој територији, или постоје само делом своје организације (на делу територије) или само на одређеним нивоима своје унутрашње хијерахије. За Бугарски егзархат (*de facto* Бугарску православну цркву) може се рећи да правно не постоји пре државног акта којим је признат. То наравно не значи да бугарска црквена организација није постојала (у целини или у делу) пре тренутка правног признања. Засебна је тема канонско (црквеноправно) признање, које наравно може али и не мора утицати на државноправно признавање, односно политички став који држава заузима према одређеној верској заједници (цркви и др.). Црквене организационе јединице могу, при томе, имати већину или део верника из народа из којег није свештенство (цело или већинско) свих или само неких рангова унутрашње хијерархије. На црквеним организационим јединицама Васељенске патријаршије нижим од епархија, дакле парохијама, има српских и румунских свештеника (румунска пропаганда ради са Цинцарима, тј. Аромунима у Македонији). Бугарски епископ Синесије, који је дошао у Охрид, организовао је убиство из заседе свештеника Стојана Крстића, који је био вођа српског живља у целој охридској околини. Вид. С. Јовановић, *Влада*, 95. Новаковићева идеја је била да епископи (митрополит) српског порекла буду на челу епархија (Васељенске патријаршије) у којима живе Срби.

⁶⁷ О замисли да се оснује Српски егзархат или обнови Пећка патријаршија вид. С. Јовановић, *Влада*, 342; Ј. М. Јовановић, „Новаковић у дипломатији”, 185.

⁶⁸ С. Јовановић, *Влада*, 94; Милош Јагодић, „Нуфуско питање: Проблем званичног признавања српске нације у Турској 1894–1910”, *Историјски часопис* 57 (2008), 343–354.

грчком језику, бугарска страна је спроводила активну пропаганду на изјашњавању становништва, пре свега Срба, као Бугара.⁶⁹

Све зараћене стране у балканском пропагандном рату који тако упечатљиво карактерише Михаило Ристић, имале су велике и често излишне трошкове. Појам државне пропаганде шири је, наравно, од појма Пропаганда као назива за једно одељење.⁷⁰ Средства за рад овог одељења и средства за рад српских дипломатско-конзуларних представништва у Турској одређена из буџета Министарства иностраних дела,⁷¹ наравно, нису једина средства која се употребљавају за послове пропаганде.⁷² У време владе Стојана Новаковића спољна политика је углавном била посвећена македонском питању,⁷³ што значи да су послови којима се бавила Пропаганда били најопштији послови владе. Слободан Јовановић указује на трошкове у раду српске и бугарске пропаганде: „[Владимир Карић] није видео да се такви послови као пропаганда не воде с одабраним мањинама, и да се ту новац мора расипати као у рату муниција. То је посао, писао му је Новаковић, који се игра à fonds perdus. Бугари, с много старијом и искуснијом пропагандом, жалили су се да имају велике излишне трошкове због агената који су то само на платном списку”.⁷⁴ Питање величине трошкова је питање процене њихове целисходности.⁷⁵

⁶⁹ Алекса Јовановић, *Посџанак еџзархије и Турска, Русија и Србија*, Скопље 1936; Љ. Алексић-Пејаковић, „Предговор”, [у:] *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, 2, *Додајак 1, Организација Српска одбрана 1903–1905. године* (прир. Љиљана Алексић-Пејаковић), Београд: САНУ, 2008, 10.

⁷⁰ Предисторију српске државне пропаганде вид. у: Ј. М. Јовановић, „Планови за пропаганду 1842–1858”, [у:] *Јужна Србија*, 73–75.

⁷¹ Вид. табеле расхода буџета Србије 1890–1895. године за Министарство иностраних дела, конзулате у Турској и за Кредит за ванредне трошкове и достојније заступање (у оквиру буџета Министарства иностраних дела) у: Милош Јагодић, „Извештај Бранислава Нушића о путовању из Приштине у Скадар 1894. године”, *Мешовита зраћа* (Miscellanea) 31 (2010), 260–263.

⁷² Због тога се не могу на основу буџетских ставки за рад појединих државних органа, којима су били поверени ови послови, извести поуздани закључци о укупном улагању и трошковима српске политике према Старој Србији и Македонији. Када се виде послови које је обављала Пропаганда, јасно је које су све врсте трошкова морале бити покриване. Вид. списак активности у: *Климент Цамбазовски, Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, 4, 3 (1888–1889), Београд 1987 (даље: *Грађа* 1888–1889), бр. 260, 261, Бранислав Нушић, писар, генералу Сави Грујићу, председнику Министарског савета, Београд, 16/28. новембар 1889; Распис С. Грујића, Београд, 20. децембар 1889. / 1. јануар 1890.

⁷³ С. Јовановић, „Стојан Новаковић”, 131.

⁷⁴ Владимир Карић извештава о организованим групама које „вуку за нос и Србе и Бугаре... нама са Бугарима прете, а Бугарима опет са нама... има случајева да су исти људи узимали и од конзула, и од министарства и од друштва Св. Саве”. Вид. М. Војводић, *СНВК*, 333–344, АС, ПсЦ, 1889–1890, пп бр. 47, Извештај В. Карића у: В. Карић С. Новаковићу, Скопље, 8/20. фебруар 1890; С. Јовановић, *Влада*, 102. С обзиром на природу појединих послова пропаганде јасно је да су се средства која су коришћена за њих морала издвајати и на основу дискреционог права врха извршне власти, као и из ванбуџетских извора.

⁷⁵ Србија је нпр. одредила сталну годишњу помоћ Васељенској патријаршији од 200 наполеона за бољи надзор рада грчких владика у Повардарју и Подримљу. Вид. Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија*, 96. Различити су начини подмиривања трошкова (преко државних органа, институција које су имале право да делују у Турској, приватних лица). У литератури се може наћи нпр. да је београдски милионер Голуб Јанић, поседник и рентијер, народни посланик за варош Београд [погрешно је писати презиме Јањић (са „њ”), јер презиме је Јанић

Узимајући у обзир дужи временски период, може се видети да су се током трајања овог балканског пропагандног рата склапали и раскидали савези, али да је одлучујући, наравно, био утицај великих сила.⁷⁶ У почетку само Турска и Албанци, чији су интереси некада исти а некада различити, за постизање својих циљева могу да користе оружану силу, односно насиље, којим је на Косову српски народ био „убијен у главу”.⁷⁷ Временом балкански пропагандни рат прераста у оружану акцију, која епилог добија у балканским ратовима.⁷⁸

ПРОСВЕТНО ОДЕЉЕЊЕ (ПРОПАГАНДА)

Предвиђено је било да српским национално-просветним радом у Старој Србији и Македонији руководи Друштво Светог Саве (Светомир Николајевић, Љубомир Ковачевић, Милан Ђ. Милићевић, архимандрит Фирмилијан, Стеван Владислав Каћански, Милојко Веселиновић...), као што је грчком пропагандом руководило тајно друштво Силогос, а бугарском Друштво Светог

(са „н”), пошто се Голубов деда, пореклом из Маврова, односно Лазаропоља, власник хана у Београду пре 1804. године, звао Јане] куповао за српску владу плацеве у Скопљу на своје име (имао је турско држављанство). Потврду ових тврђења можемо видети нпр. у томе што је купио плац за зидање српске православне цркве у Скопљу. Јанић је потпредседник скупа Македонаца и Старосрбијанаца у Београду (8/20. децембар 1896) и члан Напредне странке, а касније оснивач и доживотни председник Српске браће, финансијер четничке акције и др. АС, МИД–ПП, 1895, 345; АС, МИД–ПП, 1896, 434, Плац у Скопљу; Лука Лазаревић, „Голуб Јанић”, *Мали ѿоменик*, 129. О предлозима улагања средстава, њиховом разматрању и одлукама, као и посредним пословима сведочанства се могу наћи у сачуваним документима Пропаганде. Вид. нпр. разматрање питања награде за кајмакама велешког „што је питање о гробљу у Куманову расправио како је наш конзул желео” или обавештења да се очекује да ће велешког кајмакама поткупити Бугари. Вид. АС, МИД–ПП, 1894, 523, II, Просветни одбор, 12. седница Просветног одбора, 20. септембар / 2. октобар 1894; АС, МИД–ПП, 1894, 523, I, Просветни одбор, 16. седница Просветног одбора, 25. октобар / 6. новембар 1894. (присутни Дучић, Новаковић, Срећковић, С. Јовановић). У условима рада отоманске администрације делотворни су „путеви политике” кнеза Милоша (за којима „каскају”), које често помињу у писмима Стојан Новаковић и Владимир Карић (плате, награде, бакшиши): „Само да су још откуд Коџа-Милошеве зобнице с талирима, које је мудри Ужичанин суревљиво чувао да му се за овака посла нађу”. Вид. Михаило Војводић, *Својан Новаковић и Владимир Карић* (даље: *СНВК*), Београд: Клио, 2003, 296, АС, СН, бр. 999, С. Новаковић В. Карићу, Цариград, 12/24. август 1889; АС. Посланство у Цариграду (АС, ПсЦ), 1889, II, 101, П. бр. 334, В. Карић С. Новаковићу, Скопље, 30. новембар / 12. децембар 1889. Вид. бројне примере („да се нађе до 4000 динара у злату [за књиге]”, у М. Војводић, *СНВК*, 233, 251, 283, 334 и даље.

⁷⁶ С. Јовановић, „Стојан Новаковић”, [у:] *СД* 11, 126; АС, МИД–ПП, 1892, 502, „Пропаганда римо-католичка у Новопазарском санџаку”; „Пропаганда хрватска”. Извештај о румунској пропаганди вид. у *Грађа* (1888–1889), бр. 234; АС, МИД–ПО, 1889, II, VII, 1276, Петар Манојловић, битолски вишеконзул генералу Сави Грујићу, председнику Министарског савета и министру иностраних дела, Битољ, 25. септембар / 7. октобар 1889.

⁷⁷ Радош Љушић, „Извештај Слободана Јовановића о посети српским конзулатима у Турској из 1894. године”, *Историјски гласник* 12 (1987), 193–215 [Архив Југославије, Фонд Јована Јовановића Пижона, мф. 446, С. Јовановић, Извештај министру иностраних дела (1894)] (даље: „Извештај Слободана Јовановића [1894]”). О насиљу и упадима албанских чета у Србију вид. М. Војводић, *СНВК*, 125. О злочинима у Косовском вилајету вид. у: М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 184 и даље.

⁷⁸ О државној политици према Македонији вид. С. Јовановић, *Влада*, 91–99; Михаило Војводић, *Србија у међународним односима*.

Кирила и Методија.⁷⁹ У Министарству просвете и црквених послова основано је Одељење за српске школе и цркве ван Србије (1887) са задатком да одржава везу између владе и Друштва Светог Саве, као и да надзире рад Друштва.⁸⁰ Након отварања српских конзулата у Турској, послове ове службе преузима Политичко одељење Министарства иностраних дела (1889).⁸¹ Владимир Карић, правник и географ, који је као статистичар 1. класе Министарства просвете и црквених послова водио послове Одељења за српске школе и цркве ван Србије, прелази у Министарство иностраних дела,⁸² где као секретар 1. класе обавља исте послове до новембра 1889. године, када прелази на дужност конзула у Генералном конзулату у Скопљу (1889–1892).⁸³ Након његовог одласка, за послове пропаганде у Политичком одељењу задужен је Бранислав Нушић, писар, који председника владе, генерала Саву Грујића (16/28. новембра 1889), извештава о пропагандним активностима и предлаже доношење решења којим ће се за Пропаганду установити засебна архива са протоколом и номером ПП№ („пропаганда поверљива нумера”).⁸⁴ Да је засебна архива неопходна, видело се након Карићевог преласка на нову дужност: „Г. Карић се служио меморијом, али ето прва прилика, чим је напустио свој сто [отишао у Скопље за конзула], показала је да је меморија хрђава архива”.⁸⁵ Циркуларом (расписом) Грујић обавештава Цариградско посланство и конзулате у Турској о новом одељењу на које се од наредне године преноси буџет са ставке Министарства просвете. У складу са Нушићевим предлогом,

⁷⁹ Прва *Основна љавила Друшћива Свећоџ Саве* (31. јул / 12. август 1886), као и извештаје и говоре (Стеван Владислав Каћански, Светомир Николајевић) на првом јавном скупу Друштва (24. август / 5. септембар 1886) вид. у: Михаило Војводић, *Друшћиво Свећоџ Саве, документи 1886–1891*, Београд: Архив Србије, 1999, 17–26. Вест о избору управе Друштва Светог Саве (24. август / 5. септембар 1886) вид. у: *СН* (4/16. септембар 1886). Уп. С. Јовановић, *Влада*, 93.

⁸⁰ Турска влада је забранила запошљавање питомца Друштва Св. Саве као учитеља у Турској, о чему конзули више пута извештавају.

⁸¹ *СН* (12/24. мај 1889); М. Ристић, „Извештај [1893]”, 64, 68; С. Јовановић, *Влада*, 93, 100–103; М. Војводић, „Владимир Карић”, 3–25.

⁸² Владимир Карић је припремио упоредни реферат о српској, бугарској и грчкој пропаганди и предлог о плану и организацији пропагандне службе за новог министра просвете Светозара Милосављевића, који је реферат размотрио са председником владе, генералом Савом Грујићем. Карић (12/24. априла 1889) обавештава Стојана Новаковића да ће вероватно прећи у Министарство иностраних дела за секретара, руководиоца пропаганде, до чега је и дошло новембра исте године. Још у априлу је Карићу „стављано у изглед” конзулство у Солуну. Карић се нада буџету од „бар 300.000 динара”. Вид. М. Војводић, *СНВК*, 244–246, АС, СН, бр. 1594, В. Карић С. Новаковићу, Београд, 12/24. априла 1889.

⁸³ О стратешком значају Скопља вид. „Извештај Слободана Јовановића [1894]”, *ИГ*, 198–199. Први конзул у Скопљу био је Алекса Пачић, а висконзул Петар Манојловић. Наредни конзул био је Ђорђе Поповић Даничар, а након њега Владимир Карић, који је постављен за конзула 21. новембра / 3. децембра 1889. године (раније је већ отишао у Скопље). Вид. *СН* (24. новембар / 6. децембар 1889); М. Војводић, *СНВК*, 69; „Владимир Карић”, 7.

⁸⁴ *Грађа* (1888–1889), бр. 260, 261, АС, МИД–ПП, 1890, III, 1730, Бранислав Нушић, писар, генералу Сави Грујићу, председнику Министарског савета, Београд, 16/28. новембар 1889; Распис С. Грујића, Београд, 20. децембар 1889. / 1. јануар 1890. Априла 1891. године одржан је састанак (конференција) конзула из Скопља, Битоља и Солуна са Просветним одбором и донета одлука о раду у Старој Србији и Македонији. Вид. Ј. М. Јовановић, *Лужна Србија*, 80.

⁸⁵ *Грађа* (1888–1889), бр. 260, 261, АС, МИД–ПП, 1890, III, 1730, Бранислав Нушић, писар, генералу Сави Грујићу, председнику Министарског савета, Београд, 16/28. новембар 1889; Распис С. Грујића, Београд, 20. децембар 1889. / 1. јануар 1890.

од конзулата тражи да доставе поуздане извештаје о раду српских школа (20. децембар 1889 / 1. јануар 1890).⁸⁶ Конзуларна конференција посвећена организацији пропаганде одржана је 14/26. априла 1891. године.⁸⁷

Да би се разумело место Пропаганде у Министарству иностраних дела, потребно је имати у виду тадашњу организацију Министарства. Начелнику Министарства непосредно су били потчињени шефови (у рангу секретара) Политичког и Административног одељења.⁸⁸ Одељења се деле на одсеке на чијем челу су шефови одсека које министар поставља наредбом, а који су такође непосредно потчињени начелнику.⁸⁹ Политичко одељење се дели на два одсека, Одсек политички (један секретар као шеф, један писар и потребан број преписивача) и Одсек за прес, а Административно на Одсек за администрацију, Одсек преводилачки, Одсек за страну преписку и Одсек благодјелнички. Места шефа Политичког одељења и шефа Политичког одсека су често упражњена.⁹⁰ У делокруг Политичког одељења спадају и „политичка питања која се тичу Срба на страни” (чл. 2). Одељење за српске школе и цркве ван Србије, које је премештено из Министарства просвете у Министарство иностраних дела (1889), образовано је као засебна јединица Политичког одсека Политичког одељења Министарства иностраних дела. Просветно одељење (одсек) Политичког одељења (Просветно-црквено одељење,⁹¹ Политичко-просветно или Просветно-политичко одељење, п. п. одељење)⁹² обично се

⁸⁶ Исто. Подаци о школама се проверавају стално изнова. Вид. С. Јовановић, *Влада*, 92.

⁸⁷ Програм рада на конзуларној конференцији (1891) који је саставио Владимир Карић (препис Михаила Ристића), и заједнички предлог конзула из Османског царства за организацију пропагандног рада (писао Д. Боди, 14/26. априла 1891) вид. у: Б. Вучетић, *Наџа сивар у Османском царству*, 155–161.

⁸⁸ Чл. 1. *Закона* (1886). Данас се под секретаром Министарства иностраних (спољних) дела (послова) подразумева (генерални) секретар целог Министарства, док се тада под секретаром Министарства подразумевао само ранг секретара (одређене класе) у Министарству. Начелник Министарства био је само један, а његово звање одговарало би данашњим (обједињеним) функцијама заменика министра (државни секретар), политичког директора и генералног секретара Министарства. Михаило Ристић и Слободан Јовановић не обилазе конзулате у Турској „у својству” секретара Министарства, или зато што су секретари Министарства (има више секретара различитих класа у Министарству), већ зато што су им поверени (оперативни) послови пропаганде. Када се у то време каже секретар Министарства, мисли се на ранг секретара у Министарству (као нпр. помоћник начелства), за разлику од нпр. секретара одређене класе у посланству или конзулату (секретар посланства). Када Јовановић каже да је био „секретар г. Новаковића”, не значи да је постојало место секретара, већ да је био у рангу секретара (5. и 4. класе) када му је претпостављени био Новаковић. Ово је било тадашње значење Јовановићевих речи, иако је из низа разлога, Јовановић *de facto* био на месту које би данас одговарало положају личног секретара или шефа кабинета (Стојана Новаковића).

⁸⁹ Чл. 4. *Закона* (1886).

⁹⁰ Иако на списковима нема постављених чиновника, то не значи да нико не обавља дужности из делокруга. Вид. *Државни календари* (1892–1898).

⁹¹ С. Јовановић, *Влада*, 93.

⁹² Данас се у литератури могу наћи различити називи овог одељења, углавном Просветно-политичко или Политичко-просветно одељење. У Архиву Србије води се као Политичко-просветно одељење. На реконструисаном регистру за 1890. годину у Архиву Србије уписано је, међутим, Просветно-политичко одељење. Михаило Ристић користи термин „одсек”, а Слободан Јовановић „одељење”. Ни деловодни протокол ни регистар Просветно-политичког одељења за 1890. годину нису нађени у Архиви Министарства иностраних

називало Пропагандом. Под пропагандом се подразумевао системски рад у подстицању и ширењу идеја своје државе и у одбрани од пропаганде других држава. Слободан Јовановић и његови савременици реч „пропаганда” користе у значењу државне пропагандне делатности и, истовремено, као назив за посебно одељење у Министарству иностраних дела (пропагандним пословима се баве и они који нису одређено време у овом одељењу, нпр. посланик и конзули у Турској). Реч „пропаганда” нема пејоративну конотацију какву је добила у XX веку. Одељење није основано законом и не приказује се у државним календарима, где се имена чиновника овог одељења објављују на списку постављених лица Политичког одсека Политичког одељења.⁹³ Одељење је имало више дужности и задатака: отварање нових школа и одржавање старих, школовање питомаца родом из Старе Србије и Македоније, постављање учитеља, организовање рада Призренске богословије, помагање цркава и манастира, оснивање српских општина, колонизовање занатлија, ангажовање агената за пропаганду, отварање трговачких агентура, рад са штампом и објављивање публикација (старање да се преда јавности оно што би расветлило наше интересе), штампање и дистрибуција српских књига, отварање књижара и вођење статистике (системског прегледа рада) пропаганде.⁹⁴ Јован М. Јовановић, који се за Пропаганду определио у време када је Слободан Јовановић био шеф овог одељења, указује да је Пропаганда, као нарочито одељење Министарства иностраних дела, била налик Одељењу за источне послове у другим страним Министарствима иностраних дела. Била је задужена за „школско питање, цркву, обавештајну службу, публицистички рад, изучавања научна, чиновништво за везе и вангранични рад”.⁹⁵

Просветно одељење је у свом раду било упућено на Просветни одбор, саветодавно тело Министарства у националним, просветним и црквеним питањима српског народа у Старој Србији и Македонији, које је (25. маја / 6. јуна 1890) основао председник владе, генерал Сава Грујић.⁹⁶ Јован М. Јовановић образлаже идејну замисао Просветног одбора: „Организациони рад и контрола нису могући ако нема једнога средишта и дискретне руке. Саставити један одбор за пропаганду, саветодавни орган министров, саставити га од мало људи, најбоље од три човека, дубљих погледа и познавања ствари. Министри су се у то време често мењали, долазили људи који послове пропаганде нису знали, а тај посао је захтевао и знања и сталности и родољубља”.⁹⁷ Од оснивања Просветног одбора његови чланови су архимандрит Нићифор Дучић,⁹⁸ који има двадесетогодишње искуство у пословима пропаганде, и Љубомир Ковачевић, историчар, академик, који је као татор

дела која је била однета у Беч (1916) и враћена Министарству после рата. Деловодни протокол је реконструисан на основу сачуваних аката, а регистар израђен после сређивања архиве по новоутврђеним рубрикама (1939/1940). АС, МИД–ПП, 1890, Регистар; С. Јовановић, *Влада*, 93.

⁹³ Вид. *Државне календаре* (1892–1898).

⁹⁴ *Грађа* (1888–1889), бр. 260, 261. Уп. Ј. М. Јовановић, „Новаковић у дипломатији”, 176.

⁹⁵ Исто.

⁹⁶ *Грађа* (1890), АС, МИД–ПП, 1890, 265, пп бр. 714, С. Грујић, Устројство Просветног одбора при Министарству иностраних дела, 25. мај / 6. јун 1890. Уп. М. Војводић, *СНВК*, 85.

⁹⁷ Ј. М. Јовановић, „Новаковић у дипломатији”, 176.

⁹⁸ Дучић је Јовановића на састанцима опомињао да пише лепшим рукописом. У записницима седница Одбора могу се видети ове промене у рукопису Слободана Јовановића.

Задужбине Симе Игуманова стални члан Одбора.⁹⁹ Стални чланови Одбора су и представници Министарства, начелник (или његов заступник), у то време Милован Ђ. Миловановић, и благајник Министарства.¹⁰⁰ Први деловођа Одбора био је Михаило Г. Ристић.¹⁰¹ Интензивнији рад Просветног одбора поклапа се са временом када је Слободан Јовановић био деловођа Одбора и шеф Пропаганде (од 1894).

Министарство иностраних дела било је у згради у којој се налазило и Министарство унутрашњих дела, на месту на којем је касније подигнута зграда Новог двора у Улици краља Милана (данас Председништво).¹⁰² Шеф Просветног одељења и дневничар делили су канцеларију, у којој су примали информације са терена од (плаћених) агената, повереника (неплаћених агената), питомаца, учитеља и свештеника са Косова и Македоније, међу којима је било и непоузданих агената, као и „експлоататора патриотизма” (променљивог националног опредељења).¹⁰³ Слободан Јовановић и Јован М. Јовановић су ове послове обављали као свакодневне дужности у Министарству.¹⁰⁴ Просветно одељење није било „на гласу” код дипломата јер се из њега „обично одлазило у какав конзулат у Турској, а не у какво посланство на страни”.¹⁰⁵ У Пропаганди су заступљена два типа службеника. С једне стране „прави дипломата” (тог времена), државни питомац, одличан ђак из одличне куће, а с друге, генерацијски старији и искуснији, мисионарски страстан, национални радник. Националном раднику наликује службеник добро упознат са језицима, менталитетима и обичајима на Балкану (обично члан патриотског друштва родом из Македоније), али најчешће недовољно школован, непрофесионалан, а неретко и „неисправан” у служби. Карић пише да један „није готово ништа читао” и да не верује „да он и уме читати”, на шта му Стојан Новаковић одговара да га је дуго искуство „формирало

⁹⁹ М. Војводић, *СНБК*, 85.

¹⁰⁰ Исто.

¹⁰¹ Прва седница Просветног одбора, када су разматране 22 тачке, одржана је 21. јуна / 3. јула 1890. године. АС, МИД–ПП, 1890, 265, пп бр. 1425, Просветни одбор; М. Ристић, „Извештај [1893]”, 70–71. Уп. М. Војводић, „Путовање Михаила Г. Ристића по Старој Србији и Македонији 1892. године”, *Вардарски зборник* 2, (2003), 21–25. Одржане су само две седнице, прва 21. јуна / 3. јула 1890. године, а друга убрзо после прве (нема датума), након чега се Одбор више није састајао. Вид. М. Ристић, „Извештај [1893]”, 71.

¹⁰² Педесет година су овде била смештена министарства. Вид. К. Н. Христић, *Зайиси*, 271; С. Јовановић, *Влада*, 192, фн. 1.

¹⁰³ Канцеларија Пропаганде била је мала соба са састављеним столовима, који су испуњавали половину собе, док су другу половину заузимали орман са актима и две столице за госте. На зиду се налазила карта Балканског полуострва. Сачувана је Јовановићева фотографија са овом мапом. Канцеларија се налазила између Благајничког одељења и Архиве: „У Пропаганду је свраћало доста света, и то не увек по службеном послу, него на каву и разговор.” Вид. С. Јовановић, „Јован М. Јовановић”, 580; Исти, „Стојан Новаковић”, 121; *Влада*, 102.

¹⁰⁴ С. Јовановић, „Јован М. Јовановић”, 580.

¹⁰⁵ Упркос томе, по повратку са студија у Паризу (1896), за ово одељење се опредељује Јован М. Јовановић (Пижон), лиценцијат права, који је постављен (1/13. фебруара 1896) за писара 3. кл., *СН* (6/18. фебруар 1896); С. Јовановић, „Јован М. Јовановић”, 580. Уп. Димитрије Поповић, „Јован М. Јовановић”, *Српски књижевни гласник* (даље: *СКГ*), LX, 4 (16. јун 1940), 266.

као опортунисту; боље да се ради и рђавије, само да се ради, него да се ради никако зато што се не може постићи идеални рад”.¹⁰⁶

ЦАРИГРАДСКО ПОСЛАНСТВО

Након годину дана проведених на пословима пропаганде у Министарству иностраних дела, Слободан Јовановић је упућен у Цариградско посланство. Припремајући се за нову дужност, одлази на разговор код Стојана Новаковића, који је у то време у Државном савету, заједно са Владимиром Јовановићем (1893).¹⁰⁷ Нови састав Цариградског посланства одређен је током јула и августа 1893. године (влада Лазара Докића, некадашњег краљевог васпитача).¹⁰⁸ За посланика је постављен (13/25. јула 1893) генералштабни пуковник (касније краљев почасни ађутант и почасни генерал) Јеврем Велимировић.¹⁰⁹ Месец дана касније (15/27. августа 1893) именовани су Михаило Г. Ристић (секретар 3. кл.), Димитрије Чохаџић (секретар 5. кл. за турски језик), који се већ налазио у Посланству, Слободан Јовановић (аташе у рангу писара 1. кл.) и Владимир Лацковић (аташе у рангу писара 4. кл.).¹¹⁰ Истим указом именован је за секретара 3. класе у Министарству Светислав Симић (дотадашњи професор Друге београдске гимназије), који од Михаила Ристића преузима послове пропаганде. Министар војни (Сава Грујић) је за новог војног изасланика именовao потпуковника Милана Михаиловића, који је годину дана касније постављен за посланика у Петрограду (1895). Драгоман Посланства (секретар драгоман 3. кл.), дипломата који говори турски језик и добро познаје прилике у Турској, био је Тадија Теркан (јерменског порекла).¹¹¹

¹⁰⁶ М. Војводић, *СНВК*, 277, 280, АСАНУ, 8716/9, В. Карић С. Новаковићу, Београд, 26. август / 7. септембар 1889; Фонд Стојана Новаковића (даље: АС, СН), 1001, С. Новаковић В. Карићу, Терапија, 3/15. септембар 1889. Односи се на Милојка Веселиновића.

¹⁰⁷ С. Јовановић, „Стојан Новаковић [1917, 1921]”, 17.

¹⁰⁸ Лазар Докић је био пријатељ и лекар Владимира Јовановића. АСАНУ, ЗСЈ, 14891/17, Др Лазар Докић пријатељу (нема имена) Владимира Јовановића, Београд, 12/24. август 1879.

¹⁰⁹ Пре пуковника Велимировића посланик је био генерал Сава Грујић, а после Владан Ђорђевић. Уочи постављења пуковника Велимировића, краљев изасланик пуковник Димитрије Цинцар-Марковић примљен је у Цариграду са највећим почастима (2/14. јул 1893). АС, МИД–ПП, 1893, 358. Обавештење о заказаној предаји Велимировићевих акредитива султану (16/28. август 1893) вид. у: АС, МИД–ПсЦ, 1893, I, 113; *СН* (8/20. децембар 1893). Велимировић је раније, по наређењу војног министра, генерала Милојка Лешјанина, као војни изасланик у Цариграду, обишао српске области у Турској 1882. године (уз помоћ руских конзулата). Вид. мајор Јеврем Велимировић генералу Милојку Лешјанину, министру војном, „Извештај о путовању по Турској” (Цариград, 17/29. септембар 1882), [у:] Момир Самаршић, „Извештај мајора Јеврема Велимировића о путовању по Турској 1882. године” [АС, МИД–ПО, 1882, IV, III, пов. бр. 22, Цариград, 17/29. септембар 1882], *Зборник Матице српске за историју*, 69–70 (2004), 291–313.

¹¹⁰ АС, МИД–А, 1893, 145, Указ, 15/27. август 1893; *СН* (17/29. август 1893); АС, МИД–ПсЦ, 1893, I, 133, бр. 8325, Обавештење о указу, 16/28. септембар, 20. септембар / 2. октобар 1893. На име сеобе из Београда у Цариград примио је 550 динара. АС, МИД–А, 1894, 2435, бр. 3934.

¹¹¹ Тадија Теркан, секретар драгоман 3. кл. (Указ од 26. априла / 8. мај 1891, *СН* 28. април / 10. мај 1891), унапређен је у драгомана 1. кл. 26. јуна / 8. јула 1894. године (*СН*, 29. јун / 11. јул 1894).

Велики део посла Цариградског посланства спада у делокруг рада Пропаганде.¹¹² Поново је покренуто питање делова Мостарске и Сарајевске епархије који су након аустроугарског заузимања Босне и Херцеговине (1878) остали у Турској.¹¹³ Важнија комуникација се обавља шифрованим писмима и депешама. Велимировић шаље циркулар српским конзулатима (20. октобар / 1. новембар 1893) са питањем: „колико у подручју повереног вам конзулата” има 7021 3762 (шифра за: наших школа) које 5840 (раде).¹¹⁴

Упркос тзв. „Закону о прогонству”, краљ Милан се (на позив краља Александра) враћа у земљу (9/21. јануар 1894), због чега (радикалска) влада генерала Саве Грујића подноси оставку.¹¹⁵ Решењем новог председника Министарског савета и министра иностраних дела Ђорђа Симића (влада од 12/24. јануара 1894),¹¹⁶ Слободан Јовановић је (25. јануара / 6. фебруара) позван у Министарство „да би се увећао број радника при Министарству, те да би послови ишли што брже”.¹¹⁷ Законом је било предвиђено да због потребе службе министар може наредбом привремено послати секретаре, тумаче и писаре дипломатских заступништава на службу у друго посланство, осим онога у коме су краљевим указом именовани, односно да их привремено позове у Министарство иностраних дела.¹¹⁸

По повратку у Београд, Слободан Јовановић пише (28. фебруар / 12. март 1894) Михаилу Ристићу: „Код ваших сам био пре недељу дана, [...]. Рекао сам им [...] да вам Цариград, у погледу здравља добро чини, али сам им такође и то споменуо, да су вам ‘везане руке’, па да нисте успели да дате својој патриотској радозналости онолико маха колико бисте и могли и мислили. Кад сам их више упознао са плановима о вашем премештају у Скопље, опазио

¹¹² АС, МИД–ПП, 1893, 179, XIII, пп бр. 305, Посланик пуковник Јеврем Велимировић Андри Николићу, министру, 8/20. октобар 1893.

¹¹³ Исто. Ово питање наредне године окончано је одлуком Синода Васељенске патријаршије о припајању Рашко-призренској митрополији. АС, МИД–ПП, 1894, 217, IV, Ј. Велимировић Ђорђу Симићу, председнику Министарског савета, министру иностраних дела, 9/21. март 1894.

¹¹⁴ АС, МИД–ПП, 1893, 179, XIV, Ј. Велимировић доставља препис циркулара А. Николићу, министру иностраних дела, 31. октобар / 12. новембар 1893. Између осталих, користе се следеће шифре „1796” (деца), „4839” (професор), „9337 5482 9787 3080” (Призренска богословија), „02385269” (Приштина), „9093 0439” (грчка пропаганда), „2931” ([Васељенска] патријаршија), „9095 5170” (денунцирање). АС, МИД–ПП, 1892, 191, II, Димитрије Боди, конзул у Битољу, Михаилу Кр Ђорђевићу, министру иностраних дела, 1/13. марта 1892. У Архиву Србије сачуван је речник шифара. Вид. М. Војводић, *СНВК*, 14. Велимировић и Пашић нису послали ниједан извештај од 9/21. јануара (оставка радикалске Грујићеве владе) до 26. фебруара / 10. марта 1894. године (а Пашић ни касније). Вид. „Да исправимо”, *СН* (1/13. март 1894), 2 (214).

¹¹⁵ С. Јовановић, *Влада*, 243 и даље; Илија Пржић, „Прва влада Ђорђа С. Симића”, *СКГ*, 13/1 (16. септембар 1924), 55 и даље.

¹¹⁶ С. Јовановић, *Влада*, 246.

¹¹⁷ У решењу је тражен Јовановићев пристанак да (из партије за сеобе) уместо 550 динара (по тарифи), прими само 250 динара. Јовановићево место у Цариграду није се попуњавало. У Министарству „где ће г. Слободан радити, одредићу касније” (Ђ. Симић). Свој пристанак Јовановић је доставио телеграфски, на име благајника Министарства. АС, МИД–А, 1894, V, 813; АС, МИД–ПсЦ, 1894, I, 36, бр. 980, Решење од 25. јануара / 6. фебруара 1894, примљено 26. јануара / 7. фебруара 1894.

¹¹⁸ Чл. 18 *Закона* (1886).

сам да је та новост врло непријатно дејство имала на госпођу вашу мајку, која ми је после и сама признала да не би волела да одете тамо, пошто је још једнако под утиском трагичне судбине Л. М. у Приштини”.¹¹⁹ Иницијали „Л. М.” односе се на Луку Маринковића, првог конзула Краљевине Србије у Приштини кога су убили Албанци (19. јуна / 1. јула 1890).¹²⁰ Ристић се две године касније (нерадо) прихватио дужности у Скопљу, на коју га поставља Стојан Новаковић.¹²¹

У писму Јовановић обавештава Ристића да се посланику Велимировићу и аташеу Лацковићу шаље у Цариград *Ред*, политички лист уређиван у духу (дизраелијевски схваћеног) конзервативизма, који је (1/13. фебруара 1894), уочи Јовановићевог повратка из Цариграда, покренуо његов друг Павле Маринковић са групом млађих напредњака и либерала који су имали слична политичка гледишта (под „менторством” Љубомира Недића, професора филозофије на Филозофском факултету, и Драгише Мијушковића, професора Правног факултета Велике школе).¹²² У уводницима *Ред*а Јовановић је анализирао рад аустроугарске пропаганде, која припрема европско јавно мњење за евентуалну интервенцију у Србији, служећи се наводно неутралном и незаинтересованом британском штампом (*The Times, The Standard, The Daily News*).¹²³ На ове чланке реаговала је домаћа и инострана штампа. Бечка штампа (*Neue Freie Presse*) је пренела у изводу превод Јовановићевог чланка „Отаџбина у опасности” са напоменом да је *Ред* „полузванични лист”, што је уредништво одмах демантовало.¹²⁴ Реагује и водећи пештански лист

¹¹⁹ АСАНУ, ЗМР, 14243/4097, С. Јовановић М. Ристићу, Београд, 28. фебруар / 12. март 1894.

¹²⁰ М. Војводић, *СНВК*, 127.

¹²¹ Ристић бележи разговор са Новаковићем, који га је условио да се прихвати дужности у Скопљу. Вид. Миле Станић, „Успомене на митрополите с којима сам радио Михаила Г. Ристића”, *Вардарски зборник* 2 (2003), 87 (даље: М. Ристић, „Успомене на митрополите”). Михаило Г. Ристић, секретар 2. кл. у Министарству иностраних дела, постављен је за конзула 2. кл. генералног конзулата у Скопљу, указом од 22. априла / 4. мај 1896. године (*СН*, 25. април / 7. мај 1896). На раду у Скопљу налази се пре доношења указа, од октобра 1895. У то време оженио се Правдом Јовановић, сестром Слободана Јовановића.

¹²² АСАНУ, ЗМР, 14243/4097, С. Јовановић М. Ристићу, Београд, 28. фебруар / 12. март 1894, Ристићева сестра већ се претплатила. Вид. и *Ред, лист њојички и књижевни*, 1 (1/13. фебруар 1894); С. Јовановић, „Љубомир Недић”, [у:] *СД* 11, 676. Већина другова Павла Маринковића окупљених око пројекта покретања политичког листа (од 1892) била је, пре или касније, барем једно време, у дипломатској служби (Слободан Јовановић, Војислав Марковић, Драгомир Јанковић, Живојин Перић, Бошко Чолак-Антић, Светолик Јакшић). Вид. Борис Милосављевић, „Учешће Слободана Јовановића у покретању и раду *Ред*а, *Српског ирегледа* и *Српског књижевног гласника*”, *Књижевна историја* 43/145 (2011), 637–661.

¹²³ С. Јовановић, „Отаџбина у опасности!” (12/24. фебруар 1894), [у:] С. Јовановић, *Непознати радови* (ур. Д. Иванић, С. Војиновић), Београд: Филип Вишњић, 2005 (даље: *НР*), 179–182; „Енглеска” (15/27. фебруар 1894), *НР*, 183–186; „Наши непријатељи” (17. фебруар / 1. март 1894), *НР*, 187–191. Јовановићеве уводнице потписани су колективном шифром „Р”, тј. *Ред*. Запослени у Министарству иностраних дела своје чланке, брошуре и књиге објављују под псеудонимима. Владимир Карић користи псеудоним В. Црнојевић, Михаило Ристић – П. Балкански, Светислав Смић – Павле Орловић, а Слободан Јовановић више различитих псеудонима (личне и колективне шифре) или се потписује иницијалима. О ауторству сведочи његово писмо упућено Михаилу Ристићу (28. фебруар / 12. март 1894), АСАНУ, ЗМР, 14243/4097. Вид. и С. Војиновић, „Слободан Јовановић у овој књизи”, [у:] *НР*, 240.

¹²⁴ „Изјава”, *Ред*, 10 (17. фебруар / 1. март 1894). Вид. о *Реду*, „Belgrad (26. 2. 1894)”, *Pester Lloyd* (1. 3. 1894), 1.

на немачком језику (*Pester Lloyd*) који је поменут у чланку.¹²⁵ *Српске новине* (службени гласник Краљевине Србије) демантују написе у иностраној штампи да је *Ред* дворски орган.¹²⁶ Радикалски *Одјек* преноси Јовановићев текст „Наши непријатељи” и покреће полемику о спољној политици са *Редом*.¹²⁷

(Крај првог дела)

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

SLOBODAN JOVANOVIĆ IN THE MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS
(1892–1897)
[Part one]

by

BORIS MILOSAVLJEVIĆ, PhD
Institute for Balkan Studies, SASA,
Belgrade, Serbia

SUMMARY: Slobodan Jovanović (1869–1958) was a renowned Serbian scholar and statesman, lawyer, legal and political philosopher, historian, literary critic and writer, professor of public and constitutional law. This paper deals with Jovanović’s early career in the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Serbia (1892–1897). At that time, Balkan states were involved in ruthless propaganda war. Jovanović was appointed an attaché to the Serbian Legation at Constantinople (1893) and, in 1894, promoted to the Chief of the Educational Section of the Political division of the Ministry, the so called “Propaganda” (1894–1897). In a series of articles published in political magazine *Red (The Order)* Jovanović revealed that Austro-Hungarian propaganda delivered articles to foreign (neutral) newspapers in London (*The Times*, *The Standard*, *The Daily News*) in which the authors pleaded for intervention in Serbia (“for the sake of peace and stability in Europe”).

KEYWORDS: Balkans, Macedonian question, propaganda, Slobodan Jovanović

¹²⁵ „Спољашња политика”, *Ред*, 16 (27. фебруар / 11. март 1894).

¹²⁶ „Неслужбени део” (*CH*, 1/13. март 1894), 214. Уп. „Belgrad (13. 3. 1894)”, *Telegramme des Pester Lloyd, Pester Lloyd* (14. 3. 1894), 3.

¹²⁷ *Ред*, 12 (20. фебруар / 4. март 1894).

Др ДУШАН М. ИЛИЈИН
Београд, Србија

ОДШТЕТНА ПОЛИТИКА КРАЉЕВИНЕ СХС НА КОНФЕРЕНЦИЈИ МИРА (ЈАНУАР–ЈУН 1919)

САЖЕТАК: У тексту се обрађује питање одштетне политике Краљевине СХС на Конференцији мира у Паризу од почетка рада до средине 1919. године. Иако је Србија у Првом светском рату претрпела сразмерно највећа материјална разарања и људске жртве, анализа преписке економско-финансијске и саобраћајне секције југословенске делегације указује на ограничен утицај југословенских представника на доношење одлука на Конференцији мира у вези са ратном одштетом, као и на исход југословенске одштетне политике у том периоду, који је био далеко од дефинисаних циљева и стварних потреба земље. Рад је писан на основу необјављених извора, похрањених у Архиву Југославије и Архиву САНУ, текстова савременика и релевантне литературе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Конференција мира у Паризу, одштетна политика Краљевине СХС, уговор о примирју са Немачком, приоритет наплате, аванс, реституција

Сви..., више мање закачени рајџом, налазе се ипак ође у незгодним економским приликама, услед чега наишао је један оштри националног еџоизма, који се на сваком кораку испољава: свако вуче само себи и тежи да за себе шћио више сћекне”.

Коста Стојановић¹

Када је у новембру 1918. завршен Први светски рат, после разарања каква свет до тада није видео, нормализација општих прилика, а нарочито привредних, постала је главна тежња у свим државама.² Многа питања у

¹ Коста Стојановић – Николи Пашићу, Париз, 16. април 1919, Архив Југославије (АЈ), ф. Делегација Краљевине СХС на Конференцији мира у Паризу (336), 336-46-III/1159.

² Драг. Ђ. Новаковић, „Стабилизација”, *Железнички алманах 1928–1929*, Београд 1928, 28–29; К. Стојановић, „Економско снажење Краљевства СХС после европског рата”, *Југословенска обнова – њива*, год. IV, бр. 8 (10. април 1920) 157; Архив САНУ, Заоставштина Косте Стојановића, 13620-10.

вези са сређивањем међународно-економских односа покренута су већ на Мировној конференцији у Паризу, уз општу оцену да су за успостављање редовног стања неопходни: оживљавање производње, међународне трговине и саобраћаја, стабилизација валута и обезбеђење инвестиционог капитала путем кредита.³ Посебан значај добило је и питање репарација, будући да су Француска и Велика Британија још у децембру 1916. године заузеле став да то представља један од неопходних услова за „поравнање” које би њих могло задовољити.⁴

За српску владу на Крфу питање санирања катастрофалних економских „последика рата” актуелизовано је пред јесен 1918. године у вези са скорим повратком у земљу, намећући јој задатак што бржег „стварања повољних услова за... економско подизање широких народних маса”.⁵ Поводом тога, министар народне привреде Милорад Драшковић је на захтев председника владе израдио елаборат у чијој је основи била идеја о држави која помаже разореној привреди. Сматрајући „првим задатком” државе „да привредницима обезбеди средства за производњу која су им уништена у рату и тиме им омогући да раде”, министар Драшковић је предложио да влада хитно код својих великих савезника закључи робни зајам, који би обухватао пољопривредне справе, стоку за вучу, железничка средства, одећу и друге потрошштине. Веровао је да Србија „може очекивати од својих савезника најобилатију помоћ”. Истовремено, саветовао је да се ово тражење одвоји од питања накнаде штете, препоручивши чак да се у прво време питање ратне одштете остави по страни, а сва пажња посвети хитном обезбеђењу материјалних средстава за обнову привредне делатности.⁶

После уједињења Краљевине Србије и Државе Словенаца, Хрвата и Срба, проглашеног 1. децембра 1918, на Конференцију мира у Париз упућена је јединствена југословенска делегација предвођена Николом Пашићем.⁷ Оснивање помоћних органа политичке делегације, у виду стручних радних секција, почело је у другој половини јануара. Секције су била стручна радна тела, задужена за прибављање и анализу података у вези са различитим питањима које је Конференција требало да решава.⁸ Материјалним последицама рата, као што су износ штете, репарације, ратни дуг, одштетне обавезе бивших аустроугарских покрајина у саставу Краљевине СХС и друга питања, бавила се Економско-финансијска и саобраћајна секција,⁹ сачињена од тех-

³ Ранислав Аврамовић, „Од Женева до Ђенове – обнова Европе”, *Нови живоић*, год. II, књ. IX (1922), 145–147.

⁴ „Sjedinjene Američke države”, [у:] *Enciklopedija Britanika*, Београд 1967, 95.

⁵ Богдан С. Марковић, „Мисли о привредној обнови”, *Нови живоић*, књ. I, св. 3 (1920), 84–87.

⁶ Милорад Драшковић, АЈ, 336-46-VII/7648; Вид.: Драгиша Станојевић, *Инџереси српсѣва (књѣга ѣрва)*, Београд 1885, 10.

⁷ Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva rata*, Београд 1985, 10.

⁸ У оквиру југословенске делегације основане су: етнографско-историјска секција, секција за међународно право, војна мисија, секција за штампу, секција за трговачку морнарицу, економско-финансијска и саобраћајна секција и црногорска секција (Andrej Mitrović, *Jugoslavija na konferenciji mira 1919–1920*, Београд 1969, 22–36).

⁹ Први план о организацији југословенске делегације из децембра 1918. предвиђао је „Комисију за оцену штете, Комисију економско-финансијску и Комисију за комуникације”. Потом је одлучено да се уместо ових тела формирају „Изасланство за економска и финан-

ничких делегата, техничких саветника и стручњака.¹⁰ Називани су „експертима”, а били су ангажовани у радним комисијама Конференције мира и на различитим аналитичким пословима унутар делегације. За председника секције постављен је Коста Стојановић,¹¹ математичар, физичар, филозоф, „економски политичар”, који је „јавну службу схватао као дуг народу”. Као један од најбољих познавалаца српске привреде, трговине, финансија и саобраћаја, пре Првог светског рата био је заговорник економског осамостаљивања Србије од Аустроугарске монархије. На месту министра народне привреде (1906–1908) у време Царинског рата и током балканских ратова (1912–1913) налазио се међу креаторима нове трговинске политике Краљевине Србије, која је у деценији пред Први светски рат закратко покренула трансформацију целокупне економије земље.¹²

Почетком фебруара, Коста Стојановић је распоредио посао око пописа и процене ратне штете на све стручњаке који су се тада налазили у секцији, а потом је на основу њихових појединачних реферата сачињен јединствен извештај.¹³ Штета је означена у виду минималног и максималног износа: прва вредност представљала је износ штете према ценама пре рата, а друга по ценама после рата.¹⁴ Тако је за Србију, на име штете приватних лица и државе, установљен износ од 7,710, односно 13,889 милијарди франака.¹⁵

Југословенска делегација дошла је на Конференцију мира с намером да хитно обезбеди средства за почетак обнове. С тим у вези одмах су покренута

сијска питања, обнову земље и накнаду штете” (под председништвом Воје Велковића) и „Изасланство за саобраћај и железнице” (под председништвом Андре Станића). У првом списку чланова који је делегација предала Конференцији мира наведене су „Секција финансијска и економска” и „Секција за железнице и саобраћај” (А. Mitrović, *nav. delo*, 33, 35).

¹⁰ *Истио*, 22–23.

¹¹ К. Стојановић – министру финансија, Париз, 6. фебруар 1919, АЈ, 336-76-1/18.

¹² Димитрије Боаров, *Ајосјоли српских финансија*, Београд 1997, 163–182.

¹³ К. Стојановић – извештај „о појму штете која даје право на накнаду” и „шема за разне категорије штета”; Драгутин Протић – извештај „о праву на ком ће се заснивати југословенско потраживање накнаде штета”; Велимир Бајкић – извештај „о економској способности непријатељских држава и начину плаћања штете”; В. Бајкић, Никола Станаревић – процена штете нанете „новчаној циркулацији, кредиту и кредитним установама”; Н. Станаревић, Коста Јовановић – извештај „о привредном стању Црне Горе и штетама које је претрпела током рата” и „о штети нанетој трговини”; Богдан Марковић, Радомир Нешић – извештај о штетама „у пољопривреди и земљорадничком кредиту”; К. Јовановић, В. Бајкић, Н. Станаревић – процена штете „извесних трговачких установа”; Драгутин Дучић – извештај „о величини свих врста штете по свим струкама Министарства финансија”; Милан Тодоровић – извештај „о штети код рударских предузећа, у бродарству и занатству”; М. Тодоровић, К. Јовановић, Н. Станаревић – извештај „о штети на привредним грађевинама, код робе, новца и папира од вредности код приватних лица и државе”; М. Тодоровић, Р. Нешић – извештај о штетама у шумарству; Душан Томић, Б. Марковић, М. Тодоровић – извештај о штети индустријских предузећа и царинско-тарифским питањима; Драг. Димитријевић – извештај о штетама код поште, телефона и телеграфа; Андра Станић, Божа Вуковић, Милан Пујић, Бора Пајевић, Ранислав Аврамовић – мемоар „о штетама на железницама, путевима и свим јавним грађевинама” (К. Стојановић – министру финансија, Париз, 6. фебруар 1919, АЈ, 336-76-1/18).

¹⁴ Секција је користила три метода за процену штете: тачно утврђивање вредности штете, приближну процену вредности штете, слободну процену штете; „Методи за процену ратне штете”, Париз, 7. март 1919, АЈ, 336-76-III/111.

¹⁵ К. Стојановић – Н. Пашићу, Париз, 17. април 1919, АЈ, 336-46-III/1206.

питања изузећа Србије из уговора о примирју са Немачком од 11. новембра и неједнаког третмана Србије у односу на земље с којима је ратовала на истој страни.¹⁶ Већ на другој пленарној седници, одржаној 25. јануара, „ председавајући [Жорж] Клеменсо је грубо и отворено упозорио делегате малих држава да немају да се мешају у послове великих”.¹⁷ У исто време, међу победничким земљама је почео „општи наступ националног егоизма”, те је свако настојао да обезбеди што више за себе.

У таквим околностима, југословенска делегација је одштетну политику обликовала кроз комуникацију са владом у Београду и уз стална прилагођавања иницијативама осталих делегација на Конференцији мира. Унутар ње створена је јасна хијерархија одлучивања, коју добро приказује став опуномоћеног делегата владе Миленка Веснића: „да се делегати не могу и не морају држати до краја онога што стручњаци кажу”. На делегатима је била одговорност због донетих одлука, а „стручни људи” су били њихови „помагачи”.¹⁸ Ипак, утицај експерата на коначне одлуке делегата био је велик.

Један од главних аргумената југословенске одштетне политике била је теза о изједначености Србије у правима са Белгијом, а њени примарни циљеви постали су: обезбеђење начелног права Србије на приоритет исплате одштете, авансна исплата ратне одштете у виду кредита у натури на бази будућих репарација, реституција од Немачке и наплата две и по милијарде марака из првих двадесет милијарди које је Немачка требало да уплати у Репарациони фонд као аванс. Начин уређења материјалних односа са Немачком и коначни уговор о миру с њом схватани су као својеврсни образац за све остале уговоре о миру које је требало потписати са пораженим земљама.

Међутим, блискост Белгије са Француском, Великом Британијом и САД, захваљујући чему је на Конференцији мира добила „посебан третман”, указивала је на значајне разлике у статусу између Белгије и Србије, али и на још неутврђен међународни положај Краљевине СХС. Конференција мира признала је Белгији право приоритета исплате ратне одштете због тога што су јој велике силе Антанте гарантовале неутралност у рату на основу међународног уговора који нису испуниле. Са своје стране, „Србија не да није имала сличне уговоре, него није имала никакве уговоре, укључив и оне о савезништву”.¹⁹ Затим, Белгији је уговором о примирју од 11. новембра признато право на реституцију од Немачке, које Србији није додељено. И коначно, у вези са расподелом првих двадесет милијарди немачке ратне одштете, Белгија је већ почетком маја 1919. године, захваљујући свом активном наступу на Конференцији мира, постигла споразум са Француском и Великом Британијом да јој уступе део својих првих примања. Насупрот томе, Краљевина СХС је први споразум са Француском и Великом Британијом, које су одлучивале о расподели ратне одштете додељене Европи, постигла тек

¹⁶ К. Стојановић – министру финансија, Париз, 6. фебруар 1919, АЈ, 336-76-1/18.

¹⁷ Bogdan Krizman, Bogumil Hrabak, *Zapisi sa sednice delegacije Kraljevine SHS na mirovnoj konferenciji u Parizu*, Београд 1960, 8.

¹⁸ *Истио*, 31.

¹⁹ Једини уговор Србије са Француском и Великом Британијом из 1916. односио се на авансно кредитирање Србије током рата (А. Митровић, *Стране банке у Србији 1878–1914*, Београд 2004, 184).

средином јануара 1920. године и то само у вези са њеним процентуалним уделом у заједничком Репарационом фонду. Иако је овим споразумом Србији са Црном Гором „из остатка првих 20 милијарди марака” немачке одштете обезбеђено шесто милиона динара и право на репарације веће од девет милијарди франака од каснијих немачких уплата,²⁰ био је то половичан резултат због тога што је значио чекање на почетак редовног режима исплата. До тада, Краљевина СХС је обнову Србије финансирао из сопствених оскудних извора, са свим економским, социјалним и политичким последицама које су из тога настале.

* * *

Уговори о примирју потписани са пораженим земљама после Првог светског рата решили су питање реституције на различите начине. Уговор о примирју са Немачком омогућио је Француској и Белгији да преко окупационих власти у Немачкој сакупе своје заплењене ствари. За железнички материјал, на пример, изричито је наведено да је Немачка обавезна да све преда Француској. Ово право реституције, међутим, уговор о примирју није предвидео за Србију, због чега су велике вредности које је немачка војска током окупације и повлачења однела из Србије остале изван њеног домашаја.²¹ За Србију, односно Краљевину СХС, то је значило одлагање решења тих питања до доношења коначних уговора о миру, али је чак и тада остајала опасност од штете због неизвесности око начина и рокова у којима ће одлуке бити спроведене. Коста Стојановић је сматрао да „не треба пропустити ни једну прилику која се указује да се дође до онога на шта земља има право и велике потребе”.²² Тешка материјална ситуација у којој се Краљевина налазила после закључења примирја наметнула је њеној делегацији борбу за исплату одштете Србији у природи пре потписивања коначних уговора о миру, пре свега због претпоставке да ће се на обештећење у новцу чекати дуго и да ће исплате у природи у прво време представљати главни вид накнаде.

Компликован материјални положај Краљевине Србије у односу према ратним савезницима, с једне стране, и новоформиране југословенске државе, с друге, стављали су југословенску делегацију у тешку позицију. Велизар Јанковић је то објаснио овако: „Србија је имала само потраживања на Конференцији... док ново Краљевство СХС са обзиром на нове крајеве, који су били некад саставни део Аустроугарске, имало је само дуговања, само да плаћа и даје.” Пошто није било познато у каквом би односу могле стајати ове вредности, југословенска делегација је на самом почетку Конференције истакла да Србија „заслужује обилну одштету”, не само због огромних људских и материјалних губитака већ и зато што је војска Србије „бранила и општу

²⁰ „Резултати последњих преговора у Паризу о накнади штете”, *Демократија*, год. II (12. фебруар 1920); Архив САНУ, Заоставштина К. Стојановића, 13620/13.

²¹ Конвенције о примирју са Мађарском и Бугарском су у погледу враћања однетог железничког материјала биле знатно повољније за Србију. У њима су наведене конкретне количине, али је ово било релативизовано чињеницом да за извршење реституционих дужности није постојао никакав механизам принуде и контроле испоруке. Вид.: Јездимир С. Николић, *Историја железнице Србије, Војводине, Црне Горе и Косова*, Београд 1980, 260.

²² К. Стојановић – Стојану Протићу, Париз, 14. април 1919, АЈ, 336-77-IV/341.

ствар савезничку. Ми смо”, истицао је Велизар Јанковић, „бранећи Србију, бранили пут и пролаз заједничком непријатељу са запада на исток. Бранећи наше суверенство и слободу од грубог насртаја ми смо бранили и ствар целокупне европске цивилизације... Ми смо... у тој одбрани опште и наше ствари дали све... без икакве резерве... без икаквог уцењивања... Из овог страшног и крвавог рата ми смо изашли чиста образа, али и скрхани и руинирани”.²³

Полазиште одштетне политике Краљевине СХС заснивало се на уверењу да је „што већа и што јача југословенска држава у интересу победничких савезника”.²⁴ Када су француске новине средином јануара 1919. године објавиле да је на седници представника четири велике силе предложено да се за Француску и Белгију тражи приоритет при накнади штете, у југословенској делегацији је закључено „да на првом месту треба захтевати и накнаду штете коју је услед рата претрпела [и] Србија”. Тим пре што је она током рата у вези са накнадом штете увек изједначавана са Белгијом.²⁵ Тако су већ на самом почетку Конференције формулисана незванично три главна аргумента одштетне политике Краљевине СХС: 1) велике ратне жртве Србије, 2) њена изједначеност у правима са Белгијом и 3) међународни значај новоформиране југословенске државе.

Одштетни захтев који је делегација Краљевине СХС заступала у име Србије и Црне Горе садржао је неколико елемената: 1) „штету у људској снази”, коју је требало надокнадити „у виду давања инвалиднина, пензија или потпора оштећеном лицу или породици”; 2) „материјални губитак у економским добрима”; 3) „штете од наметнуте непријатељске циркулације – папирних круна и лева”; и 4) „државне дугове које је [Србија] направила да би могла рат водити”.²⁶

Од самог почетка Конференције југословенска делегација је инсистирала на чињеници да се Србија налази у тежем положају него Белгија. Јер, „њој су не само однесена и уништена сва добра за производњу код појединаца, већ су уништена и национална оруђа – саобраћајна средства – горе но у једној земљи”. Пошто без тога није било могуће почети привредну активност, делегација је тражила дозволу за Србију „да по Немачкој, Аустрији, Мађарској и Бугарској покупи стоку, алате, оруђа и саобраћајна средства која... је непријатељ однео, нарочито Немци”.²⁷ У прилогу овом захтеву ишао је и став америчке делегације да накнаде штете у окупираним областима треба да имају приоритет, те да ће Америка признати „само право на репарацију и накнаду штете опустошеним пределима Белгије, Француске, Србије, Румуније, Грчке, Италије и Црне Горе, који се имају довести у стање које би највише одговарало ономе као да рата није ни било”.²⁸

Већ 5. фебруара, на трећој седници Комисије за проучавање питања о накнади штете, Коста Стојановић је покренуо питање враћања ствари однетих

²³ В. С. Јанковић, *Уговор о миру и наша оштитења (Конференција одржана у Клубу београдских радикала 12. 10. 1919)*, Београд 1920, 10–13.

²⁴ А. Mitrović, *Jugoslavija na konferenciji mira 1919–1920*, 3.

²⁵ В. Krizman, В. Hrabak, *nav. delo*, 23.

²⁶ В. С. Јанковић, *nav. delo*, 18.

²⁷ К. Стојановић – Н. Пашићу, Париз, 3. мај. 1919, АЈ, 336-46-III/1482.

²⁸ К. Стојановић – министру финансија, Париз, 18. фебруар 1919, АЈ, 336-76- I/38.

из Србије и исплате аванса ратне одштете у виду кредита у природи, пре закључења мировних споразума. Предложио је и оснивање посебне поткомисије, која би се у појединостима бавила овим питањем. Предлог су подржали представници малих држава, али му се успротивио председник комисије Клоц. На крају је одлучено да тај проблем није у надлежности Комисије за проучавање питања о накнади штете, већ „Финансијске комисије великих сила”, што је значило да су хитне исплате и повраћај заплених добара спроводиви искључиво по основу и у складу са уговорима о примирју.²⁹

Коста Стојановић је истог дана замолио Николу Пашића да у Политичкој комисији тражи „да се малим државама приликом продужења уговора о примирју осигура право да од непријатељских држава могу за уништене објекте узимати накнаду у природи – и то путем комисија које ће одредити владе свих малих и заинтересованих држава, које би свој посао обављале наслањајући се на ауторитет војних савезничких власти”.³⁰ Сугерисао је да се, између осталог, истакне како је Србија „потпуним уништењем пруге Београд–Скопље, као осовине желеничке мреже, доведена у положај да не може извести интегралну привредну обнову чак ни онда кад би потребна средства била спремна у Београду или Солуну”.³¹ При свему томе, обнову земље је требало представити не само као локалну потребу већ и као интерес савезника, јер – како је навео – ако се помоћ Србији „не пружи најдаље за два и по месеца, онда ћемо бити упућени на помоћ са стране за пуних двадесет месеци”.³²

Тражећи од „високих савезника” да приликом фебруарског продужења уговора о примирју обавезу Немачку да у што краћем року врати Србији однете ствари, Никола Пашић је предао спискове однетих „индустријских постројења, стоке, пољопривредних алата, локомотива, вагона и осталог железничког материјала”.³³ С југословенске стране није оспоравана оправданост економских клаузула уговора о примирју с Немачком. Напротив, сматрано је да „антиципирање у уговору о примирју питања која се имају дефинитивно регулисати уговором о миру потичу из жеље да се Француској обезбеди што бржа и што ефикаснија реприза економског живота и да се она сачува од ризика дуготрајних преговора о миру”, али је истакнуто и да су те мере „много потребније Србији”.³⁴

На седници Комисије за проучавање питања о накнади штете 15. фебруара белгијски делегат је тражио од великих савезника да се заузму за потпуно обештећење његове земље. Изјавио је да „немају времена за чекање и да треба што пре помоћи. До закључења мировног уговора са Немачком треба још доста времена, а стање економско не може да поднесе ни тренутак одуговлачења”. Као главни аргумент за ово тражење навео је да је Белгија била нападнута и да су гаранцију за њену неутралност дале велике савезничке

²⁹ Финансијском комисијом је председавао италијански представник Саландра; К. Стојановић – министру финансија, Париз, 6. фебруар 1919, АЈ, 336-76-1/18.

³⁰ К. Стојановић – Н. Пашићу, Париз, 5. фебруар 1919, АЈ, 336-46-IV/7643.

³¹ Н. Пашићу, АЈ, 336-45-1/208.

³² Н. Пашићу, Париз, 9. фебруар 1919, АЈ, 336-76-1/20.

³³ *Исто*.

³⁴ Н. Пашићу, АЈ, 336-45-1/208.

силе. Чак је и сама Немачка, тражећи одобрење за прелазак преко белгијске територије, обећала обештећење. Коста Стојановић је на истој седници изјавио „да треба пронаћи праведну солуцију да се и Србија стави у стање у коме је била пре рата”,³⁵ истакавши да „приоритет може једино правилно да се мери величином оштећења у који је рат бацио једну земљу”. Србија је пак „најгоре прошла”; не само што је највише опљачкана већ је у рату изгинуло 25% од њеног укупног становништва. Посматрано у процентима, њене људске жртве двоструко су превазилазиле и најгори биланс међу савезничким земљама.³⁶

Неколико дана касније, у поткомисији за процену вредности штете Комисије за проучавање питања о накнади штете, званично је затражено да оштећене државе предају своје одштетне захтеве, са вредностима израженим у цифрама. Југословенска економско-финансијска и саобраћајна секција пријавила је за Србију 3,8 милијарди франака на име ратних трошкова; за штете приватних лица и државе 7,710 милијарди франака, односно 13,889 милијарди, а на име ануитета пензија, инвалиднине и ратне сирочади 278 милиона франака, односно 556,8 милиона. Одштетни захтев за Црну Гору износио је 454 милиона франака, односно 771 милион, а годишњи износ за инвалиде, пензије и сирочад 24 милиона, односно 36 милиона франака.³⁷ Потом је и у „поткомисији за утврђивање финансијског капацитета непријатељских држава” предата процена са списком „свега шта би непријатељ имао дати у натури”.³⁸ Југословенска делегација је у свом захтеву тражила да се Србији пре потписивања коначних мировних уговора врате: стока, алати, железничка кола, угал, индустријска постројења, разне врсте репроматеријала.³⁹

Економско-финансијска секција настојала је по сваку цену да обезбеди учешће у савезничком потраживању ратне штете. За случај да се претходно тражење не би могло остварити, крајем фебруара је поднела још један захтев – да се Србији хитно, до 1. априла, дају пољопривредни алати и стока „да се не би изгубила жетва” и да би се могло „исхранити становништво, које би иначе било изложено глади и болештини”. Од савезника је тражено да од Бугарске, Мађарске и Аустрије одмах захтевају да до наведеног рока испоруче Србији отете ствари.⁴⁰

³⁵ К. Стојановић – министру финансија, Париз, 18. фебруар 1919, АЈ, 336-76-1/38.

³⁶ К. Стојановић – Н. Пашићу, Париз, 17. април 1919, АЈ, 336-46-III/1206.

³⁷ *Истио*.

³⁸ Ст. Протићу, Париз, 23. фебруар 1919, АЈ, 336-76-II/51.

³⁹ На име потреба за железницу тражено је: 50 локомотива и 2.000 вагона за нормални колосек, опрема за радионице за поправку вагона и локомотива, радионице за ложионице, парни котлови за 16 водостаница, 1.000 скретница, 200.000 импрегнираних прагова, 350 телеграфских апарата и 3.500 телефона, 40.000 дрвених импрегнираних стубова, 200 тона телеграфске и 100 тона бакарне жице, 250 км шина и 2.000 вагона за руднике и индустријска предузећа. „За обнову најнужнијег броја индустријских предузећа” тражено је: 8 млинова, 7 стругара, 3 тачке фабрике, парни котлови, парни и електрични мотори... Тражене су и сировине потребне за почетак рада индустријских предузећа: 80 вагона ливеног и кованог гвожђа и челика, 1.500 вагона кокса, 3.000 вагона каменог угља, 1.500 вагона сировог шећера итд. („Списак материјала потребног за почетак обнове економског живота у Србији и реконструкцију саобраћаја”, АЈ, 336-45-1/208).

⁴⁰ За железницу је тражено: комплетна инсталација нишке радионице коју су однели Бугари (за ремонт 90 локомотива и 1.500 вагона годишње), 500 скретница, 3.000.000 тона

Припремајући ове захтеве, Коста Стојановић је тражио од владе у Београду да дипломатским путем „утиче да се преко војних и цивилних власти, које су надлежне за извршење клаузула о примирју дође до тих тако потребних средстава”.⁴¹ Никола Пашић је 26. фебруара упутио инструкцију Економско-финансијској и саобраћајној секцији да напише молбу Врховном ратном савету „да приликом обнављања примирја услови Бугарску и Мађарску да врате или замене све што је већ раније наведено у допису Секције”. Преко Николе Пашића и Миленка Веснића захтеви су прослеђени и Комисији за продужење примирја са Немачком, у Версају. Међутим, примирје је већ било „продужено на старој основи” и знало се да од захтева неће бити никаквог ефекта. Из Врховног ратног савета стигао је коначан одговор маршала Фоша да се „основице примирја не могу мењати, и према томе се ово питање овим путем не може решити”.⁴²

Враћање заплењене српске имовине је после тога зависило једино од исхода иницијативе Косте Стојановића, покренуте почетком фебруара у Комисији за проучавање питања о накнади штете, да се у пораженим земљама формирају савезничке комисије које би у корист оштећених земаља скупљале однете ствари. Његов су предлог подржале све мале земље, те се веровало да ће га Конференција усвојити. Штавише, Коста Стојановић је 14. марта јавио влади у Београду како ће „данас или сутра” бити одлучено да се: 1) образује „међусавезничка комисија за аванс у природи у којој ће све заинтересоване државе имати своје представнике, које ће наименовати дотичне владе” и 2) да ће Савет десеторице (пет великих сила) „извесно одобрити” одлуку Комисије за проучавање питања о накнади штете „да се овлашћују владе оштећених држава, да преко својих комисија у непријатељским земљама могу доћи до потребних најнужнијих ствари – у стоци, алатима, семену, вагонима итд.”. Ове комисије, које би мале победничке земље упутиле у Немачку, Аустрију, Мађарску и Бугарску, требало је прикључити већ постојећој Међусавезничкој комисији за идентификацију и сакупљање ствари, а имале би подршку савезничких војних власти у тим државама.⁴³

Међутим, оваква одлука била би за Краљевину СХС без значаја. Наведена међусавезничка комисија није била формирана као орган Конференције мира, већ је добила само мандат „да купи ствари за рачун оних земаља којима је то право признато уговором о примирју”. За Краљевину СХС је то значило

гвоздене конструкције за железничке мостове, 2.000 телефона, 300 телеграфских апарата и 3.000 км гвоздене телеграфске жице. За потребе пољопривреде је тражено: 50.000 волова за рад, 20.000 коња и 6.000 мазги за вучу и др. Од пољопривредних справа тражено је: 40.000 плугова, 10.000 сејалица, по 60.000 лопата и мотика, 50.000 српова, 50.000 коса, као и косачице, прскалице, ветрењаче, жетелице, вршалице итд. Пошто је становништву недостајало одеће и обуће, предложено је да се од савезника тражи и један „кредит у роби” у најмањој суми „од 250–300 милиона франака да би се хитном куповином робе у савезничким земљама могле колико-толико покрити прве потребе” (Милош Савчић – Н. Пашићу, Париз, 25. фебруар 1919; „Списак најнужнијих потреба у природи и у кредиту”, Драг. В. Дучић, Париз, 25. фебруар, 1919, АЈ, 336-46-V/374).

⁴¹ Ст. Протићу, Париз, 23. фебруар, 1919, АЈ, 336-76-II/51.

⁴² Н. Пашић – Економско-финансијској и саобраћајној секцији, Париз, 26. фебруар 1919, АЈ, 336-46-V/374; К. Стојановић – Ст. Протићу, Париз, 14. март 1919, АЈ, 336-76-IV/151.

⁴³ К. Стојановић – Ст. Протићу, 14. март 1919, АЈ, 336-76-IV/151.

да, и ако би јој било понуђено учешће у Комисији, „не би имала рачуна да га прими ако јој се у исто време не би признало и право да Комисија купи ствари и за њен рачун”, на основу новог анекса уговора о примирју.⁴⁴

До средине априла сва тражења југословенске делегације наилазила су на препреке. Покушаји код савезника да се за Краљевину СХС обезбеди исплата у природи пре коначног решења питања о накнади штете остали су без позитивног одговора.⁴⁵ Претходни месеци су показали на какву се подршку од стране великих савезника не може рачунати, јер су и они сами, „више мање закачени ратом”, били у великим материјалним неприликама. Последња тога био је „један општи наступ националног егоизма који се на сваком кораку испољавао”, те је „свако вукао само себи и тежио да за себе што више стекне”.⁴⁶ Изгледало је да је једини преостали начин за покретање домаће привреде и саобраћаја било „повлачење најразноврснијих добара од савезника на подлози зајмова, који би се исплатили из накнаде штете која се има примити од непријатеља”. Само тако било је могуће започети исплату обештећења Србији и уједно „приморати савезнике да што брже наплате од непријатеља накнаду штете за (њен) рачун”. Међутим, ни у том погледу није постигнут успех, иако је међу великим победничким земљама у почетку постојало расположење за давање државних кредита. Србија се тако у пролеће 1919. године налазила и даље мање-више у истом стању у коме ју је пет месеци раније затекао завршетак рата, без изгледа на брзи опоравак.⁴⁷

Промена начина рада Конференције која је наступила средином априла 1919. године додатно је умањила изгледе на успех југословенске одштетне политике. Приоритет Конференције од тада је постало утврђивање прелиминарних одредби за уговор о миру са Немачком, а послове економско-финансијских комисија је преузео Савет четворице (Врховни савет). Иако је Комисија за проучавање питања о накнади штете наставила рад, Врховни савет је све мање узимао у обзир њене закључке.⁴⁸

Представници свих оштећених земаља знали су да ће коначне одлуке у вези са репарацијом доносити Савет четворице, због чега су почели да предузимају „мере да не буду догађајима изненађени и стављени пред свршен чин”. Белгијски делегат је на пленарној седници Комисије за проучавање питања о накнади штете, одржаној 16. априла, поднео захтев своје владе за признавање приоритета при накнади штете, тј. да се Белгији одмах стави на располагање неколико милијарди франака.⁴⁹ Поводом тога у Париз је авионом допутовао белгијски краљ; примио га је француски председник Поенкаре и учествовао је на ванредној седници Савета четворице, на којој је са министрима заступао становиште у вези са приоритетима Белгије при накнади штете. По одласку

⁴⁴ К. Стојановић – Н. Пашићу, Париз, 6. мај 1919, АЈ, 336-47-III/1572.

⁴⁵ К. Стојановић – Н. Пашићу, Париз, 14. април 1919, АЈ, 336-47-III/1039.

⁴⁶ К. Стојановић – Н. Пашићу, Париз, 16. април 1919, АЈ, 336-46-III/1159.

⁴⁷ Председник економско-финансијске и саобраћајне секције – Ст. Протићу, Париз, 14. април 1919, АЈ, 336-77-IV/341.

⁴⁸ *Истѿо*.

⁴⁹ Осим ових измена у нацрту мировног уговора са Немачком, Белгија је тражила „да седиште Лиге народа буде у Бриселу” и „да јој се ратни трошкови репарирају”. Истовремено, у Белгији је организован „протестни покрет – нарочито у парламенту, јавним гласилима и већим градовима” (К. Стојановић – Ст. Протићу, Париз, 3/9. мај 1919, АЈ, 336-78-II/411).

белгијског краља, најављена је посета и председника белгијске владе. Мада је већ уживала наклоност савезника, пре свега Америке, Белгија је у настојању да обезбеди што скорији почетак исплате ратне одштете ангажовала „за своју ствар сав свој државни апарат, почев од круне”.⁵⁰ Насупрот њој, контакте југословенске стране са Саветом четворице одржавали су само опуномоћени делегати, који су једини били „у стању и положају да пред њим устану у одбрану (државних) интереса. Тако је силом прилика питање накнаде ратне штете и све што је с њим било повезано изашло из оквира могућности економско-финансијске и саобраћајне секције и прешло искључиво у делокруг опуномоћених делегата”.⁵¹ Ово је носило велике опасности, с обзиром на то да су питања о којима је расправљао Савет четворице могла бити решена на штету Краљевине, а од тих су решења зависиле „економска обнова или потпуна пропаст земље”. Незадовољан што југословенска држава не иде за белгијским примером, Коста Стојановић је упозоравао на озбиљност ситуације. Средином априла обавестио је Николу Пашића да су „у новоствореној ситуацији економска секција и њени специјални делегати, лишени материјалне могућности да и даље бране [државне] интересе, [и] ... с пуним правом скидају са себе сваку одговорност за све што ван њиховог учешћа буде урађено од стране једног органа са којим Секција нема никаквог додира”.⁵²

Истовремено, у југословенској делегацији је процењено да хитно усвајање прелиминара за немачки уговор представља „врло добар” поступак. Јер, „кад се једном потпише уговор с Немачком, лако ће се доћи до уговора с њеним савезницима, који ће самим тим изгубити психолошку могућност за отпор”. Постојала је, међутим, и стрепња да ће се међу победничким земљама наћи и они „који су дезинтересовани према савезницима Немачке или чак имају рачуна, политичког или економског, да их подржавају против рекламација које је имала Краљевина СХС са осталим државама према њима”.⁵³

Економско-финансијска и саобраћајна секција југословенске делегације одржала је 16. априла седницу којој је присуствовао и Никола Пашић. Договорено је да се припреми кратак реферат „о свим питањима економско-финансијске природе у вези репарација штета нанетих краљевини ратом”. Сутрадан је мемоар прослеђен свим опуномоћеним делегатима (Николи Пашићу, Анти Трумбићу, Миленку Веснићу, Ивану Жолгеру, Матеји Бошковићу, Отокару Рибаржу и Јосипу Смодлаки) како би у разговорима „са меродавним факторима” у току израде прелиминарног уговора о миру с Немачком „знали која су наша потраживања и како их треба бранити”.⁵⁴

Одељак о непосредним штетама у овом документу написао је Коста Стојановић, оштро критикујући ставове великих сила и начин одлучивања на Конференцији, а непризнавање ратних трошкова Србије оцењујући као неразумно. Упозорио је да постоји могућност да Савет четворице призна право на приоритет само Белгији, услед њеног међународног и правног по-

⁵⁰ К. Стојановић – Ст. Протићу, Париз, 14. април 1919, АЈ, 336-77-IV/341.

⁵¹ К. Стојановић – Н. Пашићу, Париз, 16. април 1919, АЈ, 336-46-III/1159.

⁵² *Истио*.

⁵³ К. Стојановић – Ст. Протићу, Париз, 14. април 1919, АЈ, 336-77-IV/341.

⁵⁴ К. Стојановић – Н. Пашићу, Париз, 17. април 1919, АЈ, 336-46-III/1206.

ложаја у почетку рата, те да „неко има рачуна” да се проблем приоритета и солидарности не реши у Комисији за проучавање питања о накнади штете. Пошто су Француска и Белгија на основу уговора о примирју обезбедиле себи право да у Немачкој покупе своје однете ствари, у југословенској економско-финансијској секцији је постојало уверење „да су они изнели из Немачке неколико милијарди својих па и немачких или њиховима сличних ствари”. Поставио је и у погледу међусавезничких односа веома деликатна питања: „Зашто да ми који смо најгоре прошли у овом рату немамо оно право које има Француска, која је релативно много боље прошла од нас, већ и због факта да је мањим делом била инвахирана”, те „Колика је стварна разлика између (Србије) и Белгије (а на нашу штету) кад се има у виду да је Белгија купила по Немачкој силне предмете”. Коначно, и „Италија је сама то свршила по Аустрији”. С посебним револтом критиковао је Савет четворице поводом утврђивања износа ратне штете, питајући „на основу чега решава Савет Четворице о томе са колико ће процената која држава учествовати у накнади штете”. По његовом мишљењу, Савет четворице није могао да почне да решава ово питање пре него што би се за сваку земљу појединачно одредио степен штете и утврдили односи.⁵⁵

Никола Пашић с оваквим ставовима није могао изаћи пред чланове Врховног савета, због чега је Кости Стојановићу наложио да на основу меморара напише посебну ноту, али „скраћено, само факта и оно што је најнужније да се факта објасне”, којом би било тражено „све оно на шта имамо права тражити и што је и Белгија тражила”.⁵⁶ Међутим, док је нота била још у припреми, Савет четворице је престао да позива опуномоћене делегате на своје консултативне седнице. Југословенски представници су од тада могли само „чекати на позив и свраћати пажњу Вишем савету четворице да их позива у седнице кад се та питања буду решавала”.⁵⁷

Француски министар финансија Лушер је 24. априла, у присуству представника Француске, Енглеске, Америке, Јапана, Белгије, Србије, Португалије и Бразила, „саопштио услове” Савета четворице за уговор о миру са Немачком који су се тicali репарација: одбачени су накнада ратних трошкова и конфискација непријатељских добара; предвиђено је оснивање Сталне комисије за решавање питања репарације ратних штета у коју би као стални чланови ушли представници четири велике силе и Белгије, а остале заинтересоване државе имале би право учешћа само када се расправља о питањима која се њих тичу и то без права гласа. За победничке државе је предвиђено да у року од шест дана по потписивању уговора о миру са Немачком поднесу Сталној репарационој комисији спискове ствари које је Немачка однела са њихове територије, укључујући стоку, оруђа, алат итд. Од овога су изричито изузета саобраћајна средства с обзиром на то да су их савезници већ купили по Немачкој. Предвиђено је и да Немачка одмах по потпису уговора о миру исплати 20 милијарди марака у готовом новцу и натури.⁵⁸

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ Н. Пашић – К. Стојановићу, Париз, 20. април 1919, АЈ, 336-46-III/1206.

⁵⁷ Н. Пашић – К. Стојановићу, Париз, 22. април 1919, АЈ, 336-46-V/4687.

⁵⁸ Лушеру – за Савет четворице, Париз, 25. април 1919, АЈ, 336-78-I/373; К. Стојановић – Јовану Т. Марковићу, Париз, 25. април 1919, АЈ, 336-39-I/1297.

Прелиминари за мировни уговор са Немачком били су неповољни за Србију једнако као и уговор о примирју. Коста Стојановић и Милош Савчић одмах су преко министра Лушера реаговали код Савета четворице због неравноправног третмана Србије. Тражили су да и она као Белгија добије једно место у Сталној комисији за репарације с пуноправним гласом, будући да је и „Србија била нападнута од Аустро-Угарске и остала у рату до краја”, те да питање приоритета при исплати ратне одштете уђе у клаузуле мира са Немачком. Протестовали су и против одлуке да Немачка задржи сва добра однета из Србије, а Француска вагоне и остали саобраћајни материјал.⁵⁹ Јер, Немци су после рата заплењеном српском стоком надокнађивали Француској њену однету стоку, док су у исто време „поједини српски трговци куповали по Бугарској по егзорбитантну цену српску стоку”.⁶⁰ Осим тога, Коста Стојановић и Милош Савчић су предложили да се у уговор о миру са Немачком укључи једно прелазно решење – да она врати Србији све предмете које је однела из земље пре коначних одлука Сталне репарационе комисије, пошто је „ово за неке земље предвиђено у одредбама примирја од новембра 1918”.⁶¹ Предлог није прихваћен, али је министар Лушер саопштио да „Србија задржава право” да у каснијим фазама око уговора с Турском, Аустријом, Угарском и Бугарском „истакне своја гледишта за обезбеду оних права која нису довољно осигурана у уговору са Немачком”.⁶² Југословенским делегатима је обећао „да ће бити позвани и саслушани”, што је до почетка маја „остало празно обећање”.⁶³

Првих дана маја француске новине су објавиле вест „да је Белгија после многобројних усмених и писмених интервенција код Савета четворице” добила две и по милијарде из првих двадесет милијарди које је Немачка требало да плати као аконтацију ратне одштете. Ова је повластица у односу на остале земље с правом на одштету објашњена чињеницом да је Белгија „била сва поплавлена и да је тако оштећена од стране непријатеља да јој је без хитне помоћи немогућно да отпочне привредну делатност”.⁶⁴ Реагујући на ову вест, Коста Стојановић је одмах тражио од Николе Пашића да употреби сва средства која му стоје на располагању како би се и за Србију уважио исти захтев. Сматрао је како је – ако јој већ није признато право које је уговором о примирју обезбеђено за Белгију, правично да се и њој из првих двадесет милијарди ратне одштете доделе бар две и по милијарде за обнову земље, „нарочито ради набавке стоке, оруђа, алата и саобраћајних средстава”. По њему, то би била „само једна мала поправка неправде” која је Србији нанета уговором о примирју с Немачком и прилика да јој се призна исти третман који има Белгија.⁶⁵

⁵⁹ „Србија је ушла у рат са 708.000 војника, а од окупације 1916. године до свршетка рата учествовала је са 150.000 војника на Солунском фронту, па и даље после примирја 1918. била приморана повећавати свој кадар борацки од 150.000 на 260.000 људи ради спречавања надирања болшевиизма” (*Истио*).

⁶⁰ К. Стојановић – Н. Пашићу, Париз, 3. мај 1919, АЈ, 336-46-III/1482.

⁶¹ Лушеру – за Савет четворице, Париз, 25. април 1919, АЈ, 336-78-I/373.

⁶² *Истио*.

⁶³ К. Стојановић – Ст. Протићу, Париз, 3/9. мај 1919, АЈ, 336-78-II/411.

⁶⁴ К. Стојановић – Н. Пашићу, Париз, 3. мај 1919, АЈ, 336-46-III/1482.

⁶⁵ *Истио*.

Југословенској делегацији није било познато шта је Белгија тачно добила, нити на који начин, због чега се економско-финансијска секција обратила Михајлу Пупину, који је тада боравио у Паризу и одржавао контакте с врхом америчке делегације. Секција га је упознала са југословенским захтевима у вези са ратном одштетом, нарочито у погледу аконта, указујући му на „најважније тачке на које треба скренути пажњу америчким делегатима с којима је он у вези, а и господину Вилсону ако буде с њим разговарао”.⁶⁶

Сусрети Михајла Пупина с утицајним члановима америчке економско-финансијске секције Б. Барухом и Мак Кормиком и представником америчког Министарства финансија Норманом Дејвисом расветлили су неколико ствари. Ратна одштета коју је требало да плати Немачка „распоређена је тако да највећи део припада Француској, Енглеској и Белгији”, док би у случају Краљевине СХС, Италије и Румуније одштета више била наплаћивана од других поражених земаља. По том принципу је и подељено првих двадесет милијарди немачке одштете. Чим је то сазнала, Белгија је „предузела најенергичније кораке” и од Савета четворице одмах затражила да се њена прва одштетна рата повећа на две и по милијарде. Право на накнаду штете јој је признато, али не и приоритет. Савет четворице је удовољио белгијском захтеву за повећање прве одштетне рате, „на тај начин што су јој Француска и Енглеска уступиле делове накнаде њима додељене”, што је био „један приватан споразум између њих, а не одлука Конференције мира”.⁶⁷

Саговорници Михајла Пупина су изразили жаљење што Америка „не може повећати [српски] део, премда би то радо учинила”, јер ни њој самој није ништа припало из првих двадесет милијарди немачке одштете. Истакли су да се „на конференцији мира Америка сва заложила за мале државе”, међу којима је била и Краљевина СХС, те да „у овој својој акцији она наилази на велике тешкоће од стране извесних савезника”. Ипак, била је спремна да настави тим путем, „чак и на ризик да њене делегате каменицама отерају из Париза”.⁶⁸

Американцима је било познато да је Краљевини СХС била неопходна брза материјална помоћ. По њиховом мишљењу, у постојећим околностима за то није било другог излаза „но да се обрати приватним америчким банкама”, од којих је могла да на подлози будућих репарација добије зајмове за обнову. Штавише, америчка влада је била спремна „дати на знање својим банкарима да нема ништа против тих операција”, а Краљевина СХС је с америчке стране могла „рачунати на највећу предусретљивост”.⁶⁹ У погледу југословенских захтева, међутим, разговори Михајла Пупина са америчким делегатима нису донели никакав напредак. Напротив, у југословенској економско-финансијској секцији само су учврстили већ постојеће песимистичко уверење: да су комерцијални банкарски кредити на подлози будућих репарација једини начин да Краљевина СХС брзо дође до средстава за обнову.

На тези да је Србија у горем положају од Белгије, у српској јавности створено је уверење да ће Србија обезбедити „правичну и потпуну накнаду”,

⁶⁶ К. Стојановић – Ст. Протићу, Париз, 3/9. мај 1919, АЈ, 336-78-II/411.

⁶⁷ *Истио.*

⁶⁸ *Истио.*

⁶⁹ *Истио.*

због чега је вест да накнада штете није добијена изазвала велико узнемирење у земљи, поготово отуд што је „Белгија у том погледу постигла најлепше резултате”, док Србија у прелиминарима мира са Немачком није ни споменута. Незадовољство је расло како у Привременом народном представништву тако и међу становништвом. После десетак дана узбуне, реаговао је и председник владе Стојан Протић, наложивши Николи Пашићу да се ангажује око пријема у Савету четворице, а потом да појединачно посети америчког председника Вилсона и британског премијера Џорџа Лојда. Од њих је требало да тражи: 1) да се Србији признају „ратни трошкови који ће се пребити за дугове које је за време рата начинила код савезника”; 2) да јој се хитно „врати сва стока, пољопривредне справе и остали предмети које су Немци и остали непријатељи одузели...”; 3) „да нам се на име аванса на рачун будуће накнаде штете дају бар две милијарде ради обнављања привредног живота који је сад потпуно умртвљен...”; и 4) да се Краљевини омогући учешће „са решавајућим гласом у комисијама које предвиђају прелиминари мира и које ће решавати о висини и о врсти накнаде за учињене штете”.⁷⁰ Такве захтеве су великим савезницима поднеле и друге мале земље, али су биле одбијене.

У коначној верзији уговора о миру са Немачком једино су Белгији признати ратни трошкови и приоритет при исплати одштете, с образложењем да је у рату „оштећена повредом једног међународног уговора” чији су гаранти биле велике победничке силе. Захтеви Србије и Црне Горе су одбијени, јер је „питање аванса било питање приоритета, које је једино и искључиво дато Белгији из истих разлога из којих су признати и њени ратни трошкови”. Србији је удовољено једино у погледу укључивања у Сталну репарациону комисију. У формалном смислу то је био добитак, али је практично значило да ће још дуго морати да чека на репарације, најпре док „комисија утврди висину одштета појединих земаља које имају право на репарацију штете”, а потом и „проценте с којима ће поједине оштећене државе учествовати у репарационом фонду који ће исплатити Немачка са својим савезницима”.⁷¹

После потписивања уговора о миру са Немачком у јуну 1919. године изгледало је да ће обнова Краљевине СХС у прво време зависити првенствено од страних кредита. Међутим, финансијски услови после рата су то онемогућавали, а и односи међу победничким земљама су у међувремену погоршани. По оцени Косте Стојановића, долазило је време „дугих материјалних и моралних криза” и „неправичних експлоатација при санирању ратних штета”.⁷²

⁷⁰ Ст. Протић, Београд, 13. мај 1919, АЈ, 336-46-III/1672.

⁷¹ „Резултати последњих преговора у Паризу о накнади штете”, *Демократија*, год. II (12. фебруар 1920); Архив САНУ, Заоставштина К. Стојановића, 13620/13.

⁷² К. Стојановић, „Економско снажење Краљевства СХС после европског рата”, 157.

REPARATIONS POLICY OF THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND
SLOVENIANS AT THE PEACE CONFERENCE
(JANUARY–JUNE 1919)

by

DUŠAN M. ILIJIN, PhD
Belgrade, Serbia

SUMMARY: In World War I Serbia suffered proportionally the biggest material and demographic damage. At the Peace Conference in Paris, the Kingdom of SCS asked to be given preference in collecting a part of the war indemnity, particularly from Germany, because of its need for a quick economic recovery. For the Yugoslav delegation, this became the main objective in their reparations policy. However, the great victorious powers did not support this request, because they themselves, being “affected by the war more or less”, were in significant financial problems, and each of them tried to ensure as much as possible for their side. By mid-1919 the Kingdom of SCS did not manage to ensure fast compensation of the material damage that they had counted on – either in the form of partial restitution from Germany, or based on “withdrawal of various goods from the allies based on loans” that would be repaid from future reparations. This resulted in the fact that the economic situation in Serbia remained almost unchanged even half a year after the armistice.

KEYWORDS: Peace Conference in Paris, reparations policy of the Kingdom of SCS, armistice agreement with Germany, preference in war indemnization, advance payment, restitution

Др МИРА РАДОЈЕВИЋ
Универзитет у Београду,
Филозофски факултет,
Београд, Србија

ДРАГИША ВАСИЋ И СОВЈЕТСКА РУСИЈА¹

САЖЕТАК: Анализирајући погледе Драгише Васића, адвоката, политичара и великог српског књижевника, на Совјетску Русију, те указујући на сложеност тог односа, покушали смо да овим радом укажемо и на једну важнију истраживачку потребу: отклањање сазнајних празнина у разумевању истог проблема у круговима српске грађанске левице. Рад смо писали на основу књижевних и других радова Драгише Васића, његових савременика, мемоарске и историографске литературе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Драгиша Васић, српска грађанска левица, Први светски рат, револуционарни покрет, комунисти, југословенска држава, Совјетска Русија, Други светски рат

За разлику од историчара књижевности и књижевних критичара који су у мноштву радова писали о Драгиши Васићу, углавном изразито повољно вреднујући његово стваралаштво и неизоставно бар помињући његова идејно-политичка опредељења,² историчари му још увек нису посветили потребну истраживачку пажњу. Међу најважнијим разлозима за постојање тог „дуга” налази се чињеница да су историјски извори о политичком ангажовању Драгише Васића недовољни и нејасни, пре свега у питањима која изазивају највише недоумица, будући да су везана за његов став према Совјетској Русији и недоказане претпоставке о контактима са совјетском обавештајном службом. Сигурно је једино то да је у периоду између два светска рата припадао групи интелектуалаца и политичара чији су погледи према друштву и уређењу југословенске краљевине били наглашено критични, укључујући и незадовољство због одбијања државних врхова да успоставе

¹ Делови овог текста објављени су на руском језику у: Мира Радоевич, „Сербские левые и Советская Россия. ‘Туманы’ Драгиши Васича”, [у:] *Из историје Србије и русско-сербских везај 1812–1912–2012*, Москва 2014, 191–209.

² Сажету библиографију радова о Драгиши Васићу вид. у: *Српски биографски реченик*, 2, Нови Сад 2006, 85–86.

дипломатске односе са Совјетским Савезом.³ У изворима и историографији они се доста често називају *грађанском левицом*, која – као веома широк појам – обухвата интелектуалне и политичке кругове разноврсног порекла. У већини случајева били су чланови грађанских политичких странака, које су у својим програмима прокламовале, а у политичкој пракси покушавале да остваре напредне идеје свог времена, нарочито идеју демократије. Не ограничавајући је на захтеве за политичке и грађанске слободе, веровале су да треба да буде надограђена и употпуњена залагањем за социјалну правду и у социјалном смислу праведније друштво. За те су се идеје залагали и страначки неангажовани интелектуалци, који су – уверени у појединачну одговорност за свет око себе – настојали да дају лични допринос борби за хуманије друштвено уређење. Такви левичарски ставови приближавали су их социјалдемократским и социјалистичким, а потом и комунистичким групама и странкама. С друге стране, постојање ових сродних политичких погледа не значи да се може говорити о њиховој хомогености, нити о пристајању уз поборнике револуционарних промена. Напротив, управо је слобода интелектуално-политичког размишљања утицала на разноликост ставова.

Неуједначеност политичког мишљења уочљива је и у односу према великој руској држави. До Првог светског рата, на пример, млађи српски интелектуалци, за разлику од преовлађујућег русофилског опредељења старијих политичара, најчешће су се негативно изјашњавали о руском самодржављу и апсолутизму Николаја II. Политичке узоре имали су у демократским западноевропским државама, тежећи да Краљевину Србију унапређују према тим обрасцима. Истовремено, уздизали су руску уметност и културу, поштовали заједничке православне традиције и полагали наде у сталност руских интереса на Балкану, гледајући у њима моћну препреку немачком и аустроугарском продору на Исток. Руска револуција створила је безброј запитаности и смутњи. Док су једни с гнушањем пратили револуционарни радикализам, други су показивали разумевање, уверени да је његов настанак трагична последица вишевековне обесправљености и социјалне неправде.

Таква различитост још више је продубљивана у послератним годинама, на шта је утицало више чинилаца: тешки социјално-економски проблеми

³ О овом проблему више: Вук Винавер, „Југословенско-совјетски односи 1919–1929”, *Историја XX века VII* (1965), 93–186; Исти, „Прилог историји југословенско-совјетских односа 1929–1934”, *Историјски гласник I* (1965), 3–59; Исти, „Спољнополитичка позадина успостављања југословенско-совјетских дипломатских односа 1940. године”, *Зборник за друштвене науке Мајице српске* 45 (1966), 5–60; Исти, „Прилог историји југословенско-совјетског зближења 1940–1941”, *Историјски гласник I* (1966), 3–59; Исти, „Пашић, радикали и питање успостављања југословенско-совјетских дипломатских односа (1919–1926)”, *Преглед* 9 (1967); Ладислав Деак, „О питању нормализације политичких односа Југославије према СССР-у у годинама 1933–1937”, *Историја XX века IX* (1968), 245–291; В. Винавер, „Неуспех тајних југословенско-совјетских преговора 1934–1938. године (Једна значајна етапа у немачком освајању Подунавља)”, *Зборник Мајице српске за историју* 3 (1971), 28–84; Исти, „КПЈ и балканска политика Југославије 1929–1934”, *Balkanica* 3 (1972), 437–454; Исти, „Југословенско-совјетски пакт од априла 1941”, *Историјски гласник I* (1973), 7–87; Исти, „КПЈ и спољна политика Краљевине Југославије 1939–1941”, *Прилози за историју социјализма* 9 (1974), 45–142; Бранко Петрановић, „Субјекти југословенско-совјетских односа 1941–1945”, *Зборник Мајице српске за историју* 39 (1989), 55–70; Исти, „Успостављање југословенско-совјетских односа 1940”, *Зборник Мајице српске за историју* 46 (1992), 87–100.

новостворене југословенске државе, разочараност бивших ратника, суочених с безобзирношћу оних који су усред националног страдања увећавали своја материјална богатства и осигуравали друштвене позиције, први национално-политички спорови око питања државног уређења, угрожавање демократских принципа, почетак рушења илузија о југословенству. Таквом многоструком незадовољству треба придодати и противречно мишљење о питању успостављања редовних дипломатских односа са Совјетском Русијом и сагледавања промена које су се у њој одиграле. Упоредо с крајње одбијајућим ставом владајућег режима, на челу с краљем Александром, јављале су се потпуно супротне тенденције и то не само у оквиру КПЈ и међу симпатизерима комунистичког покрета. Временом, све више је растао број интелектуалаца и политичара који су се интересовали за збивања у Совјетској Русији, негодујући како против страног интервенционизма, тако и против антисовјетске хајке у југословенској краљевини и тврдокорности државних управљачких структура. Почетком 30-их година, порасту незадовољства доприносила је и агресивност фашизма, која је налагала сабирање свих демократских снага. У ситуацији у којој је КПЈ морала да делује строго илегално, грађанска левица углавном је била та која је давала јавну подршку свим залагањима за промену односа према Совјетском Савезу. Испољавајући таква расположења, у исто је време продужавала традицију критичког мишљења у српској нацији и спремности на сукоб са недемократским режимима.

Наведени проблеми могу се сагледати и на примеру судбине Драгише Васића (1885–1945), адвоката, српског књижевника и политичара, чији су животни путеви и опредељења колико јединствени у свом трагизму, толико карактеристични за бројне друге интелектуалце, сламане у изазовима и искушењима свога доба.

Васпитаван у патријархалној породици у којој су неговане традиционалне вредности, Драгиша Васић је већ током ране младости испољавао „патриотску спремност” да се укључи у ослободилачку мисију која се почетком XX века постављала пред млађе српске нараштаје као најважнији национални задатак. По речима једног његовог проучаваоца, био је „склон да дубоко у себи усвоји налоге времена”, укључујући и нужност личног жртвовања зарад националног ослобођења Срба у Турском и Хабзбуршком царству.⁴ У ратове, најпре балканске, а потом и Први светски, ушао је као „одушевљени националист”.⁵ Шестогодишње ратовање, међутим, учествовање у великим биткама, повлачење преко Албаније, рањавања, суочавање са рђавим војним старешинама, несавесним политичарима и монархијом, која је без милости кажњавала најоданије официре, изазвали су у њему дубоке душевне промене. Остајао је патриота, уверен у високе моралне квалитете српске нације, али је поколебана била његова вера у политичко и војно уређење земље, у руководећу елиту и исправност њене политике. На тежњу да свет после рата буде уређен праведније и хуманије надовезали су се снажни утицаји настали

⁴ Мило Ломпар, „Профил Драгише Васића”, [предговор у:] Драгиша Васић, *Црвене магле*, Београд 2005, 6.

⁵ Слободан Јовановић, „Драгиша Васић. Предговор *Ушћуњеним кандилима*”, [у:] Д. Васић, *Црвене магле. Критичари о Драгиши Васићу* (пр. Гојко Тешић), Београд 1990, 127.

избијањем руских револуција. Завршетак рата, несређеност југословенских прилика и огорченост због различитих злоупотреба власти убрзо су га учинили једним од оних бивших ратника који нису могли да се не осете превареним и изданим. Тражећи одушка нагомиланим утисцима и јаким осећањима која су га готово гушила, почео је да пише, најпре књигу *Карактер и менталитет једног поколења* (1919), а затим оштре политичке чланке у дневном листу *Проџрес* (1920), који је сам покренуо и у коме је бескомпромисно критиковао неправду, корупцију, профитерство, протекционаштво, заборављање идеала. Врло брзо, овај доказани патриота и јунак ослободилачких ратова стављен је на листу државних непријатеља и кажњен упућивањем на двомесечну „војну вежбу”, током које је гушена албанска побуна. Суочен с још једним драматичним искуством, написао је више текстова о српско-албанским односима, обједињеним потом у књизи *Два месеца у југословенском Сибиру* (1921). У Београд се вратио као писац, који је за само неколико наредних година и најстроже књижевне критичаре задивило оригиналношћу и убедљивошћу своје писане речи, тим јаче што јој је извор добрим делом био у личном доживљају, и страсним саживљавањем с несрећама својих јунака. „Та саосетљивост и та болећивост г. Васића”, сматрао је Слободан Јовановић, давала је његовим приповеткама „једну скоро руску црту”.⁶ С обзиром на то да је *Проџрес* био забрањен, публицистичко-политички рад продужио је писањем за *Рејублику*, гласило опозиционе Југословенске републиканске странке, подједнако оштрог критичара монархије, политичких неслобода, социјалне неједнакости и обесправљености. Није прошло много времена пре но што јој је и формално постао члан, нашавши се у друштву убеђених републиканаца, који су своју политичку начелност доказивали, поред осталих активности, протестима против забране деловања КПЈ, а – будући да је међу њима било више адвоката, и пружањем правне помоћи комунистичким активистима на све учесталијим судским процесима. Крајем 1921. и почетком 1922. године сам Драгиша Васић био је други адвокат првооптуженог Спасоја Стејића на Видовданском процесу, вођеном против учесника атентата на регента Александра Карађорђевића.⁷

Тим новим везама у својој политичкој-професионалној делатности и таквим животним опредељењима задуго је сврстан међу левичаре који „ко-

⁶ „Г. Васић”, написао је даље Слободан Јовановић, „није од оних људи код којих се осећање приповедачког позива јавља услед читања туђих списа, и који, пре него почну писати, имају у глави један књижевни идеал. Г. Васића начинио је приповедачем сам живот. Он је добио у рату сувише јаке утиске, који су га сувише тресли и мучили; он је почео писати да би се тираније тих утисака ослободио [...] Он се бацио у своје приповетке са свом својом личношћу; излио у њих све своје сумње, све своје боле и сав свој гнев” (Исто, 131–132). По мишљењу Станислава Винавера, врсног познаваоца српске и југословенске књижевности између два светска рата, једна од приповедака Драгише Васића („Ресимић добошар”) представљала је преломну појаву у приповедачкој литератури, а он сам припадао је најзначајнијим послератним писцима и то овим редом: Слободан Јовановић, Драгиша Васић, Мирослав Крлежа, Милош Црњански, Тин Ујевић (Станислав Винавер, „У одбрану наше књижевности”, *Идеје* I/23 (20. април 1935), 5; Исто, „Кривице нашег Универзитета”, *Правда* XXXII/11224 (25. јануар 1936), 7. Вид. и: *Зли волшебници. Полемике и џамфлеји у српској књижевности 1917–1943.* (пр. Г. Тешић), књига трећа (1934–1943), Београд – Нови Сад 1983, 174, 230–231.

⁷ Вид.: Коста Николић, „Драгиша Васић. Скица за портрет националног револуционара”, *Историја 20. века* I (1997), 98.

кетирају” са КПЈ. Ови грађански интелектуалци, пре свега републиканци, иако горко незадовољни стањем у земљи, ипак су ретко постајали њени чланови. Комунистима су их приближавали антимонархијски погледи и залагање за социјалну правду, упоредо с поштовањем које су осећали због спремности ових да гину за своја уверења. На другој страни, као демократе, нису пристајали на било коју диктатуру, па ни на диктатуру пролетеријата. Такво се расположење може видети и код Драгише Васића. Долазећи у додир са комунистима и бранећи их на судским процесима, појачавао је лично интересовање и за дешавања у Совјетској Русији, земљи снова и нада свих револуционара. Разочаран многим негативним појавама којима је био сведок у југословенској држави, кроз ликове својих јунака најнепосредније је изражавао таква своја размишљања и дилеме.

Алексије Јуришић, централна личност Васићевог романа *Црвене магле* (1922), такође учесник српских ослободилачких ратова, кога су уништени нерви чак одвели у душевну болницу, замишљен над смислом „људске кланице” на Солунском фронту, слутио је, на пример, „да је од свега овога што се ради(ло) у овом грозничавом кртичаку доле, једино добро оно што је она наша велика сеструшина Русија свршила.” „Тако ми бога јединога”, мислио је, „само је оно добро, а све ово друго је ништа. А ја не знам управо шта је све она радила, само осећам да је неко велико, и широко чишћење било и да се тамо хтело да човечанство не мили.” После рата, без посла и куће, понижавајуће сиромашан, сав у грозници, непрестаном сукобу мисли, огорчењу и незнању да ће поново моћи да живи животом достојним човека, Алексије Јуришић само је потврђивао оне болне запитаности и наде које су му током рата свом тежином притискале мисли и осећања: „И опет ја не могу а да не слутим: како је једино добро оно што је она наша велика сеструшина урадила, јер једино тамо не видим оног старог црвљивог намештаја и соба ми се њена чини чудом проветрена.”⁸

Удаљавање од рата и женидба 1924. године са Наташом Александровном, руском емигранткињом из племићке породице генерала Чернишевског, сродили су Драгишу Васића са најугледнијим припадницима руске емиграције, што је само појачало љубав према Русији.⁹ Истовремено, све разгранатији адвокатски послови, помало су смиривали његово бунтовништво. Ово се одражавало како на његов књижевни рад, тако и на лагано удаљавање од грађанске левице. Други му немири пак нису давали спокој. Оживљавајући интересовање за руску историју и културу, жудео је да се отисне пут ове далеке земље, да сам види, осети и чује шта се тамо збива. Напокон, одлуку је донео 1927. године, спремивши се, као и бројни други интелектуални и

⁸ Д. Васић, *Црвене магле*, 102–103, 117.

⁹ Сећајући се дружења, разговора и узајамних посета, његов пријатељ Мирослав Крлежа записао је у јулу 1942. у свом дневнику: „Пиротски ћилимови, миндерлуци, икона са кандилом, изнад улазних врата духовски вјенчићи, ту, у овом православном дому, слави се крсна слава, ту се сваке недеље иде на богослуженије у Ружицу цркву, ту се служи патријархална кафа са слатким, а Драгишина старица мајка двори посјетнике из круга руске емигрантске креме (Врангел, Деникин, Голнишев-Кутузови). Драгишина Наташа блиста својим шармом, прољетном свјежином своје љепоте, мила руска дјевојка, волио сам Драгишу...” (Мирослав Крлежа, *Дневник 1933–1942*, Сарајево 1977, 105).

политички знатижељници из Европе и света, да присуствује великој прослави десетогодишњице Октобарске револуције.

Русија је у то време, како је писао Бранислав Миљковић, привлачила социологе, економисте, уметнике и новинаре, све оне који су желели „да осматре нове организације живота, да проуче или осете живот стваран на другачијим основама и у другачијим односима но по Европи.” У Русију су одлазили пријатељи и непријатељи, они који су тражили „дубље одговоре” или „ловили сензације”. Била је у средишту интересовања, подстакнутог побуном против „дегенерисаних система и застарелих калупа” у којима је живела Европа. У њу се отуда гледало „са вером и сумњом”, страхом и стрепњом. Насупрот том европском интересовању, у југословенској краљевини се о Русији најчешће ћутало, „као да се тамо не замећу нове основе животу, које човечанство воде на прекретницу.”¹⁰ Уређење совјетске државе представљано је или у „најцрњим бојама или се уопште прелазило преко њега као да тај свет ништа не значи.” Јер, непријатељски став који је заузет према КПЈ пренесен је на целу Совјетску Русију. И тако је, по речима Сретена Стојановића, српски народ, „сувише тесно везан са руским народом”, отцепљен од њега, остајући без икакве везе с његовим „стварањем и прогресом”. „Све се свело на Русе у емиграцији”, нагласио је. „Заборавља се да је руски народ још у Русији и да никакви режими неће бити у стању да од њега створе други народ са другим особинама, као што никакав систем неће моћи угушити нашу прастару сродност са Русима.”¹¹ Многи југословенски интелектуалци осећали су, такође, да је недопустива равнодушност „према томе да ли ћемо довека задржати непомирљив став посматрача који не жели да схвати проблеме и дубоке потресе једног силног народа.”¹²

Вођени снажним унутрашњим побудама и неодрживом знатижељом, из „интелектуално свежег” међуратног Београда¹³ у Русију су се заједнички упутили млади директор *Полиџике* Владислав Рибникар (1900–1955), угледни вајар и један од првих професора на Академији ликовних уметности Сретен Стојановић (1898–1960) и Драгиша Васић. Били су различитих година и различитог социјалног порекла, али су им жеље биле истоветне.¹⁴ Сва тројица оставили су забележене утиске и импресије. Владислав Рибникар

¹⁰ Бранислав Миљковић, „Две наше књиге о Русији”, *Српски књижевни гласник* (СКГ), књ. XXIV, бр. 4 (16. јун 1928), 302.

¹¹ Сретен Стојановић, „Утисци из Русије од Драгише Васића”, [у:] Д. Васић, *Црвене магле*, 364.

¹² Бошко Новаковић, „Утисци Драгише Васића о данашњој Русији”, [у:] Д. Васић, *Црвене магле*, 368.

¹³ Јара Рибникар, *Живот и прича*, I–II, Београд 1988, 21.

¹⁴ По речима Јаре Рибникар, њен будући супруг, Владислав Рибникар, француски ђак, акционар *Полиџике* и материјално богат човек, отишао је у Совјетски Савез „да напише неке истине о тој земљи [...] Чланци су били сензационални јер се тада још увек говорило да ‘комунисти једу малу децу’. Њему су веровали. Био је издана једне поштене грађанске лозе” (Исто, 40). Сретен Стојановић пак, син православног свештеника из Босне, васпитаван је у кући у којој су Русију замишљали „као нешто наше али лепше, веће, православније, ближе Богу и снажније од свега што је швапско и турско.” Као припадник револуционарне „Младе Босне”, осуђен је после Сарајевског атентата 1914. и држан у затвору све до 1917. године. Уметност је студирао у Бечу и Паризу, а потом стигао у Београд (Сретен Стојановић, *Сећања на младост 1904–1922*, Београд 1997).

их је објављивао у *Полиџици*, Сретен Стојановић у *Новосиима*, а Драгиша Васић у *Времену*. По повратку у земљу, Сретен Стојановић и Драгиша Васић преточили су их у мање књиге.¹⁵

Најузбуђенији био је, чини се, Драгиша Васић.¹⁶ Нестрпљив, жељан сазнања, испуњен надама, али и страхом да неће видети и разумети „оно ново” што се већ одиграло и што би тек требало да се одиграва, давао је маха својим емоцијама, верујући да изражава и сву ону безрезервну љубав коју су Срби, иако им је искуство често говорило другачије, неговали према руском народу: „Је ли ме обузело узбуђење и какво је оно сад, кад знам и кад сам свестан да муњевито јурим тамо где сам толико жудео да допрем, у чудне, у неприступачне и необичне моје магле. Узбуђење што ме је обузимало било је очевидно, и било је велико. И док је воз јурио кроз Пољску ја сам га тумачио и осећао га у оној правој и радосној срећи стварања за које ми никад не би била довољна снага израза. Мислио сам, питао сам се, одговарао сам али просто: у детињству, у раној нашој младости, онда кад незнајасмо шта хоћемо а за нечим нејасно жуђасмо, у оној дубокој и тамној дубини, и пре пијанства од руске литературе, све више смо залазили у године, зар је у нама било осећања тако привлачног и снажног као ова носталгија? Зар се други, осем нас, ма кад и ма где њоме толико узбуђивао, руском земљом, руском брезом крај које пада Пушкин, руском зимом, руском тројком или музиком самовара? Шта је то дубље, дирљивије, племенитије и боље у нама од ове љубави тако меке и нежне, обасјане затим творевинама великих писаца, и од оне чежње тако неодољиве за ширином и бескрајним пространством? И питао се, и одговарао сам: да није баш из те душе ова душа нашег народа и природа нашег човека, коју се толико старамо да откријемо?”¹⁷

Током двомесечног боравка у Русији, понекад загрцнут од љубави коју је осећао према сабраћи, а понекад и разочаран јер је сан о Русији био лепши од стварности, Драгиша Васић и његов стални сапутник Сретен Стојановић доживљавали су много од онога о чему су сневали: искреног руског човека, музику самовара, лепоту руске зиме, непојамно богатство музеја, снагу позоришних представа, сусрет са историјом. У Русији су били два месеца, посматрајући „до клонулости” све што су стигли и могли. „Нико нам ништа није могао наметнути”, написао је Драгиша Васић, „нико нас није могао заварати, свуда смо улагали пуну сумњу. Четворним очима гледали смо све што смо гледали.”¹⁸

Тешко је не запитати се одакле је проистекла толика пажња, одговорност да се руски саговорници с разумевањем саслушају, а потом подједнако велика обавеза да се стечене импресије што објективније пренесу нестрпљи-

¹⁵ С. Стојановић, *Импресије из Русије*, Београд 1928; Д. Васић, *Уџици из Русије*, Београд 1928.

¹⁶ Тешко је рећи колико је на његову одлуку, поред свих других разлога, утицао и Мирослав Крлежа, у то време већ чувени књижевник, који је у Русији био 1925. године и потом објавио књигу својих утисака (*Излећ у Русију*, 1926). Драгиша Васић и он били су дуго година блиски пријатељи, од 1919. до 1933–1934. (Вид.: М. Крлежа, *нав. дело*, 105–106; Енес Ченгић, *С Крлежом из дана у дан*, књига 1, Загреб 1985, 112, 133, 180–183, 240–241; књига 2, 48, 244, 254–255; књига 3, 252; књига 4, 160, 214).

¹⁷ Д. Васић, *Уџици из Русије*, 5.

¹⁸ *Истио*, 86.

вој, новости жељној домаћој публици, ускраћеној за сазнања о Русији. „Требало је бити у нашој кожи”, готово је узвикнуо Драгиша Васић. „Дошли смо у земљу коју волимо, у којој никад раније нисмо били. И дошли смо у земљу о којој смо најсупротније и најразноврсније слушали и читали. Опседнути смо, међутим, заветом да својој земљи понесемо најпоштенији извештај, најисправније обавештење.”¹⁹

Управо из тих разлога, Драгиша Васић је присуствовао локалним прославама, слушао говоре и неизбежно певање „Интернационале”, разговарао о законодавству, интересовао се за систем управљања, положај жене и омладине, просветну и здравствену политику, културно уздицање радника, однос према пораженим класним снагама. Одлазио је у села и затворе, музеје, позоришта и галерије, дечија одмаралишта, фабрике, радничке домове. Посматрао је људе на улици, њихов ентузијазам или незадовољство, слушао разговоре, питао и посматрао. Понегде је видео блато и беду, а на другом месту беспрекорну хигијену, сјај и полет. С тугом је слушао одрицање од Бога. У разговору с преживелим члановима старе генералске породице, којој је носио писма руских рођака из Београда, сазнао је да нису сви поражени „класни непријатељи” одбијали сарадњу с новим властима, те да су постојали они који су им пришли – „приспособили се”. Од некадашњег царског официра чуо је да су се многи и „преваспитали”. Та два сазнања оставила су на њега посебно снажан утисак, уверавајући га да се у Русији стварају ново друштво и нови човек. На то га је упућивала и увереност да се за културни рад са фабричким и другим радницима много чини и да је то једна од највећих брига државне управе. Елан, који је превладавао над мрзовољом и осећајем поражености, као и убеђење да је новом руском човеку духовни напредак на првом месту, стварали су исти учинак. Али, да је тај човек, сложен, интиман и противуречан, и даље задржао своју „руску душу” уверило га је неколико изненађујућих, тешко објашњивих тренутка, доживљених за време позоришне представе „Дани Турбиних” Михаила Булгакова.

Током извођења сцене у којој је један млад глумац, допадљиве појаве и свежине која је зрачила невином чистоћом, обучен у беспрекорну униформу питомца Кадетског корпуса, кристално јасним гласом запевао „Боже цара храни”, у публици се десило и видљиво осетило нешто неочекивано: „Сва лица била су у једном једином изразу: изразу једне ретке и до суза дирљиве нежности. У оном комешању и узнемирености, у пуној уздржљивости, било је очигледно јасно: да је појава овога младића у униформи, сахрањеној пре десет година, давно заборављеној, пробудила у њима једно дирљиво осећање на нешто што је заувек nestало, што је старо, али ипак њихово.”

„Све ово се десило муњевито и неочекивано”, додао је Драгиша Васић, „и ја сам посматрао њихову забуну повећану гласом овога детета што је толико искрено љубило свога цара. Као да се један од другог плаше, гледаху се они кришом, пазећи да се ово осећање не примети, као стидећи се себе самих. Брзо су се умирили и мало после, истога овога вечера, само у другој сцени, плескали су они живо и одушевљено победи над белима.”²⁰

¹⁹ *Исџо*, 50.

²⁰ *Исџо*, 62–63.

Да ли је заиста било тако или је Драгиша Васић, непрестано узбуђен, надражених нерава и преплављен утисцима, видео и онога чега није било, не можемо поуздано знати. И то је, међутим, указивало да о ономе што је тако жудно гледао, преузимајући претежак терет да схвати величину руске драме, његови утисци никада нису били црно-бели. Напротив, свуда је истицао сложеност историје и текућих прилика. Подсећајући, на пример, на најдрастичније показатеље социјалне неправедности царизма, наглашавао је да ни најогорченији противници савременог поретка нису порицали њено постојање: „Јер кад човек зна, јер кад се човек упозна са тим безбројним устанцима, свим тим побунама аристократа, радника и војника, започињући од Декабриста па до Лењина, и кад се увери какве су све вредности биле жртвама оних владавина тако неопростивих и неисцрпних погрешака, онда му се ужасна експлозија Револуције чини само једном природном и неизбежном неминовношћу. У исто време човек осећа да се не може двоумити о владавинама, које су против себе имале и биле подигле једног Пушкина, једну плејаду из Крјепосног Права, Народњака или ону из Народне Воље, једнога Достојевског или једнога Толстоја.

А сваки пут кад сам из оног музеја излазио, ја нисам могао а да не помислим: како је све оно што је доживео могао доживети само онај народ [...]

Иза ове прошлости [...] дошао је хаос, наишло је једно од највећих и најкрвавијих Плаћања што га је Историја забележила [...]

Пред нашим очима, скоро помућеним, кретала се, гужвала, борила, мрцварила и уништавала, сва та разјарена људска стихија у незапамћеном пожару свих страсти, свих намера, свих прохтева, праваца и стремљења. Понекад пуна смисла и разумљива, понекад без сваког смисла и потпуно неразумљива развијала се, заплитала и мрсила, расплитала и решавала ова уистину јединствена борба белих, црвених и свих боја, а у свој својој сложености класа, група, интереса, веровања, мишљења и предрасуда, у оној сложености којом се може одликовати само Русија и од које се мутио наш ум.

Ето тај хаос, ту епоху метежа, прво и пре свега, потребно је да себи представи сваки онај, који би хтео да, у колико је то могуће, замисли ову Русију коју испитујемо, Русију данашњице.”²¹

После два месеца упијања најразличитијих утисака, гледања у магле и метеже, у себе, своје запитаности, снове и сумње, Драгиша Васић је с олакшањем закључио да је остварио циљ због којег је кренуо у Русију и који му је на почетку пута изгледао не само толико велики да га је тешко било остварити, него га чак и јасно представити. Непрестано ношен јаким емоцијама, с усхићењем је забележио: „... ово *што* сам видео, чему сам сад *присуси*твовао, *то* је *нешто* оџромније и бескрајније, *то* је *меш*еж духовни, *то* је *меш*еж *историски*, *то* је *меш*еж *човечански* (истакнуто у оригиналу – прим. М. Р.). То је кључ до кога сам толико жудио да дођем, кога сам ево пронашао и са којим отварам она тајна врата за која сам већ веровао да ће још дуго предамно остати затворена.”²²

²¹ *Исшо*, 48–50.

²² *Исшо*, 75.

Враћајући се из Совјетске Русије, Драгиша Васић је разумевао чак и револуционарне методе које се примењују ради убрзанијег напретка, а за друштвени прелом који се тамо одигравао тврдио да је незабележен у историји. „И сад, ако ми спадамо у слаботиње ове епохе”, додао је, „недостајаће нам чак и нерава да ове муке рађања гледамо отворених очију!

Па ипак, напуштајући Русију, ми смо између других понели и уверење: да нико нема права презирати незапамћене а позитивне напоре које смо видели да се тамо улажу. Са тим уверењем прешли смо њене границе и са њим се понова нашли на другој страни, оној коју познајемо несравњено боље.”²³

Подразумевајући под том другом страном западноевропски свет, Драгиша Васић је у њему видео духовну празнину, људе жељне материјалног богатства и непрестане забаве, лажни сјај и „духовно гробље”.²⁴

У сопственој отаџбини пак наишао је на сличну кризу морала и осећања, питајући се чиме ће, каквим успесима (?) и у каквој атмосфери југословенска држава прославити своју десетогодишњицу. Књигу коју је потом објавио прихватили су радознали читаоци и сами жељни да се упознају са променењом руском државом. Приказивачи књиге признавали су му искреност, неспорну жељу да што више види, а у описивању виђеног буде што објективнији. Уочавали су јака осећања којима је његов узбудљиви текст био прожет, љубав према руском човеку и руској литератури, бригу за будућност руске државе, словенску (српску) способност да разуме Русе.²⁵ Из досадашњих истраживања није нам, међутим, познато какав је одјек његова књига имала у круговима КПЈ и њених симпатизера, односно да ли су комунисти, неспремни да уваже било какву критику стања у Совјетској Русији, били незадовољни и оним ретким критичким деловима књиге у којима се, на пример, говорило о заосталим селима, благу и мраку, броју „беспризорне” деце, гладнима, дугом периоду који ће бити потребан да ново друштво савлада своје проблеме. Јер, са сличном је резервом, па и отвореним подсмехом, дочекано његово излагање о пролетерским песницима, онима који су покушавали да стварају нову, друштвено ангажовану, по форми и садржају другачију литературу, с циљем настанка „истинске уметности”.

Убрзо по изласку књиге утисака са путовања по Совјетској Русији, Драгиша Васић је у том додатку свог већ објављеног политичко-књижевног путописа испунио претходно дато обећање да ће писати и о песништву. Када је то и учинио, на прво је место ставио Максима Горког, назвавши га правим претечом пролетерске литературе, у чијем је стваралаштву било „пуно здраве, животне и бунтовничке снаге као и саучешћа према пониженима и увређенима”. Иако је истим чланком показао да доста добро познаје стваралаштво других пролетерских песника, издавачку политику књижевних часописа и најзначајније представнике појединих смерова, сматрао је да се из „средине многобројних пролетерских песника није још истакао ниједан истински и велики таленат”. По његовим речима, Русија је у том тренутку и даље оче-

²³ *Исјо*, 103–104.

²⁴ *Исјо*, 104–105.

²⁵ Вид.: Б. Миљковић, *нав. дело*, 302–305; С. Стојановић, „Утисци из Русије од Драгише Васића”, 364–367; Б. Новаковић, *нав. дело*, 368–370.

кивала „новога песника из народа, рођеног усред највећих душевних мука, усред крви и суза”.²⁶ Исто мишљење изнео је и неколико година доцније, 1934, у *Идејама* Милоша Црњанског, написавши да совјетска књижевност није достигла значај класичне руске књижевности.²⁷

Тих се година већ увелико говорило како се Драгиша Васић, после смиревања емоција, и поред несумњиве љубави према Русији и Русима, удаљавао од тамошње комунистичке власти, пре свега због личне неспремности да прихвати совјетско уређење и диктатуру пролетеријата. Штавише, да га је у том ставу учвршћивало управо искуство стечено на путу у Русију. С друге стране, био је све даље и од неких некадашњих политичких пријатеља. Иако је у првој половини 20-их година важио за узданицу републиканског покрета и принципијелне опозиције, почео се кретати ка политичко-националној десници и конзервативизму. На ово је утицао како радикалан став КПЈ према судбини југословенске државе, заснован на диктату из Москве да је као „Версајску творевину” треба по сваку цену разграђивати, тако и њен однос према српској нацији коју је поистовећивала са српским „владајућим грађанством”.²⁸ И поред тога, није одбијао да повремено помогне оптуженим комунистима. Према сећању Мирослава Крлеже, захваљујући његовој интервенцији код генерала Петра Живковића, тадашњег председника владе, 1931. године од сигурне смрти спасен је угледни комуниста Ђука Цвијић, као и други чланови КПЈ.²⁹

Упркос таквим поступцима, могуће чињеним због пријатељства према молиоцима или сентименту према сопственој прошлости, његов је живот у 30-им годинама био далеко другачији него у претходној деценији. Адвокатска канцеларија, смештена у најужем центру Београда, чији је био власник, запошљавала је десетак адвоката и била међу највећима у Србији. Постао је члан ПЕН клуба и масонске ложе, а од 1933. године и дописни члан Краљевске академије наука. И даље одан идеји социјалне правде, близак српској левичарској интелигенцији, у политичком се погледу приближавао групама изразитог националног опередељења, због чега је чак сматран конзервативцем. У овоме, међутим, није био усамљен, с обзиром на то да су се и неки други, претходних година авангардни писци, попут Станислава Винавера или Милоша Црњанског, враћали политичком традиционализму и српским националним проблемима. Године 1937. учествовао је у стварању Српског културног клуба (СКК), постајући један од његових потпредседника, а две

²⁶ Д. Васић, „Пролетерски песници”, *СКГ*, књ. XXV, бр. 1 (1. септембар 1928), 26–32.

²⁷ Наведено према: М. Ломпар, *нав. дело*, 23. Критикујући овакве његове погледе, Радован Зоговић му је, с позиције припадника „нове литературе”, пребацивао сарадњу са Милошем Црњанским, кога су готово сви левичари сматрали десничарем који преко свог часописа *Идеје* исповеда и фашистичке склоности. Оспоравао је његов књижевни таленат, а веровање да припада најзначајнијој групи српских писаца великом заблудом. С великом дозом ироније звао га је „пророком” и „јасновидцем” (Радован Зоговић, „Идеје’ и продуценти ‘идеја’”, *Преглед* II/1–2 (22. мај 1935), 5; Исти, „Варианте једне политике”, *Наша сиварносћ* II/5–6 (1937); *Зли волшебници, Полемике и њамфлети у српској књижевности*, књига трећа /1934–1943/, 182–185, 309–310).

²⁸ Вид.: *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, том II, *Конџреси и земалске конференције КПЈ 1919–1937*, Београд 1949.

²⁹ Е. Ченгић, *нав. дело*, књига 1, 181, 241; књига 4, 160.

године касније и уредник његовог листа *Српски глас*, преко кога се најодлучније залагао за осигурање интереса српске нације у југословенској држави.³⁰ Упоредо с таквим ангажманом, пред сам улазак Краљевине Југославије у Други светски рат у Београду је примећивана његова повезаност са совјетским посланством, чиме су оживљене непроверене оптужбе по којима је током боравка у Совјетској Русији био „заврбован” од стране совјетске обавештајне службе. Када је после окупације и распарчавања Југославије формирана немачка анкетна комисија, са задатком да утврди одговорност за организовање 27-мартовског пуча, Мирко Косић, један од испитиваних, изјавио је: „Драгиша Васић је одржавао чврсте везе са совјетским послаником у Београду, Плотњиковим, и ја сам чврсто убеђен да је његово непријатељско држање према кнезу [Павлу Карађорђевићу – прим. М. Р.] било инспирисано од стране Руса. Сам Васић рекао ми је једном приликом у разговору, да Совјетска влада држи кнеза за свог веома опасног противника и да пажљиво прати сваки његов корак.”³¹

Повратак национализму, односно брига за угрожено српство, одвели су овог републиканца и противника династије Карађорђевић у лето 1941. године у штаб Драгољуба Драже Михаиловића, коме је постао први, а за дуже време и најзначајнији политички саветник и заменик („Чича 2”), члан Централног националног комитета и већа „Тројице”, које је у случају смрти вође покрета требало да преузме руковођење. Мада се од средине рата повремено удаљавао од главне четничке команде и изражавао незадовољство многим појавама, и даље је сматран за најважнију политичку личност. Према сопственом сведочењу, у сукоб са другом важном личношћу четничког покрета, Стеваном Мољевићем, дошао је и због разлика у схватањима спољнополитичке оријентације покрета. Док је Стеван Мољевић заступао потребу ослонаца на Велику Британију, Драгиша Васић је излаз тражио у сарадњи са Совјетском Русијом, верујући како је Србима неопходна њена подршка. О Русији и светосављу говорио је и приликом отварања четничког конгреса у селу Ба, крајем јануара 1944.³²

Без његових оригиналних дневничких бележака, за сада изгубљених и непознатих, немогуће је говорити и о веома озбиљним, такође тешко проверљивим тврдњама, насталим убрзо после његове смрти у априлу 1945, по којима је Драгиша Васић свих ратних година био „руски човек” у штабу Драже Михаиловића. Почетком 90-их година XX века око ових се индиција водила нека врста стручне и публицистичке полемике. Међу првима јавно ју је износио Мирослав Крлежа, рекавши свом саговорнику Енесу Ченгићу како су „неки поуздани људи”, на основу „низа аргумената” казали да је Драгиша Васић „цијело вријеме (био) руски човјек у Дражиној команди.” Осим тога, пред сам крај рата, за њега се у Београду распитивао лично Александар Ранковић, први човек обавештајне службе нових власти, напомињући да је

³⁰ Вид.: Љубодраг Димић, „Српски културни клуб између културе и политике”, *Књижевности*, бр. 9–10 (1993), 858–903; Небојша А. Поповић, *Слободан Јовановић и југословенска држава*, Београд 2003, 211–232.

³¹ Наведено према: К. Николић, *Историја равногорског покрета 1941–1945*, књига 3, Београд 1999, 330.

³² *Исто*, 337, 339.

разговарао са његовом женом и да би из више разлога било добро да му се „прогледа кроз прсте”. „Занијемо сам”, казао је Мирослав Крлежа, знајући за улогу коју је Драгиша Васић дуго имао у четничком покрету. „Чуо сам да се причало како је [...] био руски агент код Драже. Знао сам и за његову прошлост и све око њега. Какве је рачуне сводио овдје, с Васићевом женом, Александар Ранковић, то мени није било јасно. У сваком је случају неку трговину направио. Међутим, у међувремену Васића су убили тако да од тих обећања није остало ништа.”³³

Убрзо потом, у својим, на српском језику први пут објављеним ратним мемоарима, Милован Ђилас је написао како се сећа да је крајем рата тајна служба „испољавала изузетно интересовање за Васића”, те да су јој биле познате разлике између њега и Драже Михаиловића, везане за ставове према грађанском рату и сарадњи са окупаторима.³⁴ Много мање опрезан, Владимир Дедијер је тврдио да је Јосиф Висарионович Стаљин, „на основу ранијих веза”, у штаб генерала Михаиловића послао и књижевника Драгишу Васића, „резидент(а) једне совјетске обавештајне службе у Београду”, о чему „постоје уверљива документа”. Штавише, и сам је Дража Михаиловић признао 1946. године да је имао сталну везу с Москвом, те да ју је одржавао и 1945, када је прекинуо везе с Енглезима и Американцима. Титу су пак још пре рата биле познате везе „србијанске деснице с Москвом”.³⁵

С тврдњом Владимира Дедијера сложио се и Антун Духачек, један од руководилаца југословенских обавештајних служби, настојећи да докаже како је Драгиша Васић био совјетски агент, који је у штаб Драже Михаиловића дошао снабдевен руском радио-станицом, као „шеф обавештајног центра за Србију”.³⁶ Побиијајући ове наводе, његова кћерка Татјана Васић Јанићијевић одлучно их је демантовала, назвавши их „небулозама”, „неозбиљним тврдњама” и „провидним измишљотинама” о којима се „не може озбиљно ни расправљати”.³⁷ Одговарајући јој, Антун Духачек се позивао на писање Владимира Дедијера, коме је наводни извор био управо Јосип Броз Тито, потом на Мирослава Крлежу и, нарочито, на изјаву Милоша Минића, који се налазио у Титовој пратњи приликом његовог првог сусрета са Дражом Михаиловићем, 19. септембра 1941. у Струганику. Према овом сведочењу, Драгиша Васић, који је био у групи Михаиловићевих пратилаца, поздравлио је Тита његовим илегалним именом „Валтер”, показујући да му је познат

³³ Е. Ченгић, *нав. дело*, књига 1, 183; књига 2, 254–255.

³⁴ Износећи разговор који је о Драгиши Васићу водио са књижевником Добрицом Ћосићем, Милован Ђилас је навео како је тек тада сазнао да је Васић био одлучни противник сарадње са окупатором. Јер, „Ћосић је, припремајући свој роман *Деобе*, открио у архивима Васићева писма у којима овај указује да је четнички покрет осуђен на пропаст с првом пушком коју добије од окупатора противу партизана. А из Србије, по четничком слому у Црној Гори, Васић је писао Дражи да је Србија за четнике политички изгубљена, јер да су у њој превласт добили наредници и завели сулуди терор. Седам таквих писама Ћосић је дао књижевнику Мирославу Крлежи...” (Милован Ђилас, *Револуционарни рай*, Београд 1990, 263–264).

³⁵ Владимир Дедијер, *Велики бунџовник Милован Ђилас. Прилози за биографију*, Београд 1991, 323.

³⁶ *Полићика експрес*, 26. јануар 1992. и 7. фебруар 1992.

³⁷ Наведено према: Антун Духачек, *Историјска обавештајца. Устој и пад југословенске обавештајне службе*, Београд 1992, 232.

идентитет првог човека КПЈ и партизанског покрета. После рата, Јосип Броз је Добрици Ћосићу причао да му је тај разговор са Драгишом Васићем био „најнепријатнији у животу”, а спомињао га је и пред другим људима.³⁸

Слично супротстављеним мишљењима о природи односа који је Драгиша Васић имао са совјетским службама, савременици и историчари се не слажу ни око важних детаља његове погибије у пролеће 1945. Иако већина сматра да су га на изразито суров начин умориле усташе, заједно са групом четника Павла Ђуришића, у литератури се помиње и убеђење да су га погубили партизани, којима није био познат његов прави идентитет.³⁹

Цео живот Драгише Васића, од првих дилема, испољених крајем Првог светског рата и у првим послератним годинама, а потом у тражењу одговора на важна питања одређивања према отаџбини, патриотизму и нацији, смислу жртве, идеји социјалне правде и тежњи за хуманијим и праведнијим друштвом, па све до трагичног краја био је испуњен том унутарњом несмирености, ломовима, нејасноћама и *маглама*, тако честом речју у његовим текстовима. У магли је у многоме остао и његов став према Русији. Досадашње познавање односа српске грађанске левице, иако непотпуно, ипак допушта мисао по којој се нико од других српских интелектуалаца и грађанских политичара левичарског опредељења није толико као он мучио да заузме један конкретнији и трајнији став. Истовремено, међутим, преко ове његове личне историје и њених дилема може се сагледавати сложеност размишљања и расположења целих генерација, које нису могле да „иду са комунистима”, али ни да у својим начелним опредељењима буду против Совјетске Русије. Историја им често није праштала, нити допуштала право на заблуде и погрешке. Сам Драгиша Васић проглашен је за ратног злочинца марта 1945, а потом рехабилитован у децембру 2009. Много пре тог судског епилога, његово књижевно дело стизало је до читалаца и било уважавано од књижевних критичара.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

DRAGIŠA VASIĆ AND THE SOVIET RUSSIA¹

by

MIRA RADOJEVIĆ, PhD
University of Belgrade, Faculty of Philosophy,
Belgrade, Serbia

SUMMARY: Analyzing Dragiša Vasić, a lawyer, a politician and a great Serbian writer, and his personal views on the Soviet Russia, as well as pointing out the complexity of this relationship, we also tried to use this paper to signify an even more important research necessity: filling the cognitive emptiness in understanding the same problem within the Serbian civil left wing circles. This work has been done according to the literary and other works by Dragiša Vasić, his contemporaries, memoir and historiographic literature.

³⁸ *Истио*, 233; К. Николић, *Историја равногорског покрета 1941–1945*, књига 3, 334.

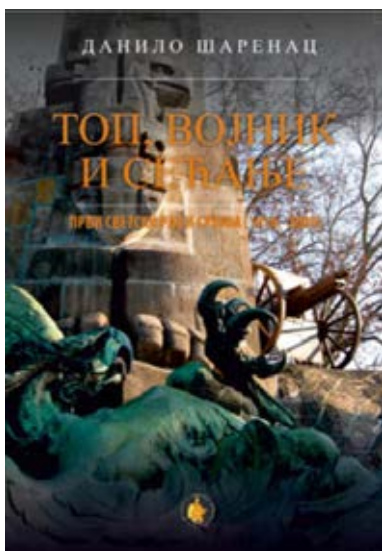
³⁹ Вид.: *Истио*, 341–342.

KEYWORDS: Dragiša Vasić, Serbian civil left wing, World War I, revolutionary movement, communists, Yugoslav state, Soviet Russia, World War II

¹ Parts of this text have been published in: Мира Радоевич, „Сербские левые и Советская Россия. ’Туманы’ Драгиши Васича”, *Из истории Сербии и русско-сербских связей 1812–1912–2012*, Moscow 2014, 191–209.

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ И СРБИЈА

(Данило Шаренац, *Топ, војник и сећање: Први светски рат и Србија 1914–2009*, Београд: Институт за савремену историју, 2014, 277 стр.)

У години обележавања стогодишњице од почетка Великог рата српска историографија је постала богатија за велики број нових наслова који су изнова приступили његовом проучавању. Међу њима се издваја књига др Данила Шаренца, научног сарадника Института за савремену историју, која представља његову измењену и допуњену докторску дисертацију, одбрањену под називом „Први светски рат и Србија. Технизација ратовања и култура сећања 1914–2009.” Књигу чине три међусобно повезане целине преко којих је аутор приказао настанак и ратну историју српске артиљерије, трагичну судбину српских регрута, ратне успомене војника и њихов положај као ратних ветерана, уз приказ процеса настанка колективног сећања о Првом светском рату. Домаћа историографија до сада

није показивала посебно интересовање за културу сећања на догађаје из Првог светског рата, чиме је себи ускратила могућност да сву сложеност рата посматра из „много животописнијег угла”. На сличан начин је проучаван процес модернизације и његов утицај на српско друштво, који је у овој књизи сагледаван паралелно са културом сећања уз истовремена поређења и анализе. Сâм аутор се у раду ограничио на 2009. годину, сматрајући да је она довољно удаљена од 2014. у којој се одиграо „*комеморативни бум*”, што по њему заслужује студију посебне врсте.

Индустрију и светску економију на преласку из XIX у XX век захватила је Друга индустријска револуција, праћена трком у наоружавању империјалистичких сила. У оваквим околностима техничка открића брзо су проналазила своју примену што је довело до подстицања масовне индустријске производње, а мирнодопској употреби неретко је претходила војна. Међу првим индустријским постројењима у Кнежевини Србији била је тополивница у Крагујевцу, где је 1853. године изливен први српски топ, а како би војска имала обучене артиљерце нешто раније је основана Артиљеријска школа која је прерасла у Војну академију. Током борбе за обнову независности паралелно је текао процес који је имао за циљ да Србији обезбеди независност приликом набавке војне опреме. Колико је ово било важно показало се отварањем тзв. „Топовског питања”, које је потресало Србију у периоду 1904–1906. године. Први део књиге доноси преглед дешавања везаних за решавање питања преоружања и модернизације српске артиљерије, које је прерасло у политичку аферу са једнаким утицајем на унутрашњу и спољну политику, при чему је проузроковала неколико криза владе и могућност абдикације краља Петра I Карађорђевића. Куповина топова била је велики испит српске политичке и економске елите, односно

њиховог уверења да је дошло време да се изађе из подређеног економског положаја према Аустроугарској монархији. Истовремено, аутор скреће пажњу да је куповина топова представљала први озбиљан посао нових власти, конституисаних у данима после Мајског преврата, а да се одвијао у атмосфери оптерећеној наслеђем прошлости. Закључивањем кредита са Француском омогућена је куповина Шнајдерових топова, док је преостали део новца био намењен даљој изградњи железнице. Исправност владине одлуке била је потврђена већ у балканским ратовима, где су нови топови српској војсци донели одлучујућу превагу током борби са непријатељем. У тој борби дошло је до срастања топа и човека у једно и настанка својеврсног култа везаног за моћ српске артиљерије, због чега је несташница артиљеријских граната током јесени 1914. године изазвала пад морала код српског војника. На занимљив начин је приказан топ као ратни плен, односно одговорност и срамота којој је војник и официр био изложен у случају да изгуби оружје. Веза топа и човека поново долази до изражаја приликом уништавања српске артиљерије на уласку у Албанију, те је потресне сцене растанка са топовима описала и неколицина књижевника у својим делима. Топу као симболу независности и војних победа, аутор супротставља слике разарања и повреда насталих од стране дејства артиљерије, које су пак биле „сведене поново до санитаризоване” зарад стварања слике топа као пријатељске машине без које би изостале славне победе српске војске.

Друга целина књиге посвећена је трагичној судбини српских регрута мобилисаних 1915. године, чије је страдање било последица низа пропуста српских власти. Питање српских регрута из 1915. године према мишљењу аутора спада у „суштинска питања о размерама и границама српског отпора у Првом светском рату”. Одлука о регрутацији младића рођених 1896–1900 (стрости од 15 до 19 година) донета је крајем октобра 1915. године од стране владе. У тренутку када је започело повлачење српске војске и када је постало јасно да ће рат потрајати, Никола Пашић је сматрао да ће ти младићи врло брзо стати у борбене редове српске војске, а с друге стране није желео да их остави непријатељу. Број мобилисаних младића који су умрли током повлачења кретао се између 30.000 и 40.000, услед чега је 1916. године министар војни отворио истрагу чији је званични назив био „Истрага о упропашћивању регрута у Албанији”. Резултат истраге је било навођење имена 17 официра који су имали највећу одговорност у страдању регрута, али

је уместо покретања судског поступка смењен иследник пуковник Станко Цветковић. Истрага је потом настављена под потпуковником Милошем Константиновићем, који је доживео исту судбину као његов претходник. Увидевши да војска не жели да истрагу спроведе до краја, политичари су у Народној скупштини захтевали формирање Анкетног одбора. После његовог формирања спроведена је трећа истрага о трагичној судбини регрута која је дошла до сазнања о постојању случајева стрељања регрута од стране војске. Истрага је обустављена 1920. године, а у јавности се ово питање смело спомињати само „дискретно”. Кривцима се није могло судити највероватније отуда што је постојала одговорност највишег војног и политичког врха.

Последњи део књиге аутор је посветио феномену везаном за повратак војника мирнодопском животу после дуготрајног рата. Српски ветерани из Великог рата су се по повратку домовима суочили са великим разарањима којима је земља била изложена. Врло брзо забележен је пораст насиља свих врста, од којих су најбројније биле пљачке, хајдучија и убиства из освете. У највећем броју случајева приликом обрачуна се користила бомба са којом су ветерани вешто руковали. Истовремено, са демобилизацијом је отпочела борба ветерана за њихова права у материјалном и моралном смислу. Ветерани су покушавали да их остваре преко Удружења резервних официра и ратника, основаног у периоду од 1919. до 1922. године. Једна од најважнијих активности удружења односила се на неговање успомена из рата, у чему су се смењивале „духовна потреба за утехом, страх од заборава и губитка тековина стечених у рату”. С друге стране, сећање на рат било је предмет пропагандне и идеолошке манипулације у сврху прокламованог југословенства или исказивања неповерења према ратним противницима.

Активности удружења аутор је приказао преко неговања успомена на комите, прикупљања историјске грађе, сећања на одбрану Београда 1915. године, подизања споменика браниоцима Београда на Новом гробљу, обнове цркве Ружице на Београдској тврђави, која је имала улогу војничке цркве. Однос државе према ратним традицијама приказан је преко питања бриге о војничким гробљима, од којих је посебно био илустративан случај српског војничког гробља Тије на периферији Париза. Првобитан план уређења гробља био је врло амбициозно замишљен, укључујући и подизање споменика. Није, међутим, остварен због сукоба између различитих фракција у удружењу, а гробље Тије

је на крају скромно уређено од стране Француза. Слична ситуација се поновила и приликом подизања Ратничког дома у Београду, после чега је дошло до распада удружења, које је доживело неуспех у решавању „ратничког питања“.

Завршетком Другог светског рата и променом друштвеног поретка у Југославији догађаји из Великог рата изгубили су водеће место. Однос према њима је пролазио кроз више фаза током друге половине XX века. Почетна фаза донела је уклањање великог броја спомен обележја и потискивање сећања на значајне датуме који су замењени онима везаним за партизански покрет; затим је уследило признавање заслуга ратних ветерана када су носиоци Карађорђевог звезде изједначени у правима са носиоцима Партизанске споменице, да би седамесетих и осамдесетих година дошло до пораста интересовања јавности за теме Првог светског рата. Према мишљењу социолога Тодора Кулића, историјско памћење обликују три главна идејна чиниоца – култура сећања, историјска наука и примарно искуство, с којима се аутор слаже и истиче да су сва три елемента доминирала српском јавности у једном временском периоду XX века. У процесу контроле политичке моћи друштвено сећање има веома важну улогу, а Први светски рат је представљао један од неколико историјских догађаја који су крајем осамдесетих година послужили националном уједињењу. У процесу формирања културе сећања аутор као најважније моменте види снимање играног филма *Марш на Дрину*

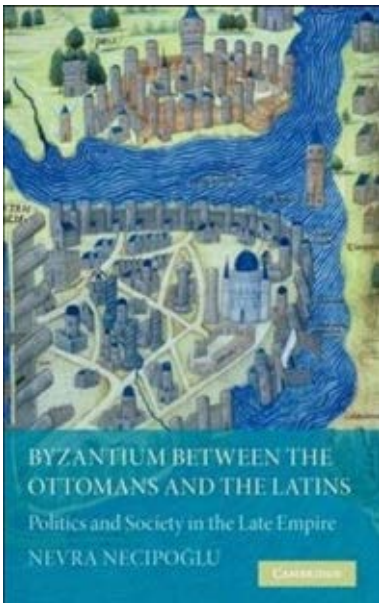
(1964), појаву романа *Време смрти* (1972–1979) књижевника Добрице Ћосића у коме се износи његова идеја „да Србија добија ратове, а губи стечене тековине у миру“, као и објављивање збирки сећања *Голгоџа и васкрс Србије* (1971) и *Солунци говоре: овако је било* (1979). На примеру ових дела може се сагледати колико је Први светски рат важан догађај за српски народ у „доживљавању сопственог идентитета и историјске улоге“.

У својим закључним разматрањима аутор још једном указује на значај топа који је за многе српске сељаке представљао први сусрет с једним техничким средством, чиме је артиљерија постала једно од средстава којим се модернизовало друштво. Истицањем у први план успеха артиљерије губило се из вида страдање осталих родова српске војске, а међу њима и српских регрута током 1915. године. Њихова трагедија била је избрисана из српског канона Великог рата још у доба Краљевине СХС/Југославије, а временом је прича о регрутима полако нестајала из сећања. Настанак културе сећања везане за Први светски рат карактерише више почетака и одсуство континуитета, због чега аутор сматра да су споменици и материјални остаци добили већи значај и важност у Србији него у осталим државама које су учествовале у овом сукобу.

Књига Данила Шаренца свакако заслужује пажњу стручне и шире јавности, с обзиром на то да нуди могућност увида у неке од мало познатих аспеката учешћа Србије у Великом рату.

Др Предраг М. Вајаџић, историчар
Бачка Паланка

ВИЗАНТИЈА ИЗМЕЂУ ОСМАНСКОГ ЦАРСТВА И ЗАПАДА
(Nevra Necipoğlu, *Byzantium between the Ottomans and the Latins: politics and society in the late empire*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009, 374 pg.)

Византијско царство у XIV и XV веку било је суочено са бројним спољашњим и унутрашњим изазовима, пре свега грађанским ратовима, епидемијом куге, освајањима српског цара Душана, довођењем у вазални положај према Османлијама после Маричке битке 1371. године. Некадашњој империји коју су сада чиниле само слабо повезане апанаже са центром у Цариграду остао је само формални престиж.

Невра Неципоглу уочила је да су, ипак, недовољно истражени политички ставови који су се појавили у различитим сегментима византијског друштва као одговор на османску експанзију иако постоји изванредан број студија о позновизантијској историји и

њеним односима са страним силама. Кроз своје дело, *Byzantium between the Ottomans and the Latins: politics and society in the late empire*, ауторка је настојала да покаже каква су решења према османској опасности налазили људи из различитих делова византијског друштва у различитим регијама. Такође је испитиван и однос према другим страним силама у атмосфери политичке и војне нестабилности, грађанских ратова и спољне опасности у XIV и XV веку. Ова књига проишла из докторске дисертације одбрањене на Универзитету Харвард 1990. године а први пут је објављена 2009. године и представља прву детаљну анализу византијске политике према Османском царству и државама Западне Европе у XV веку. Књига је подељена у четири дела, укупно има десет поглавља и хронолошки обухвата период од 1370. до 1460. године. Географски су обухваћени Солун, Цариград и Мореја. Поред ове студије Невра Неципоглу је аутор бројних чланака о позновизантијском друштву, економији и политици. Такође предаје историју на Босфорском универзитету у Истанбулу и била је уредник *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, Leiden – Boston, 2001 (Византијски Цариград: Споменици, топографија и свакодневни живот).

У уводном делу подељеном на два поглавља, дат је преглед коришћених извора и постављени су главни циљеви студије који се првенствено састоје у успостављању веза између политичких ставова и друштвено-економских фактора. То се пре свега односи на утицај византијско-османских сукоба на економски и друштвени живот у Солуну и Цариграду и њихов утицај на политичке ставове различитих сегмената градске популације. Поред овога треба укључити и анализу друштвених и економских последица у Солуну и Мореји након губитка великог дела територија које су освојиле Османлије, са

посебним нагласком на политичке ставове земљопоседничке аристократије. Ауторка наглашава да је термин проосмански и пролатински највише коришћен да значи људе који су активно подржавали или се противили Османлијама или Латинима а избегавала је ове термине у случајевима где су Византинци показивали наклоност једној или другој страни из разлога као што су сиромаштво, глад или рат. У овом случају треба говорити о помирљивим ставовима и истаћи специфичне околности које су водиле људе да усвоје одређене политичке позиције. Термин Латин у овој студији се употребљава за западне Европљане, поготово за Италијане, док се у византијској пракси више употребљавао да значи припаднике католичке цркве.

У другом поглављу се посматра положај Византије након IV крсташког рата и дугорочне последице овог догађаја. Са историјске дистанце освајање Цариграда 1453. године чинило се као неминовност после 1204. године стога што је византијска држава била територијално умањена и економски и финансијски исцрпљена. С друге стране грађански ратови су олакшали османску експанзију јер су се завађене стране окретале њима за помоћ. Међутим, ауторка сматра да би узроке пада требало сагледати у оквиру дугорочних последица поменутог похода, начина освајања Османлија и званичне политике Византије према Османском царству, западним силама и папству. Последње питање ће бити разрађено у наредним поглављима. Под дугорочним последицама крсташког похода наводи се пре свега децентрализација власти јер је пред налетом османске опасности византијска централна власт била неспособна да превазиђе подељеност провинцијских управника. Друга последица која је оставила дубок утицај на свест и идеологију Византинца су антилатинска осећања, присутна од XI века али која су се сада јавила првенствено због економских фактора. Међутим, практични и економски интереси су неке Византинце наводили на сарадњу и повезивање са Латинима који су имали одређене друштвене, економске, некад и политичке утицаје у византијским круговима. Још један у низу фактора који треба узети у обзир када се разматра узрок пада је и начин освајања Османлија који су имали добар механизам за задобијање поверења на новоосвојеним територијама. Наиме, становништво које би се добровољно предало задржавало је слободу вероисповести уз услов плаћања харача. Земљопоседници и војна елита су задржали друштвени статус заједно са слободом вероисповести, као и поседе који су улазили у тимарски систем.

Солун, преглед унутрашње историје и његових односа са Цариградом, Латинима, Османлијама и испитивање последица османског притиска на формирање политичких ставова су тема трећег, четвртог и петог поглавља. На самом почетку прегледа унутрашње историје другог града Царства налазимо да је после српских и османских освајања, нестао средњи слој јер су земљопоседници почели да се баве трговином и настао је све већи јаз између богатијих и сиромашнијих слојева. Ауторка даље објашњава да су становници морали сами да налазе начине да ратују против Османлија и да су се, исцрпљени сиромаштвом, предали 1387. године османском заповеднику. Убрзо после Ангорске битке (1402), успостављена је 1403. године византијска власт и наступио је релативно миран период али је присуство Османлија веома утицало на трговину и земљопоседе. Већина становника је сиромашила док се један мањи број обогатио трговином на веће даљине и дајући новац уз камату. Упркос овоме када је деспот Андроник 1423. године предао град Светог Димитрија Венецијанцима, јер није могао да се супростави османској опасности, сиромашнији део становништва је подржавао предају, док су богати и угледни били за удруживање са Венецијанцима. Постојала је и трећа група – исихасти, који нису хтели да се покоре ни Османлијама ни Венецијанцима. Пример је био солунски митрополит Симеон који је сматрао да треба остати послушан властима у престоници. Као закључак је истакнуто да су проосманске тенденције биле живе међу сиромашнијим становницима и такође је забележено да су многи отишли из Солуна на османске територије. Популарност политике приближавања Османлијама је расла и проширила се због незадовољства венецијанским режимом (1423–1430) пре свега због стројих мера које су имале за циљ проширивање ауторитета на црквену јурисдикцију. Према писању ауторке тада је порастао отпор монашких кругова према Западу, а са друге стране становници су знали да ће предајом Османлијама избећи ropство и да ће им бити гарантована одређена права и слобода вероисповести.

Цариград је тема шестог, седмог и осмог поглавља у којима се разматрају ставови различитих друштвених група и појединаца према Османлијама, Латинима и црквеној унији из контекста политичког, друштвеног и економског развоја у последњих педесет година постојања града. Ауторка напомиње да је друштвена структура крајем XIV века иста као у Солуну, тачније и да је овде постојао велики јаз између богатих и сиромашних.

У Цариграду су различите групе људи имале сопствене мотиве за политику окретања према Османлијама. На пример, многи високи дворски службеници желели су још више положаје на које нису могли да дођу због интрига и ривалитета на двору, док су други били незадовољни владајућим слојем али и због глади која је била присутна у граду. Ово је посебно дошло до изражаја током Бајазитове осмогодишње опсаде када су многи, изнурени немаштином прелазили на територије под османском влашћу. Оскудне залихе хране највише су користили богати а поред овога постојала је тенденција великог раста цена хране, земљишта и винограда. Цене пшенице су биле од три до седам пута веће него пре и после опсаде. Влада није могла да помогне грађанима, а наведен је илустративан пример да је *василевс* (грч. *Βασίλεις*) наредио да се уклоне две од пет златних украсних плоча са цркве Свете Софије да би се истопиле у новац. Неки грађани су остваривали зараду од продаје робе по ценама које су могли само најбогатији да приуште а нису предузимане мере због злоупотреба током опсаде, чак је и василевс Јован VII био умешан у такве активности у сарадњи са Италијанима.

У Солуну и Цариграду, уопштено говорећи, племство је било за сарадњу са западним силама, као и владајућа и интелектуална елита, богати трговци који су имали снажне економске везе са италијанским поморским републикама. Такође у сеоским пределима Солуна и Мореје земљопоседничка аристократија делила је овакве ставове док су неки земљопоседници имали помирљив став према Османлијама да би задржали своја имања или добили новац, или пак због других повластица које су могли добити. Ипак цариградско племство није чврсто заузело пролатински став све до почетка осмогодишње опсаде током које су и они претрпели велике губитке. Све до последњих година XIV века постојала је у дворским круговима релативно јака група која је подржавала политику приближавања Османлијама. Тада је пролатинска оријентација, која је кулминирала потписивањем уније на сабору у Фиренци 1439. године, добила на широј популарности међу цариградским племством. С друге стране сиромашни становници Солуна и Цариграда били су неблагонаклони према Латинима, посматрано било са економског, као према Венецији и Ђенови, или пак са религијског становишта. Становништво суочено са османским притиском организовало је неколико демонстрација у корист мирне предаје као ослобођења од опасности и невоља, али за време опсаде 1453. године нема доказа о раши-

реном или јединственом покрету за предају. Ауторка наглашава да је ово у супротности са ситуацијом у Солуну где је антилатинизам сиромашног дела становништва био повезан са предајом Османлијама али такође треба узети у обзир да су савременици писали под утиском црквене уније. Радије су поклањали пажњу односу становништва према Латинима и приказивали су ставове према Османлијама само у критичним тренуцима. Већи број људи из виших црквених слојева дао је своју подршку Унији док већина религијских група није желела да је прихвати. Политику помирења са Османлијама подржавала је и група свештеника и монаха у престоници. Један од њих, Георгије Генедије Схоларије, постаће први патријарх под владавином Мехмеда Освајача.

Последњи део студије који обухвата девето и десето поглавље, посвећен је Мореји. Ово подручје, поготово након IV крсташког рата, карактерише политичка нестабилност. Морејски архонти, земљопоседници са управним и војним дужностима, временом су стекли моћ и утицај које су користили против централне власти. Сем политичких амбиција због којих је било тешко одржати мир, њихова жеља за самосталношћу јавила се и због тенденције да се ослободе одређених обавеза према централној власти. Иако се не зна тачно које су то обавезе, претпоставља се да су то биле војна обавеза и ослобађање од плаћања пореза, тачније желели су да држе своје поседе без дужности и обавеза према власти у Мистри. Политички ставови аристократских породица према страним силама такође су имали тенденцију колебања. Било је мало породица са чврстом политичком оријентацијом, пре свега због настојања да сачувају своје материјалне интересе. Ауторка истиче недостатак информација које би нам помогле у даљем разумевању политичких ставова становника Мореје. Поред тога напомиње да сиромашнији делови становништва нису увек били проосмански оријентисани што је приказано са неколико примера из XV века. С једне стране становници Мистре побунили су се против заузећа града од стране хоспиталаца 1400. године а становници Сикиона предали су се Мурату II 1446. године, после уништења Хексамилiona. Али с друге стране забележен је и пример да су становници Патраса пребегли у области под венецијанском влашћу, а становници Монемвасије су тражили заштиту од папе када је османски владар Мехмед II освојио Мореју 1460. године. Ове разлике које се јављају у Мореји ауторка објашњава утицајем делимично различитог политичког развоја а делом

због природе османског присуства на овим просторима, тачније у одсуству сталне претње од освајања и настањивања Османлија. Стална ривалства локалне аристократије и централне власти одиграла су важну улогу у формирању политичких ставова. Неколико примера византијских породица или појединаца који су били повезани или са Османлијама или Латинима а затим променили страну или чланови исте породице који су прихватили различита гледишта, илуструју да се политички ставови не могу подвести под крут образац већ да се морају посматрати кроз целокупан процес њиховог стварања у адекватном контексту и историјском оквиру.

Студија *Byzantium between the Ottomans and the Latins: politics and society in the late empire* омогућава боље сагледавање друштвене и економске позновизантијске историје и узрока пада Цариграда под османску власт 1453. године. Ауторка је користећи бројне византијске, западноевропске и османске изворе представила политичке и религијске ставове појединаца, одређених породица и друштвених група према Османској и држа-

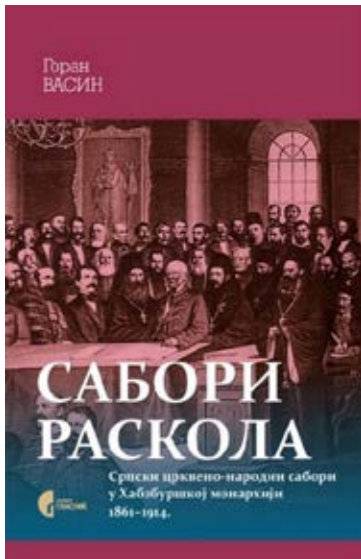
вама Западне Европе, пре свега Италији и Папској држави. Поред религијских и политичких фактора узет је у обзир економски и друштвени контекст. Истакнуто је да су варијације у политичким оријентацијама различитих група према страним силама биле у блиској вези са друштвеним тензијама које су постојале у Византији у овом периоду. Оне су резултирале различитим ставовима међу становништвом. Кад се говори о проосманским ставовима после друге половине XIV века они нису били само последица антилатинских осећања, него се могу посматрати и са аспекта религијске политике Османлија и метода освајања, прилика и материјалних користи које су могле да се добију у султановој служби. Управо због ових квалитета и методолошког приступа треба истаћи значај овог дела које представља вредан приручник за све истраживаче који се баве позновизантијском историјом.

Танија Бабовић
мастер историчар, Београд

UDC 94(=163.41)(436-89)''1861/1914''
271.222(436-89)-9''1861/1914''

СУНОВРАТ СРПСКЕ АУТОНОМИЈЕ

(Горан Васин, *Сабори раскола: Српски црквено-народни сабори у Хабзбуршкој монархији 1861–1914*, Службени гласник, Београд 2015, 816 стр.)

Интересовање за историју црквено-народних сабора, најзначајнију институцију Срба у Хабзбуршкој монархији, у српској историографији јављало се периодично, од друге половине XIX века до данас. У виду монографија обрађени су поједини или низ сабора из XVIII века, док је пажња посвећена онима из друге половине XIX и почетком XX века, у великој несразмери у односу на све оно што су представљали за Србе у време одржавања. Монографије написане о њима, до сада, само делимично дају одговоре на бројна питања која су постављана пред историчаре. Полазећи од тога, монографија доцента др Горана Васина *Сабори раскола: Српски црквено-народни сабори у Хабзбуршкој монархији 1861–1914*, представља први прави допринос на овом пољу историјске науке, јер су на једном месту сакупљена сазнања о саборима у посебном периоду њиховог развоја. Књига је настала као проширена верзија докторске дисертације, коју је аутор одбранио 2012. године на Филозофском факултету Универзитета

у Новом Саду. Поред Предговора, Увода, Закључка, списка Извора и литературе, као и Именског регистра, књига је подељена на пет поглавља, у оквиру којих су издвојене мање целине. Аутор се за писање монографије служио фондовима Архива САНУ у Сремским Карловцима и Београду, Државног архива у Будимпешти, Архива Србије, Рукописног одељења Матице српске, затим бројним збиркама објављене грађе на српском, мађарском и немачком језику, релевантном периодиком, као и низом историографских дела.

У првом поглављу, „Где је српска Војводина? Српска политика у Хабзбуршкој монархији 1860–1868.” (стр. 21–209) обрађени су Благовештенски и Сабор из 1864–1865, као и утицај Кнежевине Србије на српску политику у Хабзбуршкој монархији. Аутор је радњу Благовештенског сабора сместио у новонастале политичке оквире Хабзбуршке монархије, после пораза код Солферина и Мађенте и пада Баховог апсолутизма. Као одговор на мађарске политичке захтеве и српско незадовољство одлуком да се укину Војводство Србија и Тамишки Банат, Цар је дозволио сазивање Благовештенског сабора, који по многим питањима није показао јединство. Аутор је указао ко је више нагињао споразуму са Бечом (конзервативни, претежно старији политичари), а ко сарадњи са Мађарима (млађи либерални политичари, међу којима се издвајао Светозар Милетић). Према томе како су српски захтеви примљени у Пешти, Бечу и Загребу, аутор књиге закључује, да су и две године после одржавања Благовештенског сабора, отворена питања и проблеми на Сабору и даље остали нерешени, указујући да је став српске политичке елите за признавањем посебне територије, језика и аутономије био неспојив са мађарским решењем о једном политичком народу. У то време јерархија је била без снаге да предводи народ и наговештен је сукоб између либералних политичара на челу са Светозаром Милетићем и ње, чиме је криза политичког живота пречанских Срба само продубљена. Сукоб између јерархије и грађанских политичара најпре је добио на оштрини приликом избора патријарха Самуила Маширевића, потом покретањем питања одвајања Румунске цркве од Карловачке митрополије, и на крају, доношењем низа решења о српској аутономији. Сви ови проблеми постајали су утолико сложенији како су решавани у оквиру крупних државних проблема. Како су овако важна питања задирала у српску политику и ван оквира њеног најзначајнијег аутономног тела – Црквено народних сабора, аутор је контекстуализовао догађања на саборима са ставовима Кнежевине Србије,

као што је урадио и са положајем Срба унутар вишеструких договора у Хабзбуршкој монархији. Поред става кнеза Михаила Обреновића и Илије Гарашина на догађаје у Аустроугарској, аутор је доста речи посветио и питању учешћа српских посланика на Хрватском и Мађарском сабору.

Наредни сабори, који су почели са радом 1869. продубили су још више несагласје српске политичке елите о чему аутор говори у поглављу „Црквено-народни сабори у ери либерала 1869–1875” (стр. 213–347) које се, као и претходно, и наредно, састоји од три целине. Главна политичка тема у оквирима српске аутономије било је доношење саборског устројства. Српска народна слободоумна странка покушавала је да наметне своја решења којима би добила превагу у српској аутономији и уредила је тако да у њој има преимућство над јерархијом, од чега су се патријарх и епископи оградиле доношењем Сепаратног вогума. Аутор је указао какве је ово последице имало после смрти патријарха и постављања администратора. Иако је Сабор 1871. радио без Светозара Милетића, који је у Вацу издржавао једногодишњу затворску казну, његови текстови у *Засици* утицали су на јавно мњење и политичке ставове. Владар на крају није потврдио решење Сабора у погледу његовог Устројства, а током седница 1871. било је доста расправа о уређењу школа, поново у виду критике цркве, посебно догматике патријарха и епископа. Сабор из 1872. је распуштен због неслагања у начину дочека комесара, што је убрзо условило и промену на месту администратора Карловачке митрополије, када је будимског епископа Арсенија Стојковића заменио пакрачки Никанор Грујић. Расплет нараслих проблема уследио је на саборима 1874. и 1875. када је за патријарха уз јаку акцију Владе изабран румунски митрополит Прокопије Ивачковић, а потом написано ново Саборско устројство, које је владар потврдио 1875. Оно је било средње решење између либералских стремљења и Сепаратног вогума, али је у контексту других дешавања значило пораз Српске народне слободоумне странке, која је истовремено доживела неуспех и приликом избора за Угарски сабор. Аутор указује да је то била последица константне опозиције Светозара Милетића који није признавао одлуке Владе што је као нереална стратегија, довело до нових подела. Његова нереалност видела се и у нападима на Кнежевину Србију јер није улазила у рат са Османским царством.

У поглављу „Под стегом владе Калмана Тисе 1875–1890” (стр. 351–505) аутор је посебно пажњу посветио Херцеговачком устанку

1875. и ставу политичке елите о њему. После уласка Србије у рат са Османлијама, Милетић је ухапшен, а затвор га је психички и у великој мери, политички сломио, при чему су пукотине у његовој странци постале непремостиве. После Берлинског конгреса 1878. у политици балканских држава и Аустроугарске више ништа није било исто, а у таквим околностима почео је са радом и нови Црквено-народни сабор (септембар 1879). Аутор износи податке да се, иако су на њему световњаки имали превагу, осећао политички замор и истрошеност, те да су током седница изостали велики сукоби. Политичка јавност је узбуркана крајем 1879. Милетићевим изласком из затвора и изнуђеним пензионисањем патријарха Прокопија. Администратор, владика Герман Анђелић, покушао је, али без успеха, да Карловачкој патријашкој припоји и цркву у Босни и Херцеговини, за шта је имао подршку епископата. Већ се тада видело да црквену управу, макар и привремено, води одлучна и упорна личност. Сабор који је почео са радом крајем новембра 1881. био је изборни, а за патријарха је већину гласова добио будимски епископ Арсеније, али је при поновљеном изборном поступку горњокарловачки Теофан Живковић добио већину гласова. Франц Јозеф је одбио да потврди избор и за патријарха је јануара 1882. именовано бачког владика Германа Анђелића. И наредном периоду овакав преседан довео је до великих сукоба новоименованог патријарха са грађанским политичарима, али и унутар јерархије, јер Анђелић ни у њој није био најпопуларнији. Уз подршку Франца Јозефа и Калмана Тисе, ослањајући се на Синод, патријарх је покушао да изолује световњаке из управе Цркве. Такав патријархов став изазвао је опозициону реакцију, али га то није спречило у покушају да свој начин управе регулише – Синодалним оператом, који није прихваћен. Иако првојерарх поред свих напора и подршке Владе није успео да на Саборима 1885. и 1886. образује већину, није помишљао да одступи у својим намерама. Сабори су се одвијали у сенци појачаних мађаризаторских аспирација као и кроатизације, против које су се борили и црква и странке, али је политички живот пречански Срба добијао све јасније обележје партикуларизма, јер се управо у време око Сабора 1885. и 1886. некадашња јединствена Милетићева странка распадала, најпре 1884. издавањем нотабилитета из ње, а потом 1887. поделом на будуће либерале и радикале.

Смрт патријарха Германа Анђелића, како је приметно аутор Васин, и симболички је представљала крај једне ере у црквено-школској аутономији пречанских Срба. Нова ера

започела је изборним Сабором (1890) који је за патријарха изабрао темишварског епископа Георгија Бранковића, против кога су већ након Анђелићеве смрти радикали гласно агитовали. Саборима под патријархом Георгијем посвећено је посебно поглавље од четири целине, „Црквено-народни сабори у време патријарха Георгија Бранковића (1890–1907)” (стр. 509–684). Сви Сабори који су одржани у Бранковићево време (1890, 1892, 1897, 1902, 1906/1907) обилују оштрим расправама и великим сукобима између политичких странака, и између странака и јерархије. Патријарх је покушао да у српској аутономији поврати утицај цркве кроз Јединствени статут (1892), али како у томе није успео, против себе је још више изазвао радикале, који су га нападали на крајње недостојан начин, чак га називајући издајником народа, у контексту појачане мађаризације. Сукоби на Саборима, као и ван њих, између радикала, које је инспирисао Јаша Томић, и јерархије, доводили су до таквих апсурдних ситуација, да је по Томићевом концепту каноне и цркву требало чувати од јерархије, док је више пута тражена патријархова смењена. Политички живот пречанских Срба све је више западао у кризу, а партикуларизам олакшавао асимилаторске процесе. Сукоби који су трајали између слабих конзервативаца, радикала и либерала у периоду 1897–1902. уздрмали су српску аутономију. Промене у политичком животу десиле су се на Сабору 1902. када су радикали добили већину, наметнули своје људе у аутономним органима и загосподарили фондovima. Показало се убрзо да су они постали већи гробари аутономије и фондова него било ко пре њих. Аутор истиче да, иако су радикали били на власти, за све политичке и финансијске промашаје оптуживали су патријарха, што је доприносило суноврату српске политичке сцене.

Поглавље „Под влашћу угарске круне (1908–1914)” (стр. 687–780) посвећено је црквено-народним саборима од 1908. до Првог светског рата. Аутор је указао у каквим околностима је изабран будимски дијецезан Лукијан Богдановић за првојерарха. Пратио је његову управу Црквом, нарочито нове сукобе политичке елите и јерархије. Апострофирао је догађаје на Сабору 1910. када су радикали изгубили превласт и када се показало колико је њихова демагогија нанела штете развоју српског друштва, како и колико су финансијским малверзацијама оштетили Фондове. Политичка превирања су настављена и на Сабору 1911. чиме је све више наговештавано укидање аутономије као једно од могућих решења. Томе је допринео и сам патријарх са јерархијом, када је 1912. успео да донесе

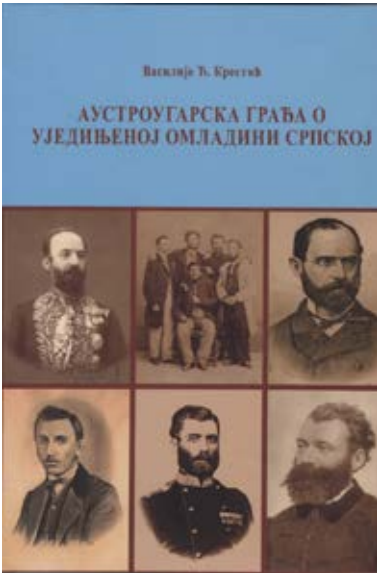
Синодално устројство слично Синодалном операту патријарха Германа Анђелића. Нарасли национални покрет и велика неслагања српске политичке елите половином 1912. довели су до укидања низа уредби српске аутономије и враћање свега на стање Сабора из 1865. тј. Царског рескрипта из 1868. Незадовољство оваквим решењем брзо је пало у сенку крупних политичких догађаја, најпре балканских ратова, а потом нестанка и смрти патријарха Лукијана (1913). Аутор је пропраatio писање српске штампе о овом догађају а све је анализирао на основу архивске грађе из Мађарског државног архива, како објављене, тако и оне необјављене. На крају, аутор заокружује свој текст подацима о покушајима сазивања црквено-народног сабора и избора новог патријарха који су прошли без одобравања власти, 1914. и у два наврата 1916.

Својим оригиналним начином тумачења догађаја везаних за црквено-народне саборе у времену друге половине XIX и почетка XX века, тј. ери када је јерархија на њима добила праву опозицију у виду световних политичара, касније организованих у политичке странке, књига др Горана Васина представља новину у српској историографији. Добро кон-

ципирана, методолошки утемељена и написана на обимној архивској грађи, периодици и релевантној страниој и домаћој литератури, она пружа потпуну слику не само црквено-народних сабора, него кроз њих и целокупног друштвеног и политичког живота пречанских Срба. Јасно је указано на све факторе који су утицали на развој политичких идеја, изнетих на Саборима, који су дошли не само од политичке елите из Хабзбуршке монархије, односно Аустроугарске, него и из Кнежевине, а потом Краљевине Србије. Поред тога, без жеље да понавља постојеће дискутабилне ставове у историјској науци, историчар Васин указао је на њихове недостатке, дајући одговоре на отворена питања, критиком митоманије и увреженог мишљења које није настало на основу научних резултата, компарацијом нових и већ познатих података, као и њиховом контекстуализацијом у угарски и шири државни оквир. С тога, како се овом књигом употпуњује слика српске историје у Аустроугарској, препоручујемо је пажњи читалачке јавност.

Др Ненад Нинковић
Филозофски факултет, Нови Сад

ДОКУМЕНТА О УЈЕДИЊЕНОЈ ОМЛАДИНИ СРПСКОЈ
(Василије Крестић, *Аустроугарска грађа о Уједињеној омладини српској*,
Матица српска, Нови Сад 2015, 343 стр.)

Зборник докумената академика Василија Крестића, *Аустроугарска грађа о Уједињеној омладини српској*, представља најновији подухват у склопу дугорочног пројекта, започетог поводом стогодишњице од оснивања Омладине, који има за циљ критичко публикавање историјске грађе о овој изузетно значајној српској националној организацији у 19. веку.

Уједињена омладина српска основана је 1866. године у Новом Саду као организација свих Срба без обзира на њихово порекло, пол, имовинско стање и држављанство. Аустријске власти су убрзо схватиле да Омладина не представља само културну организацију Срба у Хабзбуршкој монархији, већ политичко-национални покрет раширен на читавом српском етничком простору. Узимајући у обзир политичке идеје које је Омладина заступала, и које су представљале опасност по владајући поредак и политичке амбиције Хабзбуршке монархије, надлежне државне власти су посветиле велику пажњу праћењу активности чланова покрета. Надзор и континуирано праћење деловања омладинаца

нису спроводиле само локалне жупанијске власти у јужној Угарској, већ и виши органи у Загребу, Пешти и централна влада у Бечу. О томе сведочи обимна документација многобројних институција попут Угарског намесничког већа, Угарске дворске канцеларије, Хрватског намесничког већа, Хрватске дворске канцеларије, Министарства спољних послова Аустроугарске као и многих других коју је аутор прегледао и делом објавио у овој књизи. У ту сврху је искоришћена грађа из Архива Војводине, Хрватског државног архива, Мађарског земаљског архива и Аустријског државног архива.

У монографији је представљено укупно 97 одабраних докумената из периода од 1866. до 1876. године. Сваки документ је приређен као интегрални препис оригинала, а у случају текстова на немачком и мађарском језику, праћен је и преводом на српски. Читаоцу је олакшано сналажење кратким описима сваког појединачног извора, који се налазе како испред текста грађе тако и у садржају књиге. Корисницима је на располагању и регистар поменутих личности. Упркос чињеници да је тешко и незахвално издвојити поједина документа према њиховој важности, треба напоменути да су извештаји великих жупана и краљевских комесара, Ласла Мајтењија и Андрије Флата, који су читани на највишим местима у Бечу и Пешти, од посебног значаја за будућа проучавања. Наведени извештаји обилују описима целокупног стања међу Србима у јужној Угарској, њиховог расположења према властима и идејама које су кружиле међу становништвом. Занимљиви су и предлози обојице комесара како најбоље контролисати и усмеравати српски народ у складу са интересима Монархије. Сматрали су да је Омладина веома опасан покрет, који је преузео контролу над српском народно-црквеном аутономијом, те би, стога, тај утицај требало умањити давањем веће потпоре црквеним властима. Оптуживали су омладинце да подстичу непријатељско расположење становништва према Мађарима, и да заједно са руским агентима шире панславистичке идеје, што су тумачили као претњу по угарске државне интересе. Матица српска је идентификована као организација коју је у потпуности презузела Омладина, те је предложено да се она

измести из Новог Сада у Пешту. У предговору књиге, који представља својеврстан кратки преглед историје Уједињене омладине српске и општи увод у проблематику, аутор истиче да ова, до сада мање позната архивска грађа, упућује на пресудан утицај рада омладинаца на одлуку угарских власти да се активно почне мешати у унутрашњу организацију и деловање српске народно-црквене аутономије. Многобројне извештаје о раду Омладине слали су и аустроугарски конзули у Београду, директори полиције у Пешти, команданти Земунске трупне бригаде и други службени-

ци. Из објављених докумената произилази да су аустроугарске власти сматрале Омладину озбиљном претњом, коју је требало не престано надzirати и сузбијати. Узимајући у обзир шири контекст теме и значај Уједињене омладине српске, књига не представља само зборник архивске грађе о једној организацији већ и о српском народу као целини у једном веома турбулентном раздобљу његове историје.

Нино Делић,
историчар мастер,
Историјски институт Београд

UDC 929(=163.41)

КАРИКА У ЛАНЦУ ПОСТОЈАЊА

(Боривој Чалић, *Трагови у трајању. Портрети и скице*,
Вуковар: Веће српске националне мањине града Вуковара и
Загреб: Српско културно друштво „Просвјета”, 2014, 280 стр.)

Научни допринос истакнутог српског културног посленика и прегаоца Боривоја Чалића одликује се богатим и оригиналним опусом. Његова библиографија броји више од 60 јединица, насталих углавном на основу архивске грађе. У својим радовима овај истраживач, биограф, библиограф и библиофил већином се бави догађајима и личностима Срба у Славонији, Срему и Далмацији.

Аутор је књигу *Трагови у трајању* писао с намером да подсети на, за културу, значајне трагове знаменитих Срба свога краја. Али је он то чинио и са жељом да код нас Срба, који стално све изнова започињемо, оно што вреди – потраје; да једни друге, као карике у ланцу трајања, научимо да настављамо.

Да је наслов ове књиге оправдан говори и то што је она сама управо својим садржајем прилог нашем трајању као народа. То потврђује неколико њених значајних одлика.

Прва одлика ове монографије јесте *енциклопедичност*. Поднаслов књиге „портрети и скице” указује на њену садржину – чини је низ *биографија* знаменитих личности вуковарског краја које су својим делом значајно допринеле развоју српске културе. То су личности које су или родом из Вуковара, или су их животни пут и њихово одређење довели да тамо бораве неко време, дуже (Јован Козобарић, Јаков Игњатовић) или краће (Бранко Радичевић, Корнелије Станковић). Осим града Вуковара, овде су укључена и околна места (Борово, Даљ, Илок, Вѐра, Бијело Брдо, Триња, Товарник итд.). Време које су ове личности обележиле обухвата 18. век (Захарија Орфелин, изузетна и свестрана личност из Вуковара; Григорије Јездимировић, уметник из Борова; Јаков Недић, иконописац из Боботе; Никола Петровић, сликар из Илока), највише 19. век (Урош Миланковић, филозоф из Даља; Димитрије Посниковић, сликар из Бијелог Брда; Татомир Миловук, учитељ из

Трпиње), али задире и у 20. век (Хуго Клајн, психоаналитичар, преводилац и редитељ; Ненад Митров, песник; Петар Бингулац, музиколог и музичар; Ернест Диамант, правник; Верена Хан, историчарка уметности; Димитрије Вученов, филолог – сви родом из Вуковара). Биографије личности су свака за себе (мања или већа) целина, а истовремено је између њих успостављена снажна веза. Због тога, али и зато што су биографије засноване на грађи која је толико обима да је за њено прикупљање потребно више времена од једног просечног истраживачевог живота (та грађа и јесте резултат око тридесет година истраживања), нема сумње да је у основи реч о енциклопедијском делу.

У Чалићевом излагању ових енциклопедијских чињеница, задивљује његова вештина да толико истраживачких резултата, литературе, података, значајних личности, њихових деловања, чланова породице, предака и потомака, као и везе са знаменитим личностима из других крајева, смести на толико мали простор. Књига, иако невеликог обима, садржи и више од 300 илустрација, као и литературу и изворе, који су наведени у фуснотама. Уз то, писац се у овој књизи не зауставља на изношењу „штурих података и сувих чињеница”, већ их обогатује и осмишљава осликавањем времена и краја у којем су личности живеле. Он психолошки и социолошки оцртава њихове портрете, готово као сликар који карактерним цртама модела даје свој лични печат. Чалић често с лакоћом, понекад само у једној реченици, узгредно помене, или наброји „резултате” многих дуготрајних, неретко вишедеценијских трагања, читања, проучавања, бележења и поређења грађе.

Највише текста аутор је посветио личности коју је највише проучавао и о којој је и пре ове књиге највише и писао – Вуковарцу *Захарији Орфелину*. Иако временски најудаљенија и најтајанственија, личност Орфелина заузима више од петине књиге, управо зато што је имао и најпосвећенијег истраживача – самог Чалића, познатог *орфелинолога*. Помињући имена личности, дела, часописа, институција и места, често у само неколико реченица, Чалић дочарава атмосферу времена у којем је Орфелин живео, а потом и атмосферу времена које је за њим уследило.

Орфелину је посвећено прво поглавље ове књиге, док се следећа поглавља већином односе на појединачне личности (с њиховим именима као насловима поглавља) али их има где су и личности груписане заједничким занимањима („Ликовна и примењена уметност”, „Учитељи и професори”, „Свештеници”, „Музика и позориште”), породично („Породица

матере Бранка Радичевића”, „Ернест и Кете Диамант”), или, условно речено, тематски („Вуковарски круг”, „Добротвори”). Ипак, и поред овакве структуре садржаја, међусобно се преплићу везе међу личностима, како породично (у поглављима о некој личности помињу се и занимања других значајних личности из породице, као што је то случај у поглављима о Миловуку, Гавриловићу, или Миланковићу), тако и просторно (веза тога краја, на пример, са Сремским Карловцима).

Знамените личности које у овој књизи следе Орфелина различито су опредељења и бавиле су се различитим делатностима. То су били: свештена лица (митрополит Петар Јовановић, владика Викентије Вујић), сликари (Јован Исајловић Старији, Јован Исајловић Млађи, Григорије Јездимировић), лекари (Константин Пеичић), учитељи (Тодор Влајић, Павле Адамовић), трговци (Јустин Михаиловић, Константин Стојишић), правници (Стеван Поповић), адвокати (Павле Јовановић, Александар Пеичић), а придружује им се чак и један кројачки мајстор, чији је занат прерастао у етнографску теорију и педагогију (Никола Арсеновић). Оно што им је, међутим, свима заједничко, било да је реч о уметницима, научницима, добротворима, или, пак, о свестраним личностима, јесте чињеница да су својим животима оставили *трага* у *националном трајању*. На пример, Чалић наводи да је Орфелинов *Горесјини йлач* прво штампано песничко дело код Срба, као што се у Орфелиновом Буквару наилази на значајну новину – да се први пут у српској култури у штампаној књизи среће грађанска ћирилица (стр. 38), односно да је „Орфелин поставио темеље рационалистичке и грађанске оријентације српске културе” (стр. 59), на својим сликама ношњи Арсеновић је оставио „важне историјске и етнографске податке о изгледу народних ношњи и призорима из народног живота”, али он је и креатор пројекта за „училиште за одевање” (стр. 191), а Милутин Миланковић, осим што је први Србин и међу првима у Аустроугарској монархији са звањем доктора технике, по њему су названи планетоид и кратери на Месецу и Марсу, а његови „климатски циклуси потврђени су као једно од највећих научних достигнућа 20. века” (стр. 250).

Чини се да је личност Захарије Орфелина умногоме одредила Чалићев рад. Као да је, дивећи се његовим разноврсним особинама, њима био и инспирисан. Тиме је он овај наслов широког захвата веома оправдао.

Друга одлика којом се истиче ова књига јесте њен значајан *йрилоґ истйорјији националне (срйске) кулйуре* – не само садржином,

већ и начином *иpиcтyиyа*. У овој књизи аутор отвара питања истраживачевих мотива („за новим изворима (...) вреди трагати”, стр. 9) и *кyлтурe националног ceђања* као *иpедмeйтa иcтpаживaњa*. У том смислу ова књига је и својеврстан *иcтpаживачки манифeст*, јер аутор исказује свој став о научном приступу оваквим предметима, сагледавајући смисао *националног иcтpаживaњa* и важност *oбнoвe иcтpаживачкe мeтoдoлoгиje* у те сврхе. Правим акцентовањем догађаја и односа враћа им и њихову истинску вредност. Показује колико је важан поглед на свет, на себе и своју припадност. Колико је за истраживање важна и личност истраживача, колико његова интуитивност зависи од мотивисаности која га покреће и колико је у истраживању значајан тренутак просветљења...

Избор иpедмeйтa за истраживање говори умногome и o *ocoбинaмa caмoгa иcтpаживачa* – о његовом приступу, начину обраде као и о томе шта можемо очекивати од његове презентације резултата истраживања.

У „истраживачев манифест” укључено је и нужно навођење онога што је вероватно *зaвeк изгyбљeнo* (није пронађено, уништено је или спаљено), као важног *тpагa o иoстoјaњy*. Тако аутор поводом Орфелинове књижице *Гopесини илaч*, наводи да је њен последњи познати примерак изгорео у пожару након бомбардовања Народне библиотеке у Београду (стр. 30), као што бележи да први српски календар није сачуван, или да се данас за Орфелина не зна где је сахрањен. Наводи и неколико података о Василију Бајићу, уз напомену: „нека бар и оволико остане забележено, а за незаборав” (стр. 84). Те малобројне податке о личностима, а које спадају под *скице* из поднасловa књигe, Чалић очигледно наводи и као неку врсту залога, јер верује да ће се овом мозаику личности с временом прикључити и „нова лица која су, за сада, у сенци заборава” (стр. 6), јер и оно што је необјављено или још неистражено, јавиће се можда као нешто што *ишeк тpебa урадиити*.

У светлу свега тога и Чалићев израз *тpагoви у ипpajaњy* може се поимати и као *мeтoдoлoшки иpиcтyиy* или *иpинцип*, уз помоћ кога ће се на другачији начин на овом пољу и практично деловати. Стога је ово допринос

и *мeтoдoлoжиjи ипpочaвaњa националнe културe*.

Сагледавајући истраживачки посао као *мислију*, Чалић је започео својеврсни *мозаик реконструкције националног ceђања*. И, кренуо, као што и доликује, управо *oд coјcтвeнoг зaвичaja*. Тиме се придружио Србима у данашњој Хрватској, који чувају своје ceђање, језик и писмо (књига је објављена на ћирилици). Срби ван Републике Србије изгледа да чувају српско трајање и за своју немарну и заборавну браћу ушушкану у границе номиналне државе.

Управо та *зaвичajнocт* била би трећа одлика ове књиге, као *иcтyђaвaњe зaвeштa* којим Срби у Хрватској чувају национално трајање. Ова књига управо износи доказе за то да су последњих векова Срби у вуковарском крају значајно учествовали у стварању српске културе. У прилогу томе, на пример, аутор наводи да „Споменица Мојсеју Путнику изражава и важан национално-патриотски и политички момент – величање Српске православне цркве као главне националне предводничке снаге” (стр. 23).

Стога је важно истаћи да, осим што је писана руком Вуковарца, ова књига је објављена и издавачким трудом Српског културног друштва „Просвјета” из Загреба и Већа српске националне мањине града Вуковара.

Монографија *Тpагoви у ипpajaњy* припремана је одмерено, с укусом. Писац је марљиво истраживао, пронађено је стрпљиво обрадио у поуздано знање, које је потом читаоцу пажљиво представио. Због свега тога, ова књига представља изразито снажну карику у *лaнцy националног иoстoјaњa Србa*, јер управо трагови који се утискују и чине то трајање. Јер, шта су друго трагови него *људи* а трајање до *народ*?

Монографија коју препоручујемо научној јавности представља темељно промишљено и модерно конципирано дело. Овим својим подухватом и сам Чалић дао је свој допринос националном трајању, чиме се, као *личним ипpагoм*, уписао на листу *зaмeниитих личнocти вyкoвapcкoг кpajа*.

Дејана Оцић
Завод за уџбенике Београд

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ: СТАРЕ И НОВЕ КОНТРОВЕРЗЕ

(Миле Бјелајац, 1914–2014: *Зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, Београд: Медија центар „Одбрана”, 2014, 248 стр.)

Тенденција која је присутна у делу научне историографије и која настоји да изврши ревизију историографских оцена о узроцима Првог светског рата релативизацијом или, пак, побијањем одговорности царске Немачке и Аустроугарске пружила је повод др Милету Бјелајцу, научном саветнику Института за новију историју Србије, да пружи релативно целовит преглед историографских интерпретација догађаја који је представљао вододелницу у модерној европској и светској историји. Иако не спори нужност ревизионизма у историографији, изричито тврдећи да је „сама идеја ревизије у науци сасвим прихватљива и пожељна и обично је повезана са сменом генерација” (стр. 218), у средишту ауторове пажње је политички мотивисан ревизионизам, тачније настојање присутно у појединим историографским радовима да се „реинтерпретира улога, посебно Србије, у кључним разлозима за избијање рата”. Одатле је основна ауторова намера да пружи преглед главних праваца у историографији о узроцима Првог светског рата, као и да истовремено укаже на политички и идеолошки контекст појединих интерпретација. Основу књиге представља исцрпан научни чланак посвећен узроцима Првог светског рата, ко-

ји је аутор објавио у часопису *Токови историје* (бр. 1/2013), као и фељтон „Уочи стогодишњице Првог светског рата”, објављен на страницама дневног листа *Политика* у од 30. новембра до 25. децембра 2013. Аутор је своје излагање поделио на укупно 12 поглавља за којима следи поговор.

Полазећи од „политичког исходишта оцена о узроцима Светског рата”, Миле Бјелајац је истакао снажан утицај политике на историографска тумачења. Имајући у виду да се у једном делу историографије изнова појављује теза о кључној одговорности српске и руске владе у планирању Сарајевског атентата и ескалацији Јулске кризе 1914, нарочиту пажњу је посветио разматрању питања „да ли је Србија 1914. желела кризу и рат?”, као и „шта је српска влада заиста знала о преносу оружја и атентаторима пре 28. јуна?”. Темељећи своје закључке на анализи расположивих историјских извора и релевантне литературе, аутор је подсетио на, иначе одавно утврђене историографске чињенице, да српска влада није учествовала у планирању атентата нити је својим држањем продубљивала међународну кризу коју је он изазвао. Посветивши значајну пажњу анализи организације „Млада Босна”, показао је неоснованост тезе која о њеним припадницима просуђује искључиво као о „пионима” српске владе у Београду. Истичући често занемарене чињенице попут карактера аустроугарског окупационог система у Босни и Херцеговини, полуфеудалне друштвене структуре, социјалне беде и политичке неспособности становништва у овим покрајинама, аутор је пружио историјски контекст неопходан за објективно објашњење настанка, деловања и идеологије „Младе Босне” као аутохотоне револуционарне организације.

Побијајући оцене присутне у делу новије историографске литературе о надвојводи Францу Фердинанду као „човеку мира”, Миле Бјелајац је указао и на одговорност српске стране за „стварање и одржавање контроверзи” о Сарајевском атентату. Притом, првенствено је имао у виду деловање бившег српског дипломате Милоша Богићевића, који је након избијања Првог светског рата напустио службу и 1919. у Немачкој објавио књигу у којој је Србију и Русију оптужио „за избијање

ратног пожара". Финансијски потпомогнут од немачке владе и укључен у њену кампању порицања ратне кривице, Богићевић је, упркос томе што је своје закључке темељно на кривотвореним документима, допринео током међуратног раздобља прикривању објективне одговорности Централних сила у покретању ратног сукоба. С тим у вези, Миле Бјелајац је одговарајућу пажњу посветио историји објављивања српске дипломатске грађе. Иако започето још прве ратне године, оно, упркос вредним помацима, није окончано све до данас.

Настојећи да пружи преглед ревизионистичких настојања у немачкој и аустријској историографији, аутор је укратко указао на најважније чињенице од борбе за оспоравање члана 231 Версајског мировног уговора, преко „патриотске цензуре” до потраге за доказима о учешћу Србије у атентату и заплени српске архивске грађе током Другог светског рата. Коначно, надовезујући се на своје раније радове у којима је пратио историографске интерпретације распада југословенске државе 90-их година 20. века, Миле Бјелајац је указао на (не)посредан утицај промењених међународних околности узрокованих окончањем Хладног рата и југословенском кризом на ревизију узрока Првог светског рата у једном делу светске историографије. Недвосмислена одговорност политичких и војних елита вилхелминске Немачке за покретање рата коју је почетком 60-их година утврдио Фриц Фишер, покренувши својим тезама својеврсну реинтерпретацију модерне немачке историје, на размеђу 20. и 21. века доведена је у питање у једном делу историографских радова конзервативног идеолошког усмерења. Аутор је своју анализу усредредио на неколицину историчара, већином из круга англо-америчке историографије, који на трагу старих теза из међуратног раздобља настоје да реafirмишу одговорност Србије за избијање рата, нарочито указујући на њено држање током Јулске кризе условљено подршком царске Русије. Реч је, првенствено, о аустријском историчару Манфреду Раухенштајнеру, кембричком професору Кристоферу Кларку, америчком историчару Шону Мекмикину, британском историчару Најалу Фергусону и канадској историчарки Маргарет Мекмилан,

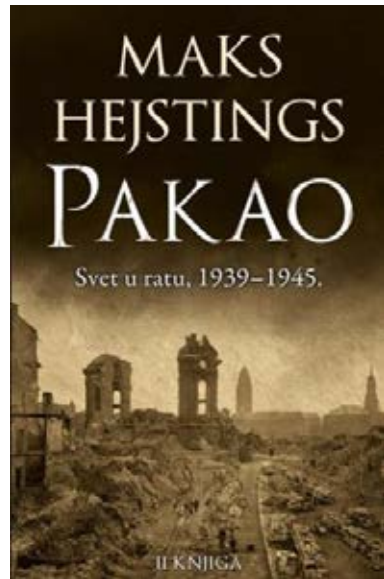
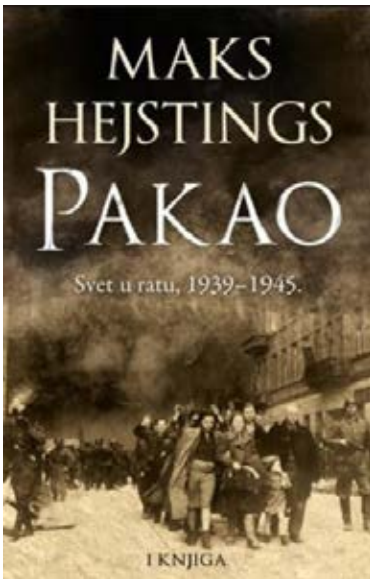
чији најновији радови представљају најкарактеристичније примере ревизије узрока Првог светског рата у историографији.

Не бисмо се сложили са аутором тврђом да одустајање од утврђених историографских оцена о узроцима Великог рата има „печат постмодерне историографије”, будући да су аутори ревизионистичких дела, по правилу, у потпуности незаинтересовани за постмодерне теоријске расправе о карактеру и могућностима историјског сазнања. Мишљења смо и да аутор повремено пренаглашава ревизионистичке тенденције у делу модерне историографије, будући да „ФишEROVA парадигма” не само да није одбачена већ је последњих деценија још и допуњена изнијасираним тумачењима и детаљима. Томе у прилог сведоче и бројна дела најугледнијих немачких, француских и англоамеричких историчара од којих, нажалост, ниједно није преведено на српски језик. У том контексту, сматрамо да би, осим стандардних дела Фрица Фишера, Имануела Гајса и Марка Фероа, објављених пре готово пола столећа, свакако било неопходно превести највреднија остварења савремене историографије о Првом светском рату чији су аутори Хју Строн, Џон Хорн, Волфганг Момзен, Фолкер Бергхан, Ричард Хамилтон, Холгер Хервиг и Герд Крумајх.

Књигу Милета Бјелајца одликују прегледност и усредсређеност на главна контроверзна питања о узроцима Првог светског рата. Истовремено, она је и веома добар водич кроз мноштво често тенденциозне литературе. Пружајући историографски поглед из српске и јужнословенске перспективе, она се складно допуњује са недавно објављеном књигом Анике Момбауер, која је тежиште разматрања усредредила ка интерпретацијама узрока Првог светског рата у светској и, нарочито, немачкој историографији. Највећи недостатак дела Милета Бјелајца, међутим, чине релативно бројна погрешно или недоследно транскрибована страна лична имена. Иако формалне природе, тај превид нарушава иначе позитиван суд о књизи коју смо настојали представити.

Др Михаел Анџоловић
Педагошки факултет Сомбор

СВЕТ У РАТУ 1939–1945
(Maks Hejstings, *Пакао: Свет у рату, 1939–1945*, vol. I–II, Laguna,
Београд 2013, 432 и 502 стр.)

„Велики рат”, својевремено назив првог од два светска сукоба, коштао је Европу њене младости. Цена се мерила у милионима људских живота, а према појединим проценама страдало је 37% Европљана старости између 18 и 24 година. Број погинулих војника и цивила, до тог времена, био је још увек невиђен, а размере разарања толике да се сматрало готово немогућим надмашити ову морбидну статистику. Међутим, трауматична искуства, разорени градови и породице, стотине хиљада доживотно физички и психички онеспособљених мушкараца, цивили страдали од епидемија тифуса, неухрањености и изложености временским условима нису, на несрећу људске врсте, били довољно упозорење. „Велики рат” заправо је био само први глобални, и увертира за сукоб познат у историји као Други светски рат. Због монструозних размера и начина на који је утицао на све аспекте живота појединаца и њихових заједница, у стручној литератури и међу историчарима познат је и под називом Тотални рат.

Макс Хејстингс, историчар чији је стваралачки опус тематски везан за Други светски рат, представља нам у новој књизи нешто

другачији и не толико заступљен поглед на сукоб чији су догађаји до темеља уздрмали људску цивилизацију. За разлику од класичних дела која се баве истакнутим појединцима (Адолф Хитлер, Винстон Черчил, Јосиф Висарионович Џугашвили, Френклин Делано Рузвелт), њиховим плановима за „нови светски поредак”, војним операцијама извођеним у то име („Барбароса”, „Оверлорд”, „Багратион”, „Бакља”, као и економским претпоставкама за њихово спровођење, књига Макса Хејстингса их ставља у други план. Често истицани само као статистички податак, милиони учесника и савременика сукоба који је шест година потресао цео свет, добијају лице. Енглеске домаћице, индијски сељаци, становници Лењинграда, Хитлерови целати из СС јединица, грчко свештенство, студенти из Сингапура, јапански официри, медицинске сестре из Тексаса, сви они, поред још многих знаних и незнаних актера овог рата, представљени су кроз догађаје које су многи од њих дефинисали једном речју – пакао!

Аутор је књигу концептирао на такав начин да у фокус читалаца ставља појединце, често на средини или дну друштвене лествице (ко-

мандног ланца у војсци), док су велике битке, лидери великих сила и њихове одлуке, анализе ситуација на ратиштима и у ратним индустријама, материјалном базом сваке војне операције, ту искључиво да би се ставиле у контекст искуства, доживљаје и судбине одређених особа. Погледом из птичје перспективе, како га назива Хејстингс, он даје на увид размишљања, ставове и дела људи који су могли да врло мало или нимало утичу на догађаје око њих. Њихове перцепције догађаја су свакако биле субјективне, а готово сви до једног описују их у катаклизмичним тоновима и уверењима да живе у окружењу налик паклу, иако се заиста не могу поредити искуства људи у опсади Лењинграда и бомбардовању житеља Ковентрија. Без обзира на то, сва лична искуства и доживљаји су вредни и заслужују да им се посвети пажња, а аутор се побринуо да буду схваћени на прави начин и објективно. Тиме се објашњава његова потреба да на почетку сваког поглавља да кратак али језгровит опис ситуације у конкретном временском и географском простору, како не би дошло до погрешног тумачења појединачних импресија. Њихова аутентичност је несумњива, али немогућност људи да спознају ширу слику догађаја, чији су вољно или невољно били актери, оставља простор за додатна појашњења и корекције писца ове књиге.

Пакао је издат у два дела, а сваки појединачно описује одређене периоде Другог светског рата. Први део ставља нагласак на период 1939–1942, време иницијативе сила Осовина на свим фронтима. Додуше, 1942. година представља преломну годину рата, када је у Русији одлучена судбина Стаљинградске битке и, на дуже стазе, Другог светског рата (поглавље „Огњиште: Русија 1942”). Пре овог, претпоследњег поглавља књиге, ту је још 11 поглавља фокусираних пресавходно на рат у Европи (напад на Пољску, муњевити рат 1940. године, битка за Британију, освајање Грчке, операција „Барбароса”). Само три поглавља дају описе људских судбина за време јапанске инвазије на Индокину, напада на Перл Харбур и Филипине, те првих операција америчке морнарице на Пацифичком ратишту. Последње, 13. поглавље, носи назив „Живот у рату” и концентрише се на животе и судбине ратника, улогу жена и значај домаћег фронта у Другом светском рату.

Други том, иако по обиму мањи, такође се састоји од 13 поглавља која разматрају последње године сукоба. Првих шест, дају на увид судбине људи захваћених ратном олујом у Африци, Русији, Азији, и Италији, првој чланци Тројног пакта која је капитулирала. Седмо поглавље издваја се и истиче између

првог и другог сета од по шест поглавља. Сем по називу („Жртве”), садржај поглавља даје омаж свим невиним цивилним жртвама Другог светског рата: Јеврејима у оквиру Холокауста и припадницима осталих народа који су патили и умирали због присилног рада и сурових услова живота у нацистичким, фашистичким и јапанским логорима широм Европе и Азије. Ту не треба заборавити ни цивиле који су страдали у току војних операција или непосредно након њих. Толике мере страдања цивилног становништва нису виђене током Првог светског рата и оне јесу један од разлога зашто су историчари овај рат окарактерисали као тотални! Последњих шест поглавља другог тома, а самим тим и овог дела, баве се паралелно судбином Трећег рајха и Јапана, односно бојиштима на којима су војне операције савезника неумитно водиле ка капитулацији Токиа и Берлина. Отуда и назив последњег поглавља – „Победници и поражени”. Судбина се сурово играла људским животима у Другом светском рату, што је јасно из читања о искуствима људи, становника побеђених држава. Иако 13. поглавље ни на који начин не покушава да релативизује одговорност Немачке и Јапана за Други светски рат, људска емпатија према страдањима „других” допушта да констатујемо – тешко побеђенима!

На крају, сумирајући утиске о свему што је написано и начин на који је Макс Хејстингс осветлио судбине „малих људи” у Другом светском рату, мало замерки се може наћи. Међутим, без страха да испаднемо југоцентрични, морамо нагласити неколико ствари. Догађаји на Западном Балкану се описују у трећем делу поглавља „Италија: велике наде, горки плодови”, другог тома. Разлог за тако слабу заступљеност подручја бивше Југославије у овом делу лежи пре свега у чињеници да постоји одсуство примарних извора. Сем књиге Милована Ђиласа, у којој су описане ратне године у Југославији, и дневника официра италијанске алпске јединице у Црној Гори, потпоглавље се у потпуности базира на доступној литератури англоамеричке историографије о Другом светском рату у Југославији – дакле, на секундарним изворима. Управо то је и главна слабост овог дела, јер се искључиво темељи на примарним изворима, углавном дневницима и мемоарима, са енглеског говорног подручја или на делима преведеним на енглески језик. То је нарочито упадљиво када су у питању Источна Европа, Балкан и Азија (Кина и Јапан), а уочени недостатак се надомешћује стручном литературом британске и америчке „званичне” историје. С друге стране, аутор нам је омогућио

прилику да се ближе упознамо с патњама и разарањима која су доживели људи у енглеским колонијама у Индокини, Африци или на Индијском потконтиненту. С обзиром на склоност југоцентричним погледима на догађаје из Другог светског рата, корисно је имати увид у наративе и ставове појединаца о колаборацији и отпору, кукавичлуку и без-

умној храбрости, преживљавању и умирању, са континентата чију историју не познајемо у довољној мери. Међутим, искази савременика и актера највећег војног сукоба у људској историји, без обзира на њихово географско порекло, не доводе у питање општи консензус око перцепције и карактера Другог светског рата као пакла на земљи.

Стефан Радојковић,
историчар мастер
Београд

НЕКРОЛОЗИ OBITUARY

UDC 93/94:929 Ekmečić

In memoriam

АКАДЕМИК МИЛОРАД ЕКМЕЧИЋ (1928–2015)

У суботу, 29. августа 2015. године напустио нас је академик Милорад Екмечић – један од водећих српских историчара 20. века. Иако се у последње време теже кретао, његов одлазак је изненадио његове бројне пријатеље и колеге. Скоро до задњег дана живо је пратио не само научни живот, него и динамична међународна збивања и процесе широм света. Милорад Екмечић био је човек широке ерудиције и опште културе, бритке и јасне мисли, са великим угледом и у међународним стручним круговима. По природи радознао, интересовао се не само за свет прошлости, него и за све оно што се збивало око њега. Библиографија његових радова из националне и опште историје броји преко 400 јединица, при чему је знатан део радова објављен и на водећим светским језицима, што није тако чест случај у српској историографији. Његова родна Херцеговина дала је нашој историографији неколицину великих имена, као што су Владимир Ђоровић, Васиљ Поповић и Радован Самарџић.

Животни пут Милорада Екмечића био је испуњен трновитим стазама са доста тешких тренутака и драматичних обрта. Рођен је 4. октобра 1928. године у Пребиловцима, код Чапљине, у долини Неретве, од оца Илије и мајке Кристине. Још у данима његовог дечаштва, Пребиловци ће (са јамама Шурманци код Међугорја, Хутово и многим другима) постати синоним српског страдања и геноцидних злочина над Србима. У Другом светском рату усташе су убиле, међу хиљадама других Срба у долини Неретве, и 69 чланова фамилије Екмечић (убијен је његов отац Илија, а касније и његова мајка Кристина).

Основну школу Екмечић је завршио у Чапљини, а гимназију у Мостару 1947. године. Општу и националну историју студирао је на Свеучилишту у Загребу, где је и дипломирао 1952. године. Пуне четири деценије потом (1952–1992), радио је на Филозофском факултету у Сарајеву. Предавао је Општу историју новог века, а последњих седам година и Увод у историјске науке. Екмечић није био само изванредан зналац историографског метода и теорије историјске науке, него и врло педантан архивски истраживач (велики део драгоцених архивских исписа оставио је у Сарајеву, одакле је био приморан да бежи када су га са породицом муслиманске „Зелене беретке” ухапсиле маја 1992). Истраживао је у готово свим југословенским архивима, али и у архивима у Бечу, Торину, Москви, Атини, Паризу, Лондону, Вашингтону, Будимпешти, Варшави и Кракову. Докторску дисертацију *Усџанак у Босни 1875–1878. године* одбранио је на Свеучилишту у Загребу 1958. године. Школске 1960/61. провео је на специјализацији у Принстону, да би затим у два наврата био гостујући професор на универзитетима у САД. Школске 1971/72. предавао је југословенску и балканску историју на универзитету у Ен Арбору (Мичиген), а 1982/83. на универзитету у Лоренсу (Канзас), на коме је предавао балканску и европску историју 19. и 20. века. Милорад Екмечић је изабран за дописног члана Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине 1973, а за редовног 1981. године. Члан Српске академије наука и уметности, ван радног састава, постао је 16. новембра 1978. године, а у радни састав је преведен 1. јула 1992. године. По доласку у Београд, Екмечић је две године радио као редовни професор Филозофског факултета (од септембра 1992. до пензионисања 1. октобра 1994), а истовремено и као стални сарадник Историјског института САНУ до 2002. године. Био је и дописни члан Црногорске академије наука и умјетности од 1993. и члан ван радног састава Академије наука и умјетности Републике Српске од 1996. године.

Милорад Екмечић бавио се истраживањем националне и опште историје новог века, у првом реду историје Југоисточне Европе и југословенских народа од краја 18. века до 1918. године, али ово нису били строги хронолошки оквири његових истраживања. Бавио се и проблемима пре 18. века, али и после 1918. године. Једна од сјајних особина Екмечићевог научног дела је проучавање националних и балканских проблема у оквирима ширих токова европске и светске историје. У широком кругу истраживачких проблема којима се бавио, доминирају следеће теме: социјални и национално-ослободилачки покрети у Босни и Херцеговини у 19. и почетком 20. века, Источно питање у светлу политике великих сила према Балкану, национални покрети југословенских народа, идеје и идеологије, проблеми аграрних друштава на југословенском простору, развој југословенске идеје у стварање југословенске државе 1918. године, као и социјалне основе ауторитарних режима у Европи између два светска рата. Последње две и по деценије, Екмечић се више посветио историји Срба током последњих неколико векова у контексту европских историјских процеса и догађаја, подстакнут, несумњиво и свиме оним што је, као сведок историје, гледао својим очима и на шта је као историчар реаговао.

Милорад Екмечић је, као историчар, био мајстор научне синтезе, способан да у историји уочи главне или „носеће” историјске проблеме и идеје,

али и да у, на први поглед, мање важним чињеницама види огледало ширих историјских процеса. Његово прво веће научно дело била је, већ поменуто, докторска теза *Устџанак у Босни 1875–1878. године* (три издања на српском и непотпун превод на немачком језику у издању Института за историју Југоисточне Европе у Грацу). Детаљно је осветлио друштвена кретања, идеје и нарочито социјалне и националне претпоставке устанка, ток устанка до прогласа уједињења са Србијом и догађаје током 1876. које, између осталог, обележава и проглас о уједињењу Босне и Србије. После универзитетског уџбеника *Основе брџаћанске дикџиџуре у Евроџи између два свјеџска раџа*, Екмечић је заједно са Иваном Божићем, Симом Ђирковићем и Владимиром Дедијером био аутор врло запажене синтезе под насловом *Истџорија Јуџославије* (објављена у Београду 1972, на енглеском у Њујорку 1974. и на кинеском у Пекингу 1984. године). Годину дана после појављивања *Истџорије Јуџославије* објављено је једно од капиталних Екмечићевих дела – *Раџни циљеви Србије 1914. године* (три издања на српском) у којем је, поред осветљавања основних претпоставки политике српских ратних циљева и реконструкције балканских и европских догађаја 1914, писао о Првом светском рату као религиозном рату на Балкану. Екмечић је био део великог научног тима српских историчара, који је у издању Српске књижевне задруге објавио монументално дело *Истџорија срџског народа* (у десет томова). Аутор је три целине: „Српски народ у Турској од средине 19. века до 1878” (књ. 5 том 1), „Друштво, привреда и социјални немири у Босни и Херцеговини” и „Национални покрет у Босни и Херцеговини у периоду од Берлинског конгреса до стварања југословенске државе 1918. године”.

Једно од два главна историографска дела Милорада Екмечића јесте синтеза објављена под насловом *Стџварање Јуџославије 1790–1918* (књ. 1–2, Београд 1989). Велика научна синтеза коју је изложио у четири проблемске целине – „Доба веровања 1790–1830”, „Доба културе 1830–1860”, „Доба политике 1860–1903.” и „Доба насиља 1903–1918”, изазвала је изузетну пажњу ондашње југословенске јавности. У полемици са хрватским историчарима, већ поводом појављивања *Истџорије Јуџославије*, Екмечић је показао не само осведочену ерудицију, него и мајсторство полемичарског жанра (полемика са Мирјаном Грос). Известан број чланака и студија објављених у часописима, а затим и засебне нове студије, Екмечић је објавио у низу посебних издања. У такве радове спадају дела: *Србија између Средње Евроџе и Евроџе* (Београд 1992), *Сусреџ цивилизација и срџски однос љрема Евроџи* (Нови Сад 1996, на енглеском 1998), *Радови из истџорије Босне и Херцџевине 19. века* (Београд 1997), *Огледџ из истџорије* (Београд 1999), *Срби на истџоријском раскрџћу* (Београд 1999), *Революције 1848. и Балкан* (Нови Сад 2000), *Дијалоџ љрошлосџи и садашњосџи* (Београд 2002).

Другу капиталну Екмечићеву научну синтезу чини дело објављено под насловом *Дуџо креџање између клања и орања: истџорија Срба у Новом веку 1492–1992*. Наслов је парафраза једне Андрићеве мисли из времена одмах после Првог светског рата. На известан начин, ово дело је синтеза његовог целокупног истраживачког рада. Нема сумње да су и његова искуства, као сведока историје, утицала на разумевање историјских догађаја. Књига је доживела четири издања, при чему је свако следеће допуњено новим сазнањима.

Права је штета што ово дело није објављено на водећим светским језицима. Новије генерације историчара, за разлику од старијих претходника ретко се усуђују на овако велике ауторске синтезе. Карактер његовог ауторског проблемског приступа илуструју, поред осталог, наслови два поглавља „Борба за независну националну државу и неуспех уједињења нације 1815–1878.” и „Од неуспеха уједињења Срба 1878. до уједињења Југославије 1918.”

Милорад Екмечић је током целог свог живота био врло активан и у научном и јавном животу, како у земљи, тако и на међународном плану. Био је члан више одбора САНУ, и председник Одбора за историју Босне и Херцеговине (основан 1993), као и уредник *Зборника за историју Босне и Херцеговине*. Три пута је биран за члана Председништва САНУ. Био је члан Управног одбора Матице српске. Добитник је већег броја угледних награда за своја научна дела, као што су *НИИ*-ова награда за публицистику, награде „Владимир Ћоровић”, „Печат времена”, Српске књижевне задруге за животно дело, Кочићеве награде и других. Одликован је Орденом Светог Саве првог степена. Од 2009. године био је члан Сената Републике Српске. Као човек широког духа, великог знања и великог животног искуства, Милорад Екмечић је био врло отворен за сарадњу са колегама. Пратио је рад свих, па и врло младих колега и увек био спреман за разговор и помоћ. Учествовао је у раду четири светска конгреса историчара и бројних међународних научних скупова. Био је члан Комисије за социјалне покрете Светског конгреса историчара и његове Славистичке комисије. Своје научне ставове и друштвена уверења, Екмечић је износио у бројним јавним иступањима у домаћим и светским медијима. Сјајан прилог његовом научном и људском портрету представља његов разговор са новинаром Милошем Јевтићем, објављен под насловом *Жива реч Милорада Екмечића* (1990). Иза Милорада Екмечића остаје велика и уочљива празнина у нашем укупном научном и интелектуалном животу, али остало је његово импресивно научно дело као узор који треба следити.

Др Славенко Терзић
Историјски институт Београд

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

ДУШАН М. ИЛИЈИН (Београд, 1963). Историчар. Е-адреса: dilijin@eunet.rs

Дипломирао 1992. на Филозофском факултету у Београду. Докторску дисертацију „Обнова железнице у Краљевини СХС 1919–1924” одбранио 2014. године на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Као копроређивач објавио је: *Устаничка чийанка: 1804–1815* (Београд 2004) и *Својан Новаковић – њравни сјиси* (Београд, 2006). Коаутор је уџбеника *Историја: за први разред гимназије свих смерова* (Београд, 2013).

ЈЕЛЕНА ИЛИЋ МАНДИЋ (1981). Научни сарадник Историјског института Београд. Е-адреса: jelena.ilic@iib.ac.rs

Дипломирала на Одсеку за историју на Филозофском факултету Универзитета у Београду 2005 („Руднички дистрикт Краљевине Србије под аустријском влашћу 1718–1739”). На истом факултету је магистрала 2008. године на тему „Земун (1739–1787)” и одбранила докторску тезу „Банатска војна крајина у другој половини 18. века” (2014). У Историјском институту ради од 2007. године. Област истраживања: српска историја 16–18. века, посебно друштвени, привредни и урбанизацијски развој, историјска демографија, свакодневни живот.

НЕНАД КАРАМИЈАЛКОВИЋ (Крагујевац, 1979). Архивиста етнолог-антрополог Историјског архива Шумадије у Крагујевцу. Е-адреса: nkarami-jalkovic@gmail.com

Дипломирао на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду (2010). Стручни испит за архивисту положио у Архиву Србије, одбранивши рад „Проблеми сређивања и обраде архивске грађе на османском турском језику у Историјском архиву Шумадије у Крагујевцу” (2013). Област научног истраживања: етногенеза, етницитет, заборављени српски градинари, мањинске заједнице и њихов допринос развоју Србије.

Важније књиге: *Чеси у Шумадији између два светска рата*, Крагујевац 2012; *Чеси у Србији и Црној Гори* и *Чеси у Шумадији*, Крагујевац 2013.

БОРИС МИЛОСАВЉЕВИЋ (Београд, 1967). Научни сарадник Балканолошког института САНУ. Е-адреса: borismiloss@gmail.com

Дипломирао је на Одељењу за филозофију Филозофског факултета у Београду са темом из методологије – тумачења текста, односно писаних извора (херменутика). На истом факултету завршио је последипломске студије

и одбранио магистарски рад из области историје филозофије (2000). Докторску дисертацију из области историје политичких теорија („Политичко учење Слободана Јовановића”) одбранио је на Факултету политичких наука Универзитета у Београду (2010). Сарадник је на пројекту „Историја политичких идеја и институција на Балкану у 19. и 20. веку”. У Балканолошком институту САНУ ради од 1998. године. Области истраживања: дело и личност Слободана Јовановића (историчар, правни и филозофски писац, биографија), историја теоријског (филозофског) мишљења, политичких идеја и институција у Србији, питање континуитета у историји српског народа, методолошка и историографска питања.

Важније књиге: *Византијска филозофија у средњевековној Србији*, Београд 2002; *Слободан Јовановић: О историјској личности генерала Михаиловића*, Београд 2012.

МИРА РАДОЈЕВИЋ (1959). Ванредни професор Одељења за историју Филозофског факултета у Београду. Е-адреса: mradojev@f.bg.ac.rs

Дипломирала је 1985, магистрала 1992 („Удružена опозиција 1935–1939”), и докторирала 2004 („Божидар Марковић 1874–1946. Политичка биографија”) на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду. Од 1996. је асистент, 2004. доцент и 2014. године ванредни професор за ужу научну област Историја Југославије на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду. Област интересовања и научног истраживања: Национална историја у 20. веку. Члан је Одбора за 20. век САНУ, Уредништва *Зборника Маџице српске за историју*, Уређивачког одбора *Српске енциклопедије* и Уређивачког одбора *Српског биографског речника*.

Важније књиге: *Удružена опозиција (1935–1939)*, Београд 1994; *Научник и политик: политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007; *Крајка историја Срба*, Београд 2011 (коаутор); *Србија у Великом рату 1914–1918*, Београд 2014 (коаутор); *Милан Грол*, Београд 2014.

Биобиблиографске белешке саставио
Владимир М. Николић

Зборник Матице српске за историју издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: (021) 6615798
Proceedings of Matica Srpska for History
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street
Phone: +381-21/6615798
E-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs
zmsi@maticasrpska.org.rs
Website: www.maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за историју*
закључила је свеску 92 (2/2015) 23. децембра 2015. године
За издавача: доц. др Ђорђе Ђурић
Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић
Лектори: Татјана Пивнички Дринић и Владимир М. Николић
Коректор: Драган Тубић
Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Љиљана Тубић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 400

Штампање овог *Зборника* омогућили су
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије,
Покрајински секретаријат за културу и јавно информисање, и
Град Нови Сад – Градска управа за културу

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
93/94(082)

ЗБОРНИК Матице српске за историју – Proceedings in History /
главни и одговорни уредник Војин Дабић. – 1984, 29– . – Нови Сад :
Матица српска, 1984 – (Нови Сад : Идеал) . – 24 cm

Два пута годишње. – Резимеи у публикацији су на енглеском и немачком језику. – Штампариие: „Минерва“, Суботица (св 31/1985); Просвета, Нови Сад (од св. 32/1985. до св. 41/1990); Графо-офсет, Нови Сад (од св. 42/1990. до св. 56/1997); Duplex, Нови Сад (од св. 57/1998. до св. 59/60/1999); Прометеј, Нови Сад (од св. 61/62/2000. до св. 65/66/2002); Идеал, Нови Сад (од св. 67/68/2003). – Је наставак: Зборник за историју = ISSN 0350-0489

ISSN 0355-5716

COBISS.SR-ID 7793410